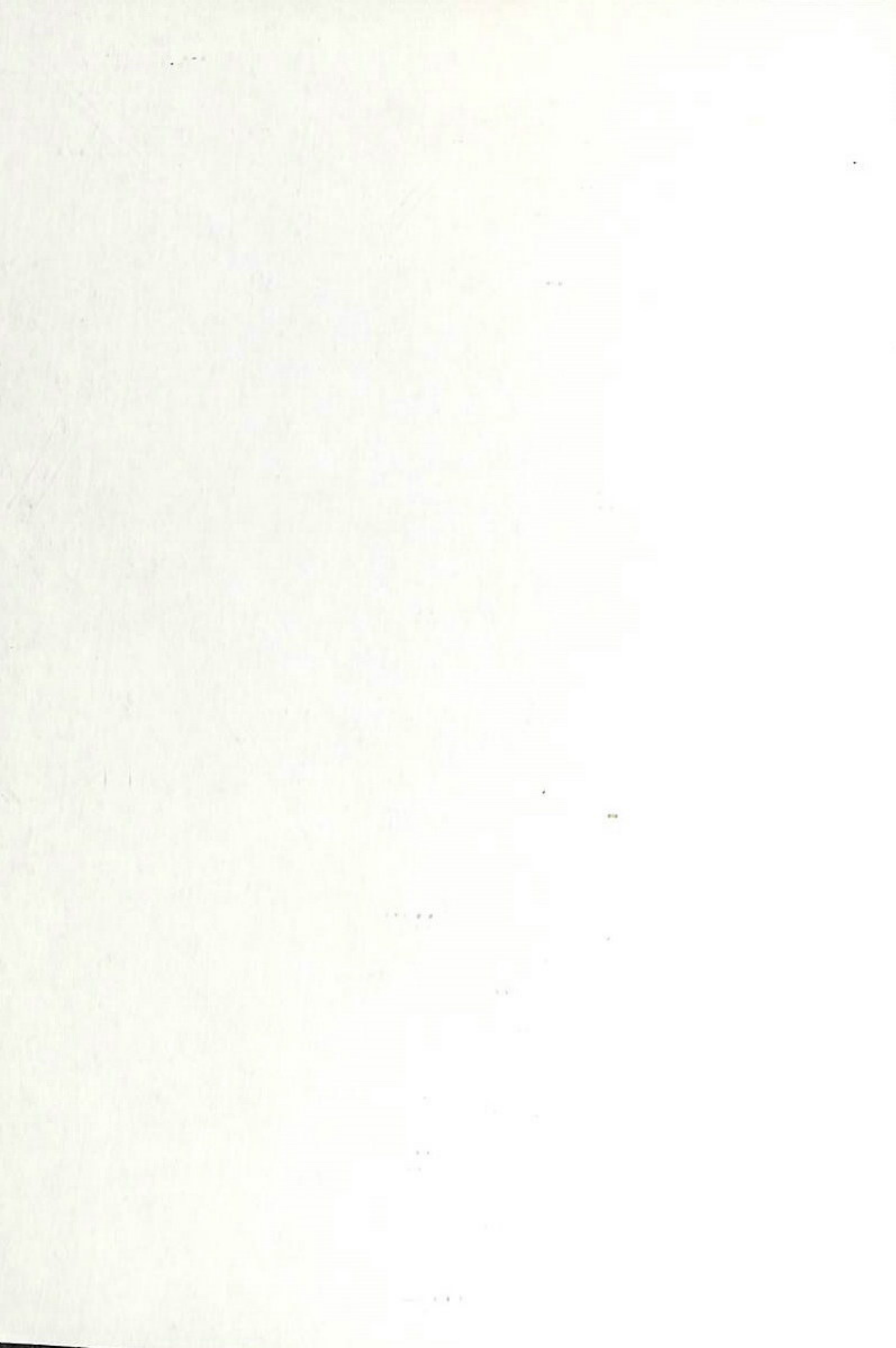

ԿԱԶԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՎԱԶԳԵՆ ՅԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

(XVII դ. վերջ – XIX դ.)

II
10816
A

Հատոր 1

ԵՐԵՎԱՆ - 2006

**Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվաբանության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

ՀՏԴ 809.198.1(091):941(479.25)
ԳՄԴ 81.23 դ + 63.3(23)
Հ 205

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիր. գիտ. թեկն. Ն. Գ. Հովհաննիսյան

Գրախոսներ՝ բանասիր. գիտ. դոկտ., պրոֆեսոր Գ. Կ. Խաչատրյան
բանասիր. գիտ. թեկն., դոց. Դ. Ս. Գյուրջինյան

Համբարձումյան Վ. Գ.

Հ 205 Ակնարկներ հայ բառարանագրության պատմության (XVII դ. վերջ – XIX դ.)
/(Պատ. խմբ.՝ Ն. Գ. Հովհաննիսյան) – Եր.: «Զանգակ-97», 2006.– 140 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է հայ բառարանագրության առանձին խնդիրների, ինչպես նաև տարբեր ժամանակներում երևան եկած հայերեն ոչ ծավալուն (հիմնականում ծեռագիր) բառարանների ուսումնասիրությանը:

Ներկայացվում են հայ բառարանագրության արդի փուլի որոշ հարցեր, մինչև այժմ անհայտ մնացած և մասնակիորեն ուշադրության արժանացած հայերեն ոչ ծավալուն բառարաններ, որոնք գնահատության են արժանանում ոչ միայն ինքնին, այլև տվյալ բնագավառի և առհասարակ հայոց լեզվի բառապաշարի պատմության տեսակետից:

Գիրքը նախատեսված է բանասերների, բառարանագրության և հայոց լեզվի պատմության մասնագետների, հայ գրավոր մշակույթի հարցերով հետաքրքրվողների համար:

Հ $\frac{4602020100}{0003(01)-2006}$ 2006 թ.

ԳՄԴ 81.23 դ + 63.3(23)

ISBN 99941-1-272-4

© «Զանգակ-97» հրատ., 2006 թ.

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայոց գրավոր մշակույթի գանձարանը բավականին հարուստ է բառարաններով: Տարբեր ժամանակներից մեզ ավանդված բառարանները մի տեսակ վկայությունն են մեր գրավոր լեզվի անընդհատական զարգացման ու գործառական կատարելագործման: Բառարան կազմելը մեզանում եղել է յուրօրինակ արվեստ, որին ի սպաս են դրվել եռանդուն մարդկանց՝ հայերենագետ ազնիվ և ներիշուն մտավորականների իմացական կարողությունը և ամենօրյա նվիրաբերումը: Նրանց ջանքերով մեզ են ավանդվել տարբեր բնույթի ու կառուցվածքի, գանազան չափերի ու ծավալի բառարաններ:

Բառարանագրությունը մեզանում երկար պատմություն ունի: Իսկ բառարանների ուսումնասիրությունը համեմատաբար նոր է: Այն այսօր ևս հայերենագիտության կարևորագույն բնագավառներից է: Ընդունված է ասել, թե հայոց լեզուն սքանչելիորեն աչքի է ընկնում իր բառարանների առատությամբ, բազմազանությամբ և ճոխությամբ: Անցյալի շատ բանասերներ հիացել են հայերեն այս կամ այն ինքնատիպ բառարանով:

Բառարանագրությունը հայ լեզվաբանության ժամանակակից փուլի կարևոր ճյուղերից է: Հայերենագետներն այլ գործերին զուգընթաց զբաղվելիս են եղել նաև բառարանագրության հարցերով: Նրանց ջանքերի շնորհիվ կուտակվել է բառարանների ուսումնասիրության ուշագրավ, օրինակելի փորձ, որի օգտագործումը կարող է առաջ մղել հայ բառարանագիտությունը: Սակայն հայերեն բառարաններն ոչ լիովին և ըստ ամենայնի են ուսումնասիրված ու մեկնաբանված: Ավելին, մեզանում այսօր ոչ բոլոր բառարաններն են, որ արժանացել են լիարժեք և բազմակողմանի վերլուծության ու գնահատության: Մինչև այժմ չունենք հայ բառարանագրության պատմությանը նվիրված մանրամասն և լիաժամկտ ուսումնասիրություն, թեև եղածները մինչև հիմա դիտվել են միանգամայն բավարար: Համեմատաբար լավ է հետազոտված հայերեն ձեռագիր բառարանը:

Եղած ուսումնասիրություններն, որքան էլ հայտնի են, ընդարձակ, այդուհանդերձ, կարծում ենք, խորությամբ ու ընդգրկումով դեռևս չեն սպառում

հայերեն բառարանները: Նշենք թեկուզ այն փաստը, որ հայերեն բառարանների մի որոշակի մասը տարբեր պատճառներով դուրս է մնացել այլ ուսումնասիրությունների շրջանակից: Այնուհետև, բառարանների մեծագույն մասի քննությունը, կապված բառարանագրության պատմության կոնկրետ խնդիրների հետ, երբեմն կրում է ակնարկային բնույթ: Բիշ չեն դեպքերը, երբ այս կամ այն ծավալուն և նշանավոր բառարանի մասին համապատասխան ուսումնասիրություններում խոսվում է մեկ-երկու էջի սահմաններում:

Թվում է, թե մի տեսակ հակասություն կա վերն ասվածի մեջ: Դա այդպես չէ: Բանն այն է, որ եղած ուսումնասիրությունները մեզանում ստեղծված բառարանների ներկայացման՝ բովանդակային վերհանման, գիտական վերլուծության և ճանաչողական գնահատության մի մասն են միայն, թեկուզ մեծ մասը: Այս նշանակում է, որ մինչև այժմ երևան եկած ուսումնասիրությունները, որքան էլ աննախադեպ ու արժեքավոր, դեռևս լիովին չեն արտացոլում հայերեն բառարանների պատմությունը: Դա այդպես է, որովհետև հայ բառարանագրությունը բնորոշվում է ոչ միայն երկարատև գոյությամբ (5-րդ դարից մինչև մեր օրերը), այլև քանակի և տեսակների տարբերությամբ (դրանք բազմազան են և բազմաբովանդակ): Հայերեն բառարանն ամենապարզ, տարրական ձևից՝ տողամիջյան կամ լուսանցքային բառամեկնություն- «բառարաններից» հասել է կատարյալ և համապարփակ ձևի՝ հանրագիտարան-բառարանների: Սա, անշուշտ, մշակութային մեծ ձեռքբերում է, ազգային և մարդկային քաղաքակրթության նվաճում:

Ուստի այսօր խիստ անհրաժեշտ է ամենից առաջ նկատի ունենալ առարկայական այդ հանգամանքները: Եվ մշակույթի բոլոր ասպարեզների առաջընթացին զուգընթաց անհրաժեշտ է առաջ մղել հայերեն բառարանների համապատասխան զարգացումը: Այդ նպատակով էլ, ահա, հարկավոր է ամենայն երկյուղածությամբ, հետազոտական բարեխղճությամբ և պատասխանատվությամբ մոտենալ՝ ոչ միայն մեծ և ծավալուն բառարաններին, այլև հայերեն ձեռագիր մատյաններում, հնատիպ գրքերում, ինչպես նաև առանձին ավանդված բառարանային նմուշներին, թեկուզ դրանք լինեն մեկ-երկու էջի սահմաններում ամփոփված բառարանային «փորձեր» (տե՛ս, օրինակ, Մաշտոցի անվան Մատենադարան ձեռ. 3475, ք. 1625, էջ 284ա-285ա), հատորներ կազմող գրքեր (օրինակ՝ Աղ. Խուդաբաշյանի «Հայ-ռուսերեն բառարանը»): Դրանք արժանի են գիտական լուրջ հետազոտման և գնահատության:

Բառարանների գիտական ուսումնասիրությունն ամենից առաջ հետապնդում է հայերենի բառապաշարի պատմության վերհանման նպատակ: Լեզվի բառապաշարն այն ոլորտն է, որում ամբարված և ծավալված է այն կրող

ժողովրդի պատմությունը: Քանի որ ամեն մի ժողովրդի պատմություն ամենասերտ կապերով կապված է ամենից առաջ իր լեզվի պատմության հետ, ուստի առաջին հերթին ծագում է այդ լեզվի պատմության հետազոտման, ըստ որում նրա բառապաշարի քննության խնդիրը: Վերջինիս լուծման գործում կարևոր են գրավոր հուշարձանները՝ վիմագիր կամ մատենական: Եվ դրանց թվում որշակի տեղ ունեն բառարանագրական հուշարձանները: Ահա ինչու է առաջանում բառարանի գիտական ուսումնասիրության խնդիրը, դառնում խիստ արդիական:

Այդ նպատակի իրագործման համար հարկավոր է ծավալել գիտական անդուլ աշխատանք: Այս իմաստով թերևս անհրաժեշտ լինի գրել ոչ միայն բառարաններին նվիրված տեսական աշխատություններ, այլև կոնկրետ այս կամ այն բառարանի գիտական վերլուծությունը ներկայացնող հետազոտություն: Հայերեն բառարանների գիտական հետազոտությունը, կարծում ենք, մեր օրերի հայերենագիտության առաջնակարգ խնդիրներից է:

Մեր այս աշխատանքը նվիրված է հայ բառարանագիտության արդիական մի քանի խնդիրների առաջաշմանը և վերլուծությանը, ինչպես նաև հայերեն ձեռագիր և տպագիր որոշակի բառարանների առանձին քննությանն ու արժեքավորմանը: Առանձին բառարանների քննությունը կատարված է թե՛ զուտ բառարանային, թե՛ դրանց առնչվող հարցերի և կնոռոտ խնդիրների բացահայտման սկզբունքով: Բառարանագիտական վերլուծությունը կատարվում է այն հաշվով, որ բառարանն իբրև հայ բազմադարյան գրավոր մշակույթի մի ինքնօրինակ մուշ պարունակում է լեզվական, հատկապես բառապաշարի անփոխարինելի տարրեր, որոնք ունեն արմատական կարևորություն թե՛ հայերենի և թե՛ նրանով տարբեր ժամանակներում հաղորդակցական իր կարիքները հոգացող ժողովրդի պատմության համար: Բառարանը քննարկվում է որպես գրավոր մշակույթի առանձնահատուկ աղբյուր:

Աշխատանքի սկզբում վերլուծության են առնվում արդի հայ բառարանագրության կարևորագույն խնդիրները, որոնց լուծումը, կարծում ենք, անհետաձգելի է, որովհետև դրանցից է կախված մեր օրերում բառարանների ուսումնասիրության արդյունավետությունը, դրանցով է պայմանավորված նրա հաջողությունը: Կոնկրետ դեպքում առաջ են քաշվում մի շարք խնդիրներ և տրվում են դրանց հնարավոր լուծումը, նշվում պարզաբանման ուղիները:

Առանձին ուշադրության առարկա են բառարանի այնպիսի տիպեր, որոնք մեզանում մինչև այժմ կա՛ն բացակայում էին, կա՛ն անվանվում էին ոչ ստույգ՝ բառարանագիտական մոտավոր անվանումով: Այս առումով քննության են

առնված Արիստակես Համադանեցու վանկաբառարանը (անվանումը մերն է), ինչպես նաև նորահայտ հայերեն ձեռագիր բառակազմական բառարանը:

Հայերենին առնչվող լատիներենը շատ քիչ է դարձել գուգադրական (այլ կերպ ասած՝ քարզմանական) բառարանի գուգակից մաս: Հայերեն-լատիներեն առաջին բառարանը վերաբերում է շատ հին ժամանակների (այն այստեղ առանձին ուսումնասիրության առարկա չի լինելու): Այստեղ քննության ենթ առնում նաև համեմատաբար ուշ շրջանի (18-րդ դարի երկրորդ կեսի սկիզբ) հայերեն-լատիներեն ձեռագիր մի բառարան, որն, անշուշտ, ներկայացնում է որոշակի հետաքրքրություն՝ կապված այդ երկու լեզուների գուգադրական բառարանագրության (բառարանակազմության) հետ:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում հայ-ռուսական բառարանագրության, այսպես կոչված, առաջնեկները: Մեր օրերում դրանք, կարծում ենք, արժանի են ավելի մանրամասն, խորագնին և փաստական ստույգ վերլուծության ու գնահատության՝ կապված ոչ միայն հայ բառարանագրության, այլև հայկական մշակույթի պատմության առավել խորը վերհանման արդիական խնդիրների հետ: Այս նկատառումով էլ ուշադրության առարկա են հանդիսացել մի կողմից Կոնստանդնուպոլիսի Սարաֆյանի և Գրիգոր Խալիլարյանի մշակութային գործունեությունը, այդ թվում նրանց կազմած **քարզմանական** բառարանները, մյուս կողմից Եղիազար Առնջեցու ռուսերենին առնչվող հայերեն մատենակից բառարանը: Դրանից բացի Եղիազար Առնջեցին հեղինակ է մեկ այլ համառոտ բառարանի, որին ևս անդրադառնում ենք այստեղ:

Սույն աշխատանքով պարզաբանվում են մինչև այժմ անհայտ մնացած բառարանային որոշ նմուշներ (նկատի ունենք՝ ձեռագիր հայերեն-լատիներեն բառարանը, բառակազմական բառարանը, վանկաբառարանը), այլև անդրադառնում ենք բառարանագրության պատմությանը քիչ կամ ամբողջապես անձանոթ բառարանագիրների գործունեությանը (օրինակ՝ Արիստակես Համադանեցի, Եղիազար Առնջեցի):

Բառարանագիտական վերլուծությունը կատարվում է համեմատաբար մանրամասն ձևով. հաշվի են առնվում բուն և հարակից հանգամանքները՝ բոլոր դեպքերում ձգտելով հասնել նյութի սպառիչ և ամփոփ վերլուծության ու գնահատության: Այս տեսակետից հատուկ ուշադրություն է հատկացվում այն հանգամանքին, թե տվյալ բառարանն ինչ նշանակություն կարող է ունենալ մեր օրերի հայերենի ուսումնասիրության, նրա բառապաշարի համար:

Բառարանագիտական մեր վերլուծություններն ու գնահատությունները արվում են ոչ միայն փաստական նյութի, երևույթի առարկայական վերլուծության հիման վրա, այլև նկատի ենք առել բոլոր այն տեսակետներն ու

կարծիքները, որոնք արտահայտվել են տարբեր առիթներով թե՛ ընդհանուր բառագիտական աշխատություններում, թե՛ բառարանագիտական վերլուծություններում և առանձին բառարանների քննության դեպքում: Մեզանում կուտակված բառարանագրական և բառարանագիտական վերլուծությունների փորձը բավականին հաջողված է, ուստի կարող է հիմք հանդիսանալ հետագա նոր ուսումնասիրությունների ձեռնամուխ լինելու համար:

Այս աշխատանքն այդ փորձի ըստ հնարավորին օգտագործման և ինքնուրույն հետազոտության արդյունք է: Ինչպես ամեն մի գիտություն, այնպես էլ բառագիտությունը, հատկապես բառարանագիտությունն ունի կուտակված փորձի հիման վրա նոր աշխատանքներ կատարելու նպատակ: Մենք հետապնդել ենք հայերեն դեռևս անծանոթ կամ ոչ ամբողջովին ճանաչված ոչ ծավալուն բառարանների գիտական ուսումնասիրության, ըստ այդմ հայոց լեզվի բառապաշարի սլատմության լիարժեք պարզաբանմանը նպաստելու նպատակ:

Մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ն. Գ. Հովհաննիսյանին՝ սույն աշխատանքը խմբագրելու համար:

Եվ սիրով կրնդունենք ամեն մի անաչառ դիտողություն և առարկություն:

ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՈՉ ԾԱՎԱԼՈՒՆ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրությունը հայոց գրավոր մշակույթի, մասնավորապես հայերենագիտության մի յուրատեսակ բնագավառն է: Բառարան ստեղծելը մեզանում ունի մեծ ավանդույթ, հանդես է գալիս հայ նոր գրավոր մշակույթի գրեթե արշալույսին: Բառարանի նախնական օրինակ են հանդիսանում բնագրի այս կամ այն բառին զուգահեռ, ինչպես նաև լուսանցքներում արվող բացատրությունները («մեկնությունները»), ինչպես նաև ավելի ուշ՝ բնագրի վերջում բերվող բառացանկերը: Դրանք ի հայտ են գալիս ոչ այն ձևով, ինչպես որ ընդունված է մեր օրերում, և ինչպիսին որ պատկերացնում ենք այժմ: Ուստի նման բառային «մեկնություններն» ու բառացանկերը, այսպես կոչված, «խանձարուրային» (ինկուրացիոն) բառարաններ են:

Բառարան կազմելու արվեստը հայոց մեջ գնալով անընդհատ զարգացել է և կատարելագործվել՝ հասնելով այժմյան մակալույծակին: Բառարանագիտության համար բոլոր դեպքերում՝ թե՛ ամնապարզ և թե՛ ամենածավալուն ու կատարյալ բառարանագրական նմուշները հավասարապես ուշագրավ են և արժանի նույնական մոտեցման: Այս նկատառումով էլ, ահա, կարելի է ասել, որ մեզանում բառարանագրական աշխատանքը սկիզբ է առել գրեթե նույն ժամանակում, երբ ստեղծվել են գրավոր հուշարձանները՝ ինքնուրույն երկեր և թարգմանություններ: Հայ բառարանագրության պատմության ուսումնասիրությանը նվիրված աշխատությունները հիմնական ուշադրության առարկա են դարձրել հայերենի ծավալուն բառարանները, իսկ ոչ ծավալուն բառարանները կա՛մ դուրս են մնացել ուշադրությունից, կա՛մ քննության են առնվել առանձին դեպքերում¹:

Բառարանագրությունն ավանդաբար դիտվել է լեզվի ուսումնասիրության մի ենթաճյուղ, որ մտնում է բառագիտության բաժնի մեջ: Դիշտ է,

¹ Հ. Ամալյան, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (V-XV դդ.), Երևան, 1966: Նույնը, Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (XVI-XVII դդ.), Երևան, 1971: Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968:

բառագիտությունը բավականին կարևոր բնագավառ է ամեն մի լեզվի բառապաշարի ուսումնասիրության առումով, սակայն հայերենագիտության մեջ այն միայն վերջին ժամանակներս է դարձել առանձին ուշադրության առարկա: Իսկ մինչ այդ բառապաշարի ուսումնասիրությունը գերազանցապես ուներ այսպես կոչված բառարանային բնույթ: Մինչև վերջերս գրեթե չունեինք ոչ միայն առհասարակ բառագիտությանը, այլև մասնավորապես բառարանագիտությանը նվիրված առանձին տեսական ուսումնասիրություններ: Այժմ այս բնագավառում խիստ ուշագրավ են ոչ միայն տարբեր կարգի գիտական հոդվածներն ու կոնկրետ աշխատանքները, այլև տեսական բնույթի հետազոտությունները²:

Մինչև նման աշխատությունների երևան գալը մեզանում բառարանագրություն ասելով, ընդ որում ավանդույթի ուժով, հասկանում էին բառարան կազմելու տեսական ու գործնական աշխատանքները: Այժմ արդիական խնդիր է դառնում այդ աշխատանքների առանձնացումն իրարից, ընդ որում տալով դրանց գիտական բնութագիրն ու սահմանումը, պարզելով դրանց միջև գոյություն ունեցող առնչությունը: Բառարան կազմելն ըստ էության գործնական աշխատանք է, որ պահանջում է տեսական լայն պատրաստվածություն, տվյալ լեզվի բառապաշարի պատմության որոշակի իմացություն, բառարանի ստեղծման տեխնիկայի տիրապետում: Այնինչ այս կամ այն բառարանի, ինչպես նաև առհասարակ գոյություն ունեցող բառարանների գիտական վերլուծությունն ու գնահատությունը այլ բան չեն, քան բառարանագիտության խնդիր: Նման խնդիրների լուծումը պահանջում է տեսական ավելի խորը գիտելիքներ, լեզվի բառապաշարի պատմության լայն իմացություն և այլն: Այսօր առանձնացվում է բառարանագրությունը բառարանագիտությունից, և դա միանգամայն ճիշտ է ու տեղին:

Հայոց լեզվով և՛ անցյալում, և՛ մեր ժամանակներում ստեղծվել են զգալի քվով, ըստ որում նշանավոր բառարաններ: Դրանք այս կամ այն չափով ընդգրկելիս են եղել հայ իրականության բազմաթիվ կողմեր ու հարաբերություններ, ներկայացնում են մեր լեզվի տվյալ փուլի բառապաշարն իր ողջ հարստությամբ ու բազմազանությամբ: Առհասարակ բառարանագրությունը հայ գրավոր մշակույթի մի ուրույն, կարելի է ասել ինքնատիպ մասն է: Ինչպես ամեն մի լեզվի, այնպես էլ հայերեն յուրաքանչյուր

² Տե՛ս, օրինակ, Է. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984, Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1990, G. Djahukian, Armenian Lexicography "Dictionnaires. An international Encyclopedia Lexicography", New York-Berlin, 1991 և այլն:

բառարան, անկախ իր ծավալից ու բնույթից, մեծ կարևորություն ունի մի ժողովրդի պատմության և հատկապես գրավոր մշակույթի իմացության գործում:

Տվյալ լեզվի ամեն մի բառարան, եթե այն կազմված է ժամանակի բառապաշարի ընդգրկմամբ, ներկայացնում է այդ նույն լեզվի առաջընթացը: Նրանում պարզորոշ արտացոլված է լինում այդ լեզուն կրող հանրության զարգացման մակարդակը, մտածողության աստիճանը, բարեշրջությունը (էվոլյուցիան) ժամանակի ընթացքում: Իսկ բարեշրջությունը անհրաժեշտ է շեշտել, որովհետև այն կատարելագործման ձգտող անընդհատ գործընթաց (պրոցես) է: Այս տեսակետից էլ պատահական չէ այն մտածողությունը, որ ժամանակին համակել էր մեծանուն բառարանագիր Ստ. Մալխասյանցին: Հայոց լեզվի բառապաշարի լիարժեք և սպառիչ ուսումնասիրության նկատառումով նա գրում է. «Բառերի միջոցով մենք կալող ենք հասկացողություն կազմել որևէ ժողովրդի քաղաքակրթության ընթացքի մասին... Եթե հնարավոր լիներ հայոց լեզվի այնպիսի մի բազմահատոր բառարան կազմել, որի յուրաքանչյուր հատորը պարունակելիս լիներ լեզվի մեջ գործածված բոլոր բառերը, սկսած ութերորդ դարից Քր. առաջ մինչև մեր օրերը, ապա 27 հատորները միմյանց հետ համեմատելիս, մենք կկարողանայինք ճշգրիտ գաղափար կազմել, թե որ դարում ազգը ինչ բանում ինչ հառաջադիմություն կամ հետադիմություն է արել և որ դարում ո՞ր ազգի ազդեցության է ենթարկվել: Բայց այսպիսի բառարան մինչև հիմա գերադարձ դարձ չէ. հետո՝ ունենալ չենք կարող... Հիմա գերադարձ դարձից հետո արդեն կարելի է դարից դար բառարաններ կազմել և նրանց միջոցով ուսումնասիրել ազգի քաղաքակրթության և կրած ազդեցության ընթացքը»³:

Մալխասյանցի այս երազանքն իրականացնողը մասնակիորեն եղավ ոչ այլ ոք, քան ինքը՝ առաջին հերթին, հեղինակելով «Հայերեն բացատրական բառարանը» (հհ. 1-4, Երևան, 1944-1945), որն իր տեսակի մեջ նշանակալից երևույթ է հայ բառարանագրության, առհասարակ հայ գրավոր մշակույթի բնագավառում: Այդ նկատառումն ինչ-որ չափով իրագործվեց հետագայում, երբ հրապարակ հանվեց «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարանը» (հհ. 1-4, Երևան, 1969-1980), ինչպես նաև Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանը» (Երևան, 1976): Այդուհանդերձ, այս առումով դեռևս կան շատ անելիքներ: Մեծ չափերի հասնող հայ գրավոր

³ Նշում ենք ըստ «Ստեփան Սարգսի Մալխասյանց (կենսամատենագիտություն)» գրքում (Երևան, 1962) զետեղված Է. Աղայանի «Կյանքի և գիտական գործունեության համառոտ ակնարկ»-ի (էջ 14-15):

հուշարձանների (մատյաններ, վիմագրություններ, տպագիր գրքեր և այլն) գոյությունը, տարբեր դարերից ավանդված լինելը և այլն, այսօր առավել ևս դնում են հայոց լեզվի ամբողջական բառարանի ստեղծման պահանջ, մոտավորապես այնպիսին, ինչպիսին (որ տեսանք վերը) երագում և նկատի էր առնում Ստ. Մալխասյանցը (այսինքն՝ պատմականորեն, դար առ դար, մեկ առ մեկ և իմաստ առ իմաստ):

Հայ բառարանագրության ուշադրության հիմնական առարկան եղել է բառարանների կազմումը, ուստի ամենից առաջ հետապնդվել է լեզվի այս կամ այն փուլի բառապաշարի մեկնաբանությունը՝ ինքնին կամ այլ լեզուների հետ զուգադրված: Բառարանագրությունը մեզանում նախապես ունեցել է բառամեկնողական ուղղվածություն, այնուհետև ձեռք է բերել որոշակի ինքնուրույնություն՝ բարձրանալով առանձին բառարանների կազմման ու զիտական մեկնաբանման աստիճանի: Իսկ հետագայում, կարելի է ասել ամենավերջում, հայ բառարանագրության անդաստանում երևան են գալիս աշխատություններ, որոնցում հեղինակները զբաղվում են նաև բառարանների տեսության հարցերով:

Առաջին տիպի՝ տողամիջյան կամ լուսանցքային բառամեկնողական բնույթի «բառարանային աշխատանքի» մասին Գ. Գասպարյանը նշում է հետևյալը. «Հայ առաջին պատմիչների և թարգմանիչների գործերում մենք հանդիպում ենք բառարանային աշխատանքների: Այդ գործիչներն իրենց աշխատություններում օգտագործված քիչ թե շատ խրթին համարված բառերը ջանացել են բազմապիսի ձևերով բացատրել, մեկնաբանել, հաճախ ստուգաբանել և դարձրել են ավելի պարզ, հասկանալի ու մատչելի»⁴: Թե դա ինչպես էր արվում, կարելի է համոզվել մեկ այլ, ավելի մանրակրկիտ և հանգամանալից դիտողությունից. «Ձեռագրելով զբաղվողներին հայտնի է, թե ինչպես են գրվում լուսանցքի մեկնությունները: Դրվում է մի հավասարության նշան բնագրի բառի վրա և մի ուրիշը լուսանցքում, որին կից կամ որի տակը գրվում է մեկնությունը կամ թարգմանությունը: Դժբախտաբար, միևնույն նշանը գործ է ածվում՝ երբ բառը սխալ է, և պետք է այդ փոխարինենք լուսանցքի ուղիղ բառով, և կամ երբ մի բառ պակաս է, և պետք է լրացնել լուսանցքում դրվածով: Այստեղից և ահագին շփոթություններ ձեռագրերի մեջ: Շատ անգամ մեկնությունն ընդունվում է իբրև պակաս բառ և ներմուծվում է բնագրի մեջ: Լինում է և ավելի վատ: Բնագրի ուղիղ բառը դուրս է ձգվում և փոխարինվում է լուսանցքագրությամբ»⁵:

⁴ Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 13:

⁵ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք 1, Երևան, 1979, էջ 132-133:

Իսկ ինչ վերաբերվում է բառարանագրության տեսության հարցերին, ապա ամենից առաջ նշենք, որ այն դեռևս նոր է իր համար ուղիներ հարթում: Այսպես, ըստ ռուս լեզվաբանության մեջ ընդունված սահմանման, բառարանագրությունը նշանակում է՝ ա) գիտություն բառարանների կազմելու վերաբերյալ, բ) բառարանների կազմումը՝ իբրև տվյալ լեզվի բառապաշարի նկարագրություն և գ) բառարանների ամբողջություն՝ առնված տվյալ լեզվի կամ գիտության բնագավառի հարաբերությամբ⁶: Մեզանում բառարանագրությունն առանձնացվում է փոքր-ինչ այլ սահմանում: Այսպես, Է. Աղայանը գրում է, որ «բառարանագրությունը բառարանների կազմելը և բառարանների տարբեր տիպերի կազմության սկզբունքների, եղանակների մշակումն ու դրանց գործնական կիրառությունն է»⁷: Մյուս սահմանումները հիշյալից շատ քիչ բանով են տարբերվում: Ա. Սուքիասյանը փոքր-ինչ այլ կերպ է բնորոշում բառարանագրության խնդիրը՝ սահմանման մեջ շեշտելով նաև «բառարանների տեսության հարցերը»: Ըստ այդմ՝ «բառարանագրությունը լեզվաբանության բաժիններից մեկն է, մտնում է բառագիտության մեջ, զբաղվում է բառարանների կազմությամբ, ինչպես նաև բառարանների տեսության հարցերով»⁸:

Բառարանների տեսության հարցերը մեզանում առանձնացնում է Է. Աղայանը, ըստ որում հիշյալ աշխատության մեջ՝ կապված բառարանների կառուցվածքի, բառերի ընտրության, դասավորման, բացատրության, բնագրային վկայակոչումների հետ առնչվող կոնկրետ խնդիրների առաջաշման և լուծման հանգամանքների հետ: Ըստ Է. Աղայանի՝ հենց դրանց հետ կապված հարցերն են կազմում բառարանագիտության ուսումնասիրության առարկան: Իսկ բառարանագիտությանը տրվում է հետևյալ բնորոշումը. «Բառարանագիտությունը ուսումնասիրում է բառարանների տարբեր տեսակները, նրանց գիտական և գործնական նպատակադրումն ու դրան համապատասխան՝ նրանց կազմության ընդհանուր սկզբունքներն, ինչպես և՛ բառարանագրության պատմությունը»⁹: Այնուհետև, Է. Աղայանը ոչ միայն առանձնացնում, այլև գիտականորեն բնութագրում է բառարանագիտությունը, իբրև երևույթի (բառարանների)

⁶ О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1969, էջ 215:

⁷ Է. Աղայան, Բառարանագիտություն. — Գ. Ջահուկյան, Է. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա սյրակ («Ներածություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, դարձվածաբանություն»), Երևան, 1980, էջ 512:

⁸ Ա. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու («Ներածություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն»), Երևան, 1982, էջ 397:

⁹ Է. Աղայան, նշվ. աշխ. :

ուսումնասիրության տեսական կողմ, որով այն հակադրվում է գործնականին (պրակտիկ կողմին), այսինքն՝ բառարաններ կազմելուն: Ճիշտ է, այս հակադրությունը կտրականապես չի դնում է. Աղայանը, սակայն այն իր շարունակության մեջ այդպես է, և միանգամայն կարող է բնական լինել: Այլ կերպ ասած՝ եթե շարունակելու լինենք է. Աղայանի տեսական դիտարկումը, ապա իրավամբ բառարանների ստեղծման գործնական աշխատանքը, կոնկրետ բառարան կազմելը կարելի է կոչել բառարանագրություն, իսկ եղած և ստեղծվելիք բառարանների մասին կատարվող գիտական, ըստ որում ընդհանուր տեսական կամ մասնավոր ու առանձին վերլուծությունները անվանել բառարանագիտություն:

Դրանք, մեր օրերի պատկերացմամբ, ունեն ոչ միայն ընդհանուր գծեր ու շփման սերտ եզրեր, այլև ձեռք են բերում որոշակի տարբերություններ, ինչպես նաև պայունակում են հետազոտական աշխատանքի որոշակի առանձնահատկություններ: Ըստ այդմ տարբերվում են բառարանագիր և բառարանագետ հասկացությունները. բառարանագիրն այն անձն է, որ զբաղվում է բառարան կազմելու գործով՝ այդ բնագավառում իրականացնելով համապատասխան գիտական աշխատանք, իսկ բառարանագետն ուսումնասիրում և գիտականորեն վերլուծում է եղած բառարանները, մասնակցում է կազմվելիք բառարանների «պլանավորմանը», դրանց սկզբունքների ստեղծմանն ու մշակմանը: Ամեն մի բառարանագիր ինչ-որ չափով նաև բառարանագետ է, սակայն գործնականում, այնինչ բառարանագետը կարող է ամենևին էլ բառարան կազմած չլինել. վերջինս առավելապես զբաղվում է բառարանի մասին տեսական և գործնական գիտելիքների ուսումնասիրությամբ, բառարանների կազմության պատմության և այլն հարցերով: Չեն բացառվում նաև այն դեպքերը, երբ այս կամ այն բառարանի հեղինակը լավագույնս տիրապետում է բառարանագիտությանը: Փաստերը ցույց են տալիս, որ հայոց լեզվի լավագույն բառարանների հեղինակները (Մխիթար Սեբաստացի, ՆՀԲ-ի հեղինակներ, Մ. Ջախջախյան, Նորայր Բյուզանդացի, Ստ. Մալխասյանց, Հ. Աճառյան, Է. Աղայան, Հ. Բարսեղյան, Ա. Սուքիասյան, Ս. Գալստյան և ուրիշներ) միաժամանակ հայերեն բառարանների լավագույն տեսաբաններ են: Ավելին, Գ. Ջահուկյանը, թեև չի հեղինակել որևէ բառարան (ընթացքի մեջ էր և, ցավոք, ընդհատվեց նրա ստուգաբանական բառարանի կազմումը), հայ բառարանագիտության հարցերի հմուտ ուսումնասիրողներից էր: Ուստի մեզանում քիչ չեն այն հեղինակները, որոնք հայտնի են իբրև բառարանագիրներ, կամ նաև այնպիսի լեզվաբաններ, որոնք զբաղվում են բառարանագիտության տեսական հարցերով՝ առնված ոչ միայն այս կամ այն բառարանի գիտական

վերլուծության, այլև հայոց լեզվի բառարանագրության պատմության ուսումնասիրության մեջ: Վերջին տարիներին բառարանագիտության բնագավառ են մուտք գործել բոլորովին նոր մասնագետներ, որոնք իրենց գիտական ուսումնասիրությունների առարկա են դարձնում բառարանագիտությանը վերաբերող տեսական հարցեր¹⁰:

Բառարանագիտությունը զբաղվում է ոչ միայն բառարանների տեսական ուսումնասիրության, այլև բառարանագրության պատմության հարցերով: Այս դեպքում կարելի է ընդգծել այն հանգամանքը, որ բառարանագիտություն տերմինը գործածվում է լայն առումով: Իսկ երբ այն առանձնացվում և հակադրվում է բառարանագրություն տերմինին, ապա այդ դեպքում բառարանագիտությունը գործածվում է նեղ, կոնկրետ խմաստով, իբրև բառարանագրության հականիշ, հակադիր տերմին: Իսկ երբ այն ոչ թե հակադրվում է, այլ ընդհակառակը, ընդգրկում է նաև այդ՝ բառարանագրություն բնագավառը, այսինքն՝ բառարանագիտությունը դիտվում է իբրև գիտություն, որ ուսումնասիրում է բառարանների կազմությունը, տալիս է դրանց գիտական արժեքավորումը, ինչպես նաև դրանց ստեղծման պատմությունը, վերջիններիս հետ կապված մյուս հարցերն ու դրանց լուծումը, ապա այդ դեպքում բառարանագիտությունը ստանում է լայն առումով գործածվելու հնարավորություն: Ըստ այսմ, ինչպես ամեն մի գիտություն ենթադրում է իր հետազոտության առարկան՝ մեկ ամբողջության ու ընդհանրականության մեջ, այնպես էլ բառարանագիտությունը ենթադրում է իրենը, այսինքն՝ բառարանների կազմման տեսական սկզբունքներն ու գործնական խնդիրները, դրանց կոնկրետ իրականացումն այս կամ այն բառարանը կազմելու ընթացքում և այլն:

Բառարանագիտության առանձնացումն ու գերադասումը բառարանագրությանն ամենից առաջ նշանակում է նոր մոտեցում հանդես բերել բառագիտության այդ ենթաբաժնի վերաբերյալ, այսինքն՝ ուսումնասիրության առարկայի նկատմամբ դրսևորել ավելի հստակ և միանգամայն որոշակի հայեցակետ և սկզբունքներ: Այլ կերպ ասած՝ բառարանագիտությունը զբաղվում է տվյալ հանրության կյանքում երևան եկած ընթրնումների, իրույթների (ոեալիաների) և նրա լեզվում գործածված կամ գործածվող բառերի համաժամանակյա բառարանագրման ու գիտական գնահատման,

¹⁰ Հմմտ. Լ. Ա. Тер-Григорян, Фразеологические единицы и их отражение в словарях современного армянского языка (автор. реф. канд. дис.), Ереван, 1988. Փ. Գ. Մեյրիխանյան, Հայերեն նոր բառերը (բառարանագրական նյութի հիման վրա), (թեկն. ատենախոսության սեղմագիր), Երևան, 1991 և այլն:

ինչպես նաև դրանց տարաժամանակյա (պատմական) վերլուծության ու արժեքավորման հարցերով:

Դժվար չէ նկատել, որ բառարանագիտական ուսումնասիրության ժամանակ ուշադրության կենտրոնում է երեք կարգի աշխատանք՝ գործնական, տեսական և պատմական, ըստ որում կենտրոնական օղակը տեսականն է: Ոնենում ենք հետևյալ բաշխումը. գործնական բառարանագիտությունը (այլ կերպ ասած՝ բուն բառարանագրությունը) զբաղվում է բառարանների կազմման աշխատանքով, իսկ տեսական բառարանագրությունը (այլ կերպ ասած՝ բառարանագիտությունը) հետաքրքրվում է կազմվելիք բառարանների սկզբունքների մշակմամբ, կազմված բառարանների գիտական վերլուծությամբ: Այնինչ պատմական բառարանագրությունը (այլ կերպ ասած՝ պատմական բառարանագիտությունը) հանդես է գալիս տվյալ լեզվով, ինչպես նաև տարբեր լեզուներով ստեղծված բառարանների պատմությամբ, դրանց պատմական առաջացման տեսական վերլուծությամբ:

Բառարանագիտական սույն դրույթները և ելակետային հարցադրումները, տեսական բաշխումն ու տարբերակումը լիովին վերաբերում են նաև հայերենի բառապաշարն այս կամ այն կերպ ընդգրկող բառարաններին և դրանց վերաբերյալ եղած գիտելիքներին:

Վերը կատարված տարբերակման մեջ, ինչպես նկատելի է, տեսականորեն առանձնացնում ենք ոչ միայն երկու ճյուղերը՝ տեսական և գործնական բառարանագիտությունը, այլև դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ մտնող մասերը՝ համաժամանակյա և տարաժամանակյա (պատմական) բառարանագիտությունը: Տեսական բառարանագիտությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառարանագիտություն կոնկրետ, նեղ իմաստով, որն այդ հատկանիշով հակադրելի է գործնական բառարանագիտությանը, այսինքն՝ բառարանագրությանը բուն, ավանդական իմաստով: Իսկ համաժամանակյա բառարանագիտությունը, անկախ իր տեսական և գործնական մասերից, ինչպես նաև նեղ կամ լայն իմաստով ըմբռնվելու հանգամանքից, հակադրելի է տարաժամանակյա (պատմական) բառարանագիտությանը: Վերջինս ևս կարող է ըմբռնվել իր նեղ կամ լայն իմաստով, ինչպես նաև բուն կամ երկրորդական դերով («նշանակությամբ»):

Մինչև այժմ եղած բառարանագիտական աշխատություններում հայերեն բառարանները քննության են առնվել գերազանցապես համաժամանակյա մոտեցումով: Չունենք այնպիսի ուսումնասիրություն, որում քննության առնվելին բառարաններն իրենց զարգացման պատմության մեջ, այսինքն՝ քննությունը կատարված լիներ պատմական բառարանագիտության հայեցակետից: Այս տեսակետից պետք է նկատի առնել, որ և՛ եղած

բառարանների տեսակավորումն ու նկարագրությունը, և՛ մանավանդ դրանց պատմությունն ըստ էության հեռու են պատմական բառարանագիտություն կոչվելուց: Ուստի հայ բառարանագիտության մեկ այլ արդիական խնդիրն էլ հայերեն բառարանների պատմական (տարածամասնակյա) ուսումնասիրությունն է: Վերջինս մեծ նշանակություն ունի հայոց լեզվի, առանձնապես հայերենի բառապաշարի պատմական քննության առումով: Իսկ դա շատ կարևոր է, որովհետև մի ժողովրդի պատմական առաջընթացի մասին հնարավոր չէ այլ կերպ ավելի լավ պատկերացում ունենալ, քան այդ ժողովրդի լեզվի բառապաշարի համապատասխան ուսումնասիրությունը և նրանից բխող եզրակացությունների հանգելը: Բառերը լեզվական այն միջոցներն են, որոնք լիովին վկայում են տվյալ ժողովրդի քաղաքակրթության առաջընթացի վերաբերյալ:

Պատմական բառարանագիտությունն առանձնանում է ոչ միայն բառապաշարի պատմությունից, որը լեզվի պատմության մի մասն է, այլև պատմական բառագիտությունից և մանավանդ բառարանագրության պատմությունից: Պատմական բառարանագիտության ուսումնասիրության առարկան տվյալ լեզվով գոյություն ունեցող բառարանների քննությունն է իրենց զարգացման ընթացքում՝ կապված ոչ միայն այն կրող հանրության գրավոր մշակույթի, այլև լեզվի բառապաշարի զարգացման հետ: Այս տեսակետից ավելորդ չէ նկատել, որ պատմական բառարանագիտությունը ձեռք է բերում ընդհանուր (մշակութաբանական) նշանակություն: Եթե ամեն մի ժողովրդի պատմական անցյալի վերհանման գործում էական նշանակություն է հանդես բերում նրա լեզուն, հատկապես վերջինիս բառապաշարը, ապա այդ բառապաշարը պատմականորեն ավանդված է լինում գրական հուշարձաններում և բառարաններում: Ուստի վերջիններս ստանում են ցանկացած գրավոր հուշարձանին համարժեք կարևորություն: Եթե պատմականությունը (պատմություն ունեցող) մի ժողովրդի քաղաքակրթության վկայությունն է, ապա դրա հավաստումը կայանում է նրա պատմության ընթացքում երևան եկած բառարաններում՝ իբրև նրա պատմության խոսուն, գրավոր հուշարձանի:

Հայ բառարանագիտության արդիական խնդիրներից մեկը, գիտության նոր պայմաններից ելնելով, մեզանում տարբեր ժամանակներում ստեղծված զանազան կարգի և ծավալի բառարանների պատմական, մշակութաբանական հետազոտությունն ու գնահատությունն է: Հայոց լեզուն, իբրև յուրահատուկ բառապաշար, ամբարված է հայ մշակույթի պատմության տարբեր փուլերում ստեղծված բառարանների մեջ: Բանալ և բացահայտել այդ շտեմարանը

նշանակում է ըստ հնարավորին տեղեկանալ ու տիրապետել հայոց լեզվի անցյալի գաղտնիքներին, դրանով իսկ մեր ժողովրդի մշակույթի գանձարանին:

Բառապաշարը յուրաքանչյուր լեզվի ամենագգայուն մասն է, այն ավելի արագ է ենթարկվում փոփոխության, քան նրա մյուս բաղադրիչները (ձևաբանական, շարահյուսական և այլն միավորները): Դա տեղի է ունենում նոր բառերի առաջացման, եղածների կամ մոռացման, կամ իմաստային փոփոխության, զանազան տեղաշարժերի, օտար լեզուներից, ինչպես նաև տվյալ լեզվի նախորդ փուլերից կատարվող փոխառությունների և այլ երևույթների ձևով:

Այնուհետև, մինչև այժմ մեզանում երևան եկած բառարանագիտական ուսումնասիրությունները հիմնականում կրում են համաժամանակյա քննության բնույթ: Այդպիսին են նաև բառարանագրության պատմությանը նվիրված աշխատությունները, որոնցում առանձին-առանձին, նկարագրական եղանակով ներկայացվում են տարբեր ժամանակներում ստեղծված բառարանները: Բառարանների համաժամանակյա քննության դեպքում ուշադրության կենտրոնում են պահվում նրանց կառուցվածքի, ծավալի ու ընդգրկման, տեսակի ու կազմության սկզբունքներին վերաբերող հարցերը: Իսկ ինչ վերաբերում է միևնույն կամ տարբեր տեսակի բառարանների պատմական քննությանը, ապա վերջինս ինչ-որ չափով անտեսվում է, մղվում երկրորդական պլան: Այնինչ, հայերենին առնչվող բառարանների պատմական բառարանագիտական վերլուծությունը մեծ նպաստ կարող է բերել հայոց լեզվի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության գործին: Մյուս կողմից, նման ուսումնասիրությունը ենթադրում է ոչ միայն ծավալուն, լայն ճանաչում գտած բառարանների, այլև մինչև այժմ անտեսված ձեռագիր կամ հնատիպ, առանձին կամ մատենակից «բառարանների» (բառացանկեր, բառերի ոչ ծավալուն ցուցակներ և այլն) պարունակած բառապաշարի ուսումնասիրություն:

Մեզանում որոշակի ավանդույթ է ստեղծվել բառարանագիտական աշխատանքը կամ ուսումնասիրությունը պատկերացնել ոչ այլ կերպ, քան որևէ բառարանի առանձին, այլև մի քանի բառարանի հետ առնված պարզ նկարագրություն և գնահատություն: Մեր օրերի հայ բառարանագիտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը, մեր կարծիքով, հայերենի բառապաշարն այս կամ այն ժամանակում, այս կամ այն չափով ու ձևով ընդգրկող ամեն կարգի (ծավալուն և ոչ ծավալուն) բառարանների ուսումնասիրությունն է՝ վերցված ոչ միայն ինքնին, այլև հայոց լեզվի ողջ բառապաշարի պատմական քննության հայեցակետից:

10816
11

Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ ի տարբերություն Է. Աղայանի և Ա. Սուքիասյանի բառարանագրական վերլուծությունների, ոյրոնք մեր օրերում համապատասխան աշխատանքի ուշագրավ երևույթ լինելով հանդերձ կրում են համաժամանակյա քննության բնույթ, Գ. Ջահուկյանը արևելահայ բառարանագրության հարցերին ամենից առաջ մոտենում է պատմական (տարածամանակյա) հայեցակետից¹¹: Ավելի կոնկրետ դեպքում՝ ա) նշվում է այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն քերականությունների արևելահայ բառարանագրությունը բավականին ուշ է հանդես գալիս (18-րդ դ. 80-ական թթ.), բ) արևելահայ բառարանագրությունը բաժանվում է երկու շրջանի՝ «կախյալ զարգացման շրջան (18-րդ դ. 80-ական թվականներից մինչև 19-րդ դ. վերջերը) և անկախ զարգացման շրջան (19-րդ դար)»¹², գ) քննվում են արևելահայ բառարանագրության կոնկրետ նմուշներ՝ ըստ նախորդ կետում նշված շրջանների (1-ին շրջանում՝ Կղ. Սարաֆյան, Հովսեփ Արցախեցի, Լ. Տիգրանյան, Ա. Հովհաննիսյան, Կ. Յաղուբյան, Ա. Տեր-Աբրահամյան և ուրիշներ, իսկ 2-րդ շրջանում՝ Հ. Դադբաշյան, Ա. Տեր-Ղազարյան, Մ. Հարությունյան, խորհրդահայ բառարանագիրներ), դ) գրվում է, որ «արևելահայ գրական լեզվի հաղթանակը գրաբարի նկատմամբ երկար ժամանակ անհետևանք է մնում հայ բառարանագրության մեջ: Մինչև 19-րդ դ. 80-ական թվականների վերջերը հրատարակված ընդհանուր բնույթի երկլեզվյան բառարանների հայերեն մասի լեզուն գրաբարն է, թեև ռուսերեն բառերի բացատրությունների մեջ անհրաժեշտորեն տեղ է տրվում նորակազմ բառերին»¹³: Ինչպես նկատելի է տարածամանակությունն ամենից առաջ բխում է արևելահայ գրական լեզվի գնահատության պատմականությունից՝ առնված արևելահայ բառարանների նկատմամբ: Եվ եթե դա բուն իմաստով պատմական բառարանագիտություն չէ, ապա շոշափելի հաղ է նախապատրաստում նման հայեցակետով բառարանագիտական ուսումնասիրությունների ձեռնամուխ լինելու և հաջողությամբ իրագործելու համար: Ուստի Գ. Ջահուկյանի վերաիշյալ դիտարկումներն այս առնչությամբ ստանում են առանձին կարևորություն:

Բառարանագիտական ուսումնասիրությունները, կախված ընդհանրացվածության աստիճանից, ինչպես նաև մեկից ավելի լեզուների բառարաններ նկատի առնելու հանգամանքից, բաժանվում են երկու տեսակի՝

¹¹ Գ. Ջահուկյան, Ներածություն. – Գ. Ջահուկյան, Է. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, նշվ. աշխ., էջ 73–83:

¹² Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 74:

¹³ Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 77–78:

ընդհանուր և մասնավոր: Մասնավոր բառարանագիտությունն ընդգրկում է մեկ առանձին լեզվի բառարանների գիտական ուսումնասիրությունը: Իսկ տարբեր լեզուներով գոյություն ունեցող բառարանների մասնավոր կամ առանձին բառարանագիտական ուսումնասիրություններն ընդհանուր բառարանագիտության կարևոր նախապայման են: Ուստի կարելի է ասել, որ ընդհանուր բառարանագիտությունը զբաղվում է ոչ թե տվյալ լեզվի, այլ առհասարակ տարբեր լեզուներով ստեղծված բառարանների ընդհանուր տեսության հարցերով, ինչպես նաև մշակում է տեսական ընդհանուր սկզբունքներ, համապատասխան մեթոդներ ու հիմունքներ առանձին լեզուների բառարանների ստեղծման և գիտական վերլուծության ու գնահատության համար: Այսպես, օրինակ, Ստ. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» ուսումնասիրությանը նվիրված յուրաքանչյուր վերլուծություն իր գնահատումների մեջ ամենից առաջ ունի մասնավոր բառարանագիտական արժեք¹⁴: Այնինչ տեսական նման գնահատություններն առաջնակարգ նշանակություն ունեն տարբեր լեզուներով գոյություն ունեցող, ասենք, բացատրական բառարանների ընդհանուր ուսումնասիրության գործում: Ուստի ինչպես լեզվաբանական այլ խնդիրների, այնպես էլ բառարանագրական հետազոտությունների դեպքում կարևոր է դրանց դիտարկումը ընդհանուրի և մասնավորի փոխհարաբերության մեջ: Այստեղ ևս գործ ունենք իմացաբանական այն հարաբերակցության հետ, որն առկա է լեզվաբանության մեջ առհասարակ:

Այս տեսակետից մեր օրերի հայ բառարանագիտության առաջնակարգ խնդիրներից մեկն էլ այն է, որ անհրաժեշտ է հայերեն բառարանները քննության առնել ոչ միայն մասնավոր, այլև ընդհանուր բառարանագիտության ուշադրության առարկա լինելու հայեցակետից: Նման տարբերակված ուսումնասիրությունը կարող է ապահովել այն առավելությունը, որ ըստ այդմ ավելի ամբողջական է դառնում ուսումնասիրվող երևույթը, առաջ է գալիս հստակ և գրեթե սպառիչ պատկերացում ուսումնասիրության առարկայի վերաբերյալ:

Մինչև այժմ ուսումնասիրողների ուշադրության կենտրոնում է եղել հայերեն բառարանների մասնավոր, առանձնակի քննությունը, ըստ որում ոչ միայն հայոց լեզվի բառապաշարի առումով, այլև սոսկ հայերեն բառարանների շրջանակում: Լեզվաբանական որոշակի խնդիր է հայերեն

¹⁴ Տե՛ս Լ. Պետրոսյան, Ստեփանոս Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը». – «Լեզվի և ոճի հարցեր» (հոդվածների ժողովածու), հ. 1, Երևան, 1960, էջ 382–407: Ռ. Ղազարյան, Նոր հայկազյան բառարանը. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1968, N2, էջ 234–238 և այլն:

բառարանների ուսումնասիրությունը թե՛ իրենց փոխհարաբերության և առնչության, դրանց պատմական զարգացման ու կատարելագործման, թե՛ եղած բառարանների տիպերի կամ տեսակների առնչությամբ, ինչպես նաև այն հաշվով, թե դրանք այլ լեզուներով ստեղծված բառարանների հետ ինչպիսի ընդհանրություններ ունեն և ինչպիսի առանձնահատկություններ են հանդես բերում: Կարծում ենք, որ մեզանում գոյություն ունեցող բառարանագրական ուսումնասիրություններն ընձեռում են բավարար հիմքեր նման հետազոտության համար: Այսպես, հայերեն ձեռագիր բառարանների ավելի մանրամասն ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ մեզանում ունեցել ենք, այսպես կոչված, բառակազմական բառարանի օրինակը՝ ի դեմս 18-րդ դ. ստեղծված ոչ ծավալուն մի բառարանի¹⁵:

Հայ բառարանագիտության կարևորագույն հարցերից է հայոց լեզվի և հայ իրականության զարգացման տարբեր փուլերում երևան եկած զանազան կարգի բառարանների գիտական դասակարգումը, որի հիմքում պիտի ընկած լինի ինքնուրույն բառարանների գոյությունը: Այդ նշանակում է, որ դասակարգման ելակետ պետք է դիտել ոչ թե ուրիշ լեզուների բառապաշարի ընդգրկմամբ ստեղծված բառարանների տեսակավորման փորձը, այլ դասակարգումը պիտի կատարվի հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող, հայերենի նյութն ընդգրկող բառարանների հիման վրա: Այս կետում առանձնահատուկ ուշադրության պիտի արժանանա հայ բառարանագրության ավանդական տարբերությունն այլ լեզուներով ստեղծված բառարանների համեմատությամբ: Եվ իրոք, ամեն մի լեզվի բառարան տարբերվում է մեկ այլ լեզվի բառարանից ոչ միայն նրանում տեղ գտած բառահոդվածների «լեզվական» կողմով, այլև բառարանային արժեքով ու առանձնահատկությամբ, այս կամ այն բառարանի հետապնդած նպատակով:

Ինչպես այլ դեպքերում, հայերեն բառարանների դասակարգումը ևս անհրաժեշտ է իրականացնել գիտական որոշակի չափանիշների հիման վրա: Ըստ այդմ պետք է գործադրել անխափան սկզբունքներ և ըստ այդմ առանձնացնել ու դասակարգել հայերեն բոլոր կարգի բառարանները: Այնուհետև դասակարգման համար կարևոր են ոչ միայն այս կամ այն բառարանի բնույթի և կառուցվածքի հետ կապված հարցերի հստակ ներկայացումն ու իրական պարզաբանումը, այլև հայերեն բառարանների ստեղծման պատմությունը, նրանց երևան գալու իրական պայմաններն ու արտաքին հանգամանքները, խաղացած դերն ու հետապնդած նպատակը,

¹⁵ Տե՛ս Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 2110, էջ 113ա-146բ:

ինչպես նաև առհասարակ հայ բառարանագրության պատմության անցած ուղին: Այլ կերպ ասած՝ հայերեն բառարանների գիտական դասակարգման համար անհրաժեշտ է թե՛ եղած բառարանների տեսության և պատմության հարցերի հստակ իմացություն, թե՛ դրանց դասդասման ու տեսակավորման, միմյանցից առանձնացնելու և իրար առնչակցելու որոշակի սկզբունքների մշակում, դասակարգման չափանիշների ընտրություն և սկզբունքային գործադրում: Հիշյալ բոլոր հանգամանքները պետք է հաշվի առնել հատկապես բառարանների դասակարգման ժամանակ, որպեսզի ըստ հնարավորին այն լինի ամբողջական և լիարժեք, գերծ մնա հնարավոր բացթողումներից և վրիպումներից: Հայ բառարանագրության առանձնահատկություններն այնպիսին են, որ դասակարգման մեջ կարող են թերացումների տեղիք տրվել, դասակարգումը դարձնել ոչ լիարժեք, խոցելի: Դասակարգման բազմակողմանիության և լիարժեքության երաշխիքը բոլոր հանգամանքների և բառարանային առանձնահատկությունների ընդգրկումն է:

Հայ բառարանագրության մեջ մինչև այժմ եղած դասակարգումները կատարվել են ըստ տեսակի, այսինքն՝ այդ անվան տակ խմբավորվել են հայերեն գրեթե բոլոր ծավալուն բառարանները՝ տալով դրանց սեղմ բնորոշումներ ու բնութագրեր: Այդ նշանակում է, որ մինչև այժմ չունենք հայերեն բառարանների գիտական, բազմակողմանի դասակարգում: Շատ դեպքերում դասակարգումը հանգեցվում է տարբեր խմբերի մեջ բառարանների թվարկմանն ու մատնանշմանը: Ըստ տեսակի դասակարգումը տարածված հիմունք է ոչ միայն հայերեն, այլև այլ լեզուներով ստեղծված բառարանների համար: Այսպես, օրինակ, ռուս լեզվաբանության մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում դրան¹⁶: Ռուսերեն բառարանների դասակարգման օրինակով էլ շատ դեպքերում կատարվում է հայերեն բառարանների դասակարգումը, թեև միաժամանակ հաշվի են առնվում նաև հայերեն բառարանների առանձնահատկություններն ու բնութագրական կողմերը:

Հայերեն բառարանների դասակարգման հանդիպում ենք Է. Աղայանի՝ վերը հիշված աշխատություններում, ինչպես նաև Հ. Պետրոսյանի հայերենագիտական բառարանում¹⁷: Ավարտելով բառարանագրության և բառարանագիտության տեսական բնորոշմանը նվիրված հատվածը՝ Է. Աղայանն իր ուսումնասիրության մեջ տալիս է կարևորագույն բառարանների տեսակների առանձնացումն ու սեղմ բնութագիրը, ամենից առաջ նշում է երկու

¹⁶ О. С. Ахманова, Указ. соч., с. 420 — 421.

¹⁷ Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987:

տիպ, այն է՝ հանրագիտական և բանասիրական կամ լեզվաբանական¹⁸։ Համեմատաբար քիչ տեղ է հատկացվում հանրագիտական բառարանների բնորոշմանը, որովհետև նման բառարաններն առհասարակ սակավ են մեզանում։ Իսկ բանասիրական կամ լեզվաբանական բառարանները վերաբաշխվում են մի քանի խմբի՝ բացատրական, բարձրանական կամ զուգադրական, բառագիտական և տեղեկատու-գործնական։ Նշենք, որ բառագիտական բառարան է համարվում ստուգաբանական բառարանների տիպը, որտեղ և բնորոշվում է Հ. Աճառյանի հայտնի բառարանը։ Այնուհետև, տեղեկատու-գործնական բառարանների մեջ կատարվում է վերաբաշխում՝ առանձնացնելով ևս մի քանի խումբ՝ հոմանշային, հեղինակային (կամ համաբարբառներ), ուղղագրական-ուղղախոսական և հանգաբառարաններ (կամ հանգաբաններ)։

Ա. Սուքիասյանը բառարանների տեսակներն անվանում է տիպ, և դասակարգումը կատարում է համեմատաբար ավելի մանրամասն ձևով։ Այստեղ առանձին տիպերի ներսում ներկայացվում են հայերեն առավել աչքի ընկնող բառարանները, և ամեն անգամ նշվում են դրանց բնույթը առանձնահատկությունները, ընդգծվում այդ բառարանների խաղացած դերը հայոց լեզվի և առհասարակ հայ մշակույթի զարգացման ու առաջընթացի գործում¹⁹։ Ճիշտ է, բերվող առանձնահատկությունները լրիվ և սպառիչ չեն, սակայն ներկայացնում են բառարանների էական կողմը, դրանց բուն էությունը։ Ուշագրավ է նաև այն իրողությունը, որ Ա. Սուքիասյանն առանձին-առանձին քննարկում է այն առնչությունները, որ հանդես է բերում բառարանագրությունը բառագիտության, իմաստաբանության, ստուգաբանության և ոճաբանության հետ²⁰։ Այս դասակարգումը ևս, ոչ անկախ է. Աղայանի դասակարգումից, սկսվում է երկու տիպի առանձնացումով՝ հանրագիտական և բանասիրական կամ լեզվաբանական։ Թե՛ մեկ և թե՛ մյուս տեսակի մեջ առանձնացվում են նաև ենթատեսակներ՝ իրենց հատուկ բնութագրումներով և համապատասխան օրինակների (բառարանային նմուշների) թվարկումով։ Ճիշտ է, հանրագիտական տիպի բառարանների մի մասը, կարծում ենք, թերևս ոչ ամբողջովին է այդպիսին, սակայն ներառում է բանասիրական տիպին բնորոշ հատկություններ, ուստի չի խանգարել, որ նման բառարաններն առավելապես դիտվեն հանրագիտական տիպի մեջ։ Այսպես, Ա. Սուքիասյանը, նկատի առնելով Հ. Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարանի» (հհ. 1-5, Երևան,

¹⁸ Է. Աղայան, նշվ. աշխ., էջ 113-124։

¹⁹ Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ., էջ 401-436։

²⁰ Ա. Սուքիասյան, նշվ. աշխ., էջ 397-400։

1942–1962) այս դեպքում հանդես եկող երկակի բնույթը, գրում է. «Այն կազմված է բանասիրական–լեզվաբանական և պատմական–հանրագիտական տեսանկյունով և, փաստորեն, իրենից ներկայացնում է բանասիրական (լեզվաբանական) և հանրագիտական բառարանների կազմության սկզբունքների միավորմամբ ստեղծված բառարանի մի նոր տիպ, որտեղ բերվում են հայերեն անձնանունների թե՛ լեզվաբանական–ստուգաբանական և թե՛ նրանց պատմական–մատենագիտական մանրամասն, անհրաժեշտ և կարևոր տվյալներ, տրվում բնութագրումներ»²¹: Ստացվում է այնպես, որ հայերենում զանազանվում են ոչ միայն սովորական տիպերի մեջ մտնող, այլև այսպես կոչված առանձին, միջին տիպ ներկայացնող «առանձնատիպ» բառարաններ:

Այնուհետև, բանասիրական (կամ լեզվաբանական) տիպի բառարանները Ա. Սուքիասյանը վերաբաշխում է «երկու մեծ խմբի մեջ՝ միալեզվյան» և «թարգմանական»²²: Առաջին ենթատիպի բառարանների մասին հակիրճ խոսելուց հետո մեկ առ մեկ նշվում ու բնորոշվում են բացատրական, գավառական (բարբառային), օտարազգի բառերի, դարձվածաբանական, հեղինակային, հումանիշների, մասնագիտական, ստուգաբանական, ուղղախոսական–ուղղագրական (ենթատիպ ներկայացնող) բառարանները, ինչպես նաև հակադարձ բառարանները (կամ հանգաբառարանները): Համեմատաբար քիչ տեղ է հատկացվում թարգմանական բառարաններին, անկախ այն բանից, որ դրանք մեզանում մեծ քիվ են կազմում, ինչպես նաև հանդես են բերում ակնհայտ տախտկանային, կազմված են հայերենի հետ ամեն անգամ զուգադրվող բազմաթիվ, տարբեր կարգի լեզուների ընդգրկումով և այլն: Եվ ի հակադրություն դրա՝ բավականին լայն շարադրանքով խոսվում է բացատրական բառարանների մասին: Եվ վերջապես, հարկ է նշել, որ Ա. Սուքիասյանը որոշակի ուշադրություն է դարձնում բառարանների ստեղծման ժամանակներին՝ կապված մեզանում գրաբար թե աշխարհաբար, հնատիպ և նոր հրատարակությամբ բառարանների գոյության հետ²³: Դա, ինչ խոսք, օրինակելի և խրախուսելի մոտեցում է, որ անհրաժեշտ է հաշվի առնել հայ բառարանագիտության, առանձնապես բառարանների դասակարգումների ժամանակ:

Թե՛ Է. Աղայանի և թե՛ Ա. Սուքիասյանի աշխատություններում, այսպիսով, լայն տեղ է հատկացվում բառարանների դասակարգմանը՝ հատկապես դրանց

²¹ Նույն տեղում, էջ 403:

²² Նույն տեղում, էջ 408:

²³ Նույն տեղում, էջ 409–412:

տեսակավորման, վերլուծության և բնութագրման հետ կապված: Եվ եթե նկատի ունենանք, որ հեղինակների բուն խնդիրը եղել է ոչ թե բառարանների գիտական վերլուծությունը և դասակարգումը, այլ դրանք ուշադրության են առնվում այնքանով, որքանով բառարանագրությունն առհասարակ կազմում է բառագիտության մի ենթաբաժինը, ապա արվածը միանգամայն բավարար է. նույնիսկ շատ նպաստավոր դեր ու նշանակություն է ստանում այդ ուղղությամբ հետագա աշխատանքներին օժանդակելու, ուղղություն ցույց տալու առումով: Հիշյալ դասակարգումներն, իհարկե, խաղացել են իրենց այդ դերը, և դա որոշակիորեն նկատելի է հետագա աշխատություններում:

Վերը շարադրվածից հստակ կերպով նկատելի է դառնում, թե մեզանում որքան մեծ ջանքեր է ի սպաս դրվել բառարանագրության, լայն իմաստով՝ բառարանագիտության զարգացման ուղղությամբ: Ըստ այդմ պարզվում է, թե որքան մեծ են ձեռքբերումն ու նվաճումը, որքան որոշակի է ներդրումը հայ գրավոր մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում: Եվ այդ ամենը, կարելի է ասել, միանգամայն բավարար է հատկապես նոր հետազոտությունների ձեռնամուխ լինելու առումով:

Այդուհանդերձ, մինչև այժմ հայերեն ոչ բոլոր բառարաններն են, որ արժանացել են առանձին, մանրամասն քննության: Մինչև հիմա տարբեր առիթներով խոսվել է հայերեն մեծածավալ բառարանների մասին: Իսկ այսօր խիստ անհրաժեշտ են ոչ միայն նման ծավալի, այլև մեզանում տարբեր ժամանակներում ստեղծված այլ կարգի, հատկապես ոչ ծավալուն բառարանների ուսումնասիրությունն ու արժեքավորումը: Վերջիններս ևս պարունակում են հայոց լեզվի բառապաշարի որոշակի, անգերազնահատելի տվյալներ: Այս տեսակետից առավել ևս մեծանում է արդի բառարանագիտության անելիքը: Նման բառարանների ուսումնասիրությամբ ավելի են ընդլայնվելու հայերենի բառապաշարի, դրանով իսկ հայ գրավոր մշակույթի մասին մեր լեզվական պատկերացումները:

Այնուհետև, փոքրիշատե անտեսվել է եղած, նույնիսկ առանձին ուշադրության արժանացած բառարանների, այսպես կոչված, զուգադիր կամ առնչակից ուսումնասիրությունը: Այսպես, հայերեն ծավալուն բառարանների լեզվական իրողությունների հիմնական մասը կրկնվում է և փոխանցվում բառարանից բառարան: Իսկ ոչ ծավալուն բառարանների շատ իրողություններ այդպես էլ տեղ չեն գտել հայերեն ընդարձակ բառարաններում՝ առհասարակ: Ծավալուն բառարանների հեղինակները թերևս չեն ունեցել լայն հնարավորություն, որպեսզի ընդգրկեին հայերեն գրավոր հուշարձանների մեջ տեղ գտած ողջ բառազանձը, այլև տարբեր ձեռագրերում ամփոփված, մատենակից բառարանների լեզվական տվյալները: Դա հիմնականում

բացատրվում է նրանով, որ հայերեն ձեռագիր և տպագիր, այլև վիմագիր հուշարձանները բավականին շատ են, գրեթե անչափելի ու անընդգրկելի, սփռված տարբեր վայրերում:

Այսպես, այնպիսի մի ընդարձակ աշխատանք, ինչպիսին է «Նոր բառգիրք հայկազյան լեզվի» (Վենետիկ, հհ. 1-2, 1836-1837) բառարանը, որի հեղինակները ձգտել են ըստ հնարավորին ամբողջական ձևով ընդգրկելու հին հայերենի բառապաշարը (5-12-րդ դդ. բառապաշարն անխտիր, իսկ մինչև 18-րդ դ.՝ ընտրովի), այնուամենայնիվ ունի լուրջ բացթողումներ, որոնք վերաբերում են ոչ միայն բառարանի հեղինակներին անհայտ կամ անմատչելի ձեռագրերին, այլև նույնիսկ իրենց ձեռքի տակ եղած և օգտագործված գրավոր աղբյուրներին²⁴:

Այս բառարանի վերաբերյալ հարկ ենք համարում նշելու, որ հայերենագիտության մեջ լայն տարածում է գտել այն կարծիքը, թե հեղինակները ստիպված են եղել զգալիորեն կրճատելու բառարանը, որպեսզի հնարավոր լիներ հրատարակելը: Այնինչ այդ բառարանի ավելի հանգամանալից քննությունը, ինչպես նաև բառարանի հեղինակներից մեկի և վերջինիս տպագրությունը հովանավորող Հ. Տյուզյանի միջև այդ առիթով եղած նամակագրությունից պարզվում է, որ հեղինակները մտադիր են եղել ոչ թե կրճատելու բառարանը (ձեռագիր շուրջ 12 հատոր կազմող) բառահոդվածների հաշվին, այլ դիմելու տեխնիկական, հատկապես տպագրական հնարավոր միջոցների գործադրման: Ուստի տեղին է նշել, որ բառարանի երախտավոր հեղինակներ Գ. Ավետիքյանը, Խ. Սյուրմեյանը, մանավանդ Մ. Ավգերյանը (բառարանի հրատարակման ժամանակ նախորդ երկուսը վախճանված էին) մեծ ջանքեր են գործադրել ոչ միայն բառարանը կազմելու, այլև ձեռագիրը ոչ նյութական կորուստների (բառահոդվածների սեղմում կամ կրճատման), այլ հրատարակչական միջոցների հմուտ օգտագործմամբ լույս ընծայելու համար:

²⁴ Այսպես, Հովհաննես Օձնեցու այն երկերը, որոնք օգտագործվել են հավաքչական աշխատանքում, պարունակում են զգալի թվով բառեր, որոնք դուրս են մնացել բառարանից: Տե՛ս Հովհաննես Օձնեցի, Երկեր, գրաբարից թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, Երևան, 1999, էջ 257-310:

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՀԱՄԱԴԱՆԵՅՈՒ ՎԱՆԿԱԲԱՌԱՐԱՆԸ

Սույն աշխատանքը հայ բառարանագրության պատմության մեջ մինչև այժմ չի արժանացել որևէ ուշադրության, որովհետև այն մեզ է ավանդվել առանձին ձեռագիր վիճակով և ունի բավականին սահմանափակ ծավալ: Եվ քանի որ հայ բառարանագրության պատմությունն ընդգրկում է հիմնականում ծավալուն և ընդհանուր ճանաչում գտած բառարանների հետ կապված հարցերի քննարկումները, ուստի նման բառարանները կարող էին դուրս մնալ հետազոտողների ուշադրության շրջանակից: Իսկ դա բոլորովին չի նշանակում, թե այս և մյուս կարգի փոքրածավալ բառարանները չունեն բառարանագիտական որևէ արժեք և ոչ մի նպաստ չեն բերում հայոց լեզվի պատմության ամբողջական ուսումնասիրության գործին:

Արիստակես Համադանեցին քիչ հայտնի անուն է հայ գրավոր մշակույթի, հատկապես հայ բնագրագիտության (տեքստաբանության), առավել ևս հայ բառարանագրության բնագավառում: Սակայն եղած սակավ տվյալների հիման վրա էլ տեղեկանում ենք, որ նրա ձեռքով են գրվել և մեզ են ավանդվել երկու ձեռագիր՝ Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր (այսուհետև՝ ՄՄԶ) № 2301-ը և № 5040-ը: Նա հայտնի է որպես ստացող (այսինքն՝ ձեռագրի պատվիրատու, հանձնարարող՝ ձեռագրի ստեղծման): Տվյալ դեպքում Արիստակես Համադանեցին ինքը միաժամանակ իր գրած մատյանների ստացողն է: Այդ ամենից բացի, որն այստեղ ամենակարևորն է, նա հեղինակն է այդ ձեռագիր աշխատությունների:

Նա կազմել է նաև մի փոքրիկ բառարան (բառացանկ կամ «բառագրքույկ»), որը զետեղված է իր գրչագիր մատյաններից առաջինում: Դատելով հիշյալ ձեռագրերի ժամանակից՝ Արիստակես Համադանեցին 18-19-րդ դդ. ապրած անձնավորություն է, ըստ այսմ էլ հիշարժան անուն հայ մատենագրության և գրավոր մշակույթի պատմության բնագավառում:

Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Յուգակ ձեռագրաց»-ում (հ. 1, էջ 771) № 2301 ձեռագրի վերաբերյալ տեղեկանում ենք, որ ժողովածու է, որում զետեղված են Տերոն և Արիստակես Համադանեցի գրիչների արտագրած գործերը: Դրանք ըստ էության երեքն են (թեև նշվում է ևս մեկը)՝ «Մասն

տրամաբանության», 17-րդ դարի փիլիսոփա և քերական Սիմեոն Ջուդայեցու «Քերականություն» և «Տրամաբանություն» աշխատությունները: Նշվում է նաև մեկ այլ գործ՝ «Արիստակիսի Համադանեցույ Աստիճանք բառից»: Ձեռագիրը թվագրվում է 1699 թ., իսկ վայրը՝ Համատան, ունի երկու և ավելի հիշատակարան:

Մատենադարանի մյուս՝ ձեռագիր № 5040-ի մասին հիշյալ ձեռագրագուցակում նշվում է հետևյալը. այն «Մաշտոց» է՝ գրած 1705-1706 թթ.: Գրչության վայրը՝ Համատան, գրիչ և ստացող՝ Արիստակես Համադանեցի, ունի մի քանի հիշատակագրություն:

Երկու ձեռագիրն էլ ծավալով բավականին մեծ են, պարունակում են երկնիշ 303 և 179 էջ:

Այս տվյալները որոշակի պատկերացում են տալիս Արիստակես Համադանեցու, ինչպես նաև նրա գործի վերաբերյալ: Այստեղ հիմնականում նշված է գործերից մեկի՝ «Աստիճանք բառից»-ի և վերջինիս հեղինակի մասին: Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի տվյալների համաձայն այդ գործի հեղինակը Արիստակես Համադանեցին է:

Դա է հավաստում նաև մեկ այլ աղբյուրագիտական վկայություն: Հ. Անասյանը «Հայկական մատենագիտություն» գրքում այս հեղինակի և նրա «Աստիճանք բառից» երկի մասին հետևյալն է գրում. «ԺԷ դ. քերական: Կազմել է մի բառարան՝ բաժանված վեց մասի, որոնց մեջ բառերը խմբավորված են միայն ըստ վանկերի քանակի՝ այբբենական կարգով: Աշխատությունը խորագիր չունի, բայց ելնելով նրա բնույթից՝ կարելի է այն անվանել «վանկային բառարան»: Սահմանված լինելով գրագիտություն սովորողների համար վանկատման վարժություններին օժանդակելու՝ այս բառարանը գերազանցապես ունի մանկավարժական մեթոդական նշանակություն»²⁵:

Ասենք, որ այս հակիրճ բնութագրի մեջ միանգամայն ճիշտ են որոշված բառարանի բնույթն ու տեսակը («տիպը»), ինչպես նաև բուն նպատակը: Անվանի մատենագետը հեղինակին համարում է քերական, որը թերևս պիտի հասկանալ լայն իմաստով, այսինքն՝ ելնելով այն բանից, որ նա հեղինակել է քերականական-բառարանագրական աշխատանք: Ավելի ստույգ լինելու դեպքում հեղինակը պիտի կոչվեր բառարանագիր, որովհետև հեղինակել է կոնկրետ բառարանային աշխատանք:

Այնուհետև, ավելի հստակ դարձնելու համար այն, թե բառարանն ինչ բնույթի է, գուցե հարկ կա անվանումը փոխելու: Թերևս կարելի է այն կոչել

²⁵ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Երևան, 1976, էջ 767-768:

«վանկապազմական բառարան» կամ որ ավելի համարձակ կարող է հնչել՝ «վանկաբառարան» (հմմտ. նոր ժամանակներում կազմված ունենք «հանգաբառարան»)՝²⁶։ Նախընտրելի է երկրորդը։ Ուստի կարելի է ասել, որ մեզանում հայերեն վանկաբառարան կազմելու առաջին փորձը, որքանով թույլ են տալիս գրավոր աղբյուրների տվյալները, պետք է համարել Արիստակես Համադանեցու սույն բառարանը։

Այդ բառարանը ծավալով այնքան էլ մեծ չէ, ընդամենը՝ 11 էջ (տե՛ս հիշյալ ձեռագիր, էջ 167բ – 172բ)։ Նման մի բառարանի մասին, անշուշտ, չի կարելի գնահատության խոսք ասել միայն ծավալը նկատի առնելով։ Այն արժանի է որոշակի դրվատանքի բոլորովին այլ տեսանկյունից։ Ամենից առաջ իր բնույթով։ Սույն բառարանի հիմքում դրված է բառի վանկատման սկզբունքը։ Նրանում խմբավորվում են տարբեր վանկեր պարունակող բառերը։ Ըստ այդմ գործ ունենք ծավալով սեղմ, սակայն բնույթով ինքնատիպ, յուրատեսակ մի բառարանի հետ։ Բառարանն այսօր ուշագրավ է հատկապես իր այդ բնույթի տեսակետից։

Արիստակես Համադանեցու վանկաբառարանն ունի հետևյալ կառուցվածքը։ Այն ներկայացնում է վեց բաժին, այսինքն՝ առանձին բաժիններ են մեկից մինչև վեց վանկ ունեցող բառերը։ Այդ բաժինները անվանվում են նկարագրական եղանակով։ Օրինակ, առաջին բաժինն ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Առաջներորդ աստիճան բառից, որք լինին ի միոյ վանգէ» (էջ 167բ), երկրորդը՝ «Երկրորդ աստիճան բառից, որք լինին ի յերկուց վանկից» (էջ 169ա) և այլն։ Դժվար չէ նկատել, որ Արիստակես Համադանեցին բաժինների բաշխումը կատարում է ըստ բառերի վանկաբանականության հատկանիշի, որպեսզի ըստ այդմ էլ ընդգրկի կամ ներկայացնի համապատասխան քանակով բառեր²⁷։ Ուստի բառարանում առաջին «աստիճանի» բառերը զբաղեցնում են էջ 167բ–169ա, երկրորդը՝ էջ 169ա–170բ, երրորդը՝ 170բ–171բ, չորրորդը՝ էջ 171բ–172ա, հիգերորդը՝ էջ 172ա–172բ, վեցերորդը՝ էջ 172բ։

Յուրաքանչյուր բաժնում բառերը թվարկվում են նուրբ այբբենական սկզբունքով, ըստ որում ամեն անգամ ձեռագրի ընդհանուր տեսքից տարբերվում են (այլ թանաքով են գրված) այբուբենի տառերը։ Դրանցով էլ ըստ էության մատնանշվում է բառերի խմբավորումը տվյալ բառի տակ։ Նկատելի է այն, որ առաջին բաժնում այբուբենի տառերը գրված են

²⁶ Տե՛ս Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Երևան, 1967։

²⁷ Թերևս դա է եղել պատճառը, որ բառարանի ընդհանուր վերնագիր է դրված «Աստիճանք բառից» անվանումը։ Տե՛ս «Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 771։

անվանումներով (օրինակ՝ այբ, բեն, գիմ, դա, եչ, գա և այլն), մյուս բաժիններում դրանք բերվում են սոսկ տառերով (օրինակ՝ ա, բ, գ, դ, ե, գ և այլն): Դրանք, ինչ խոսք, ունեն դիդակտիկ-մեթոդական կարևորություն, որը հետապնդում է հատուկ նպատակ:

Բառարանում բաժինների ծավալային համամասնությունը գրեթե պահպանված չէ, այլ կերպ ասած՝ դրանցում ընդգրկված են ոչ հավասարաչափ քանակով բառեր: Եվ դա միանգամայն բնական է, եթե նկատի առնենք հայերեն բառերի վանկերի քանակությունը, կամ այլ կերպ ասած՝ բառակազմական բաղադրվող, «նախագաղափար» (ելակետային) հիմքերի քանակական տարբերությունը: Հայերենում առհասարակ հայտնի իրողություն է, որ առաջին աստիճանի հիմքերն ավելի պակաս վանկեր են ունենում, քան հաջորդ՝ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ և այլն աստիճանի հիմքերը (օրինակ՝ բարի, բարեկամ, բարեկամություն, քաղաք, քաղաքական, քաղաքականություն, հեռու, հեռագիր, հեռագրասյուն, հեռագրասյունաշար և այլն): Սա ոչ այքան առանձին որքան ընդհանուր բառակազմական երևույթ է: Ավելին, բառակազմական հիմքերի ամբողջականությունից կարելի է հստակորեն որոշել դրանց կազմության համաժամանակյա կամ տարաժամանակյա (պատմական) կազմակերպվածությունը, բաղադրությունը: Այսպես, վերը բերված օրինակներում համաժամանակյա կտրվածքում, հայերենի տվյալ փուլում (ասենք ժամանակակից հայերենում), ունենք անտրոհելի, ամբողջական ելակետային («նախագաղափար») բարի, քաղաք և հեռու բառերը, որոնց հաջորդում են բարեկամ, քաղաքական և հեռագիր հիմքերը, հաջորդ քայլում ունենք բարեկամություն, քաղաքականություն բառերը, որոնք այդ շարքում վերջնական են, իսկ մյուսը՝ հեռագրասյուն, որը վերջնական չէ, այլ հիմք է հանդիսանում հեռագրասյունաշար բառի համար: Ուստի բառակազմորեն ելակետային միավորներից որքան գնում ենք դեպի աջ, այդքանով կազմում ենք նոր բառեր, ըստ որում նախորդը դառնում է հիմք հաջորդի համար՝ ըստ բառակազմական հնարավորության իրականացման աստիճանի: Այնինչ, տարաժամանակյա (պատմական) կտրվածքում ելակետային («նախագաղափար») հիմքերը, իբրև առանձին բառեր, տրոհելի են միայն երկու դեպքում՝ բարի>բար-ի, հեռու>հեռ-ու (հմմտ. հեռ-ի, հեռ-ա-նամ և այլն): Ուստի որքան բառը բառակազմորեն աճում է, նույնքան մեծանում է նրանում վանկերի թիվը: Թերևս այս է այն հիմունքը, որ Արիստակես Համադանեցու բառարանում վեցվանկյան բառերի քանակը ավելի քիչ է, քան հինգ, չորս կամ երեք վանկից բաղկացած բառերինը:

Բավականին հետաքրքիր է բառարանն իր պարունակած բառերի որակական կողմով: Այս կետում բառարանը ձեռք է բերում մեծ կարևորություն՝

իբրև հայերեն բառապաշարն ամփոփող մատյան: Այն հանդիսանում է իսկական աղբյուր գրավոր մեզ ավանդված բազմաթիվ բառերի, որոնց գոյության փաստն հիմնավորող այլ աղբյուր կա՛ն այսօր մեզ հայտնի չէ, կա՛ն էլ պարզապես գոյություն չունի: Ուրեմն սույն բառարանին ևս պետք է, ինչպես այլ դեպքերում, մոտենալ իբրև գրավոր հարաբերականորեն ամփոփարինելի աղբյուրի, եթե նրանում գետեղված գտնենք թեկուզ մեկ բառ կամ բառի իմաստային մեկ յուրօրինակ կիրառություն, որ այլ աղբյուրներում չի հանդիպում: Այսպիսի սկզբունքի դրսևորումը լրիվ հիմնավորում է մեր օրերում յուրաքանչյուր գրավոր աղբյուրի ուսումնասիրության, առավել ևս ցանակացած տիպի բառարանի գիտական գնահատության անհրաժեշտությունը, դրա արդիականությունը:

Արիստակես Համադանեցու բառարանն աչքի է ընկնում նաև այլ առումներով: Ամենաուշագրավ կողմերից է այն, որ բառարանում տեղ են գտել իր ժամանակի հայերենի լեզվական վիճակը ներկայացնող առանձին բառեր: Դրանք թե՛ գրաբարյան և թե՛ ոչ գրական, այսինքն՝ աշխարհաբարյան կամ ժամանակի խոսակցական լեզվից եկող բառեր են: Այդ առումով Արիստակես Համադանեցին բառընտրության խտրականություն չի դնում: Այսպես, բառարանում ազգ, ախտ, ակն, ծիծաղախիտ, ձեղունագարդ և այլն կանոնավոր գրաբարյան բառերի կողքին տեղ են գտել տարբեր կարգի բառային զանազանություն պարունակող զգալի թվով բառեր: Վերջիններս, եթե նկատի առնենք դրանց ժամանակը, այլև որակական տարբերությունը, արժանի են հատուկ ուշադրության՝ կապված նկատվող որոշ առանձնահատկությունների հետ:

Այսպես, ոչ գրական (աշխարհաբար կամ ժամանակի խոսակցական) բառերի մի մասն այլ բան չէ, քան գրական բառերի արտասանական-գրչագրական տարբերակներ: Օրինակ՝ վտանկ, (փխ. վտանգ), վանգ (փխ. վանկ), ընկույզ (փխ. ընկոյզ), վատսուն (փխ. վաթսուն), դաստիարակ (փխ. դաստիարակ) և այլն: Նման շեղումները վկայում են ոչ այնքան հեղինակի անտեղյակություն, որքան ժամանակի գրական հայերենի անմիակերպ, չնորմավորված վիճակի մասին:

Դրանից բացի, մի խումբ բառեր ներկայացնում են ժամանակի ոչ հարկի փոխառությունների գոյության փաստը, հատկապես ժողովրդախոսակցական հայերենում գործածվող: Օրինակ՝ թուխ, թուք, թօփ, թամուզ, օրտակ, շմշատ և այլն:

Ճիշտ է, թվով քիչ, սակայն կան բառեր, որոնք հայերենում առհասարակ եվրոպական փոխառություն են՝ հին կամ նոր: Օրինակ՝ ադդէ, ադին, լատին, ֆռանկ և այլն:

Բառարանում տեղ են գտել նաև հատուկ անուններ, ըստ որում տեղանուն կամ անձնանուն: Օրինակ՝ Աբկար (փխ. Աբգար), Գանգես, Ափրիկայ, Բաբիլոն, Վըրդանես (փխ. Վրթանես) և այլն:

Վանկաբառարանը հետապնդում է վանկերի տրոհումով բառերի ուսուցման նպատակ, ուստի կարևորություն չի տրվում այն բանին, թե դրանք ինչպիսին են՝ հասարակ թե հատուկ, կարևորը դրանց գոյությունն է կամ էլ գործածականությունը:

Այնուհետև, հայտնի է, որ հայերենում կան բառեր, որոնցով քիչ, գրեթե աննշան քանակով բառեր են սկսվում (հատկապես՝ բ, ւ տառերը): Արիստակեսը ձգտել է դրանցով ևս բառեր բերել, որպիսով ստեղծվել են անսովոր և անօրինակ բառերի շարքեր: Օրինակ՝ ւիւթ (փխ. հիւթ), ւիւր (փխ. հիւր), բախ (փխ. ուրախ) և այլն: Արիստակեսը հայոց այբուբենի մեջ է առել նաև հավելյալ օ, ֆ տառերը, հաճախ դրանցով բերել ավանդական գրությամբ բառերը, այլև անսովորները: Օրինակ՝ օծ, օդ, ֆիլ (փխ. փիղ), օղերձական (փխ. ուղերձ կամ ուղերձական) և այլն²⁸:

Նման հատկանշական երևույթների սեղմ դիտարկումն անգամ վկայում է այն մասին, թե ինչպիսին է եղել Արիստակես Համադանեցու բառարանում բառերի ընտրության և բառարանային մշակման մոտեցումը: Այս դեպքում ընդհանուր տպավորությունն այն է, որ հեղինակը ոչ այնքան հմուտ, «գրի» մարդ է, որքան գրի և մայրենի լեզվի կարևորությունն ու հարկը գիտակցող անձնավորություն, որ հոգածություն է ունեցել ոչ միայն ձեռագիր արտագրելու, ձեռագիր մատյան ստեղծելու, այլև փորձ անելու ինքնուրույն, թեկուզ և ամենևին ոչ ծավալուն և խորունկ, սակայն ինքնատիպ և ինքնուրույն գործ ստեղծելու, այն էլ հայ բառարանագրության բնագավառում: Մեզանում խոր հարգանքի, եթե ոչ նաև ակնածանքի է արժանանում յուրաքանչյուր ոք, ով իրեն նվիրել է հայոց գրին ու մշակույթին: Ուրեմն դրվատալից է նաև Արիստակես Համադանեցու գործը:

Հայերենի բառապաշարի պատմության համար առավել արժեքավոր են բառարանի վերջին երեք բաժինները: Դրանցում տեղ են գտել ոչ միայն հայտնի, նախկինում գործածված բառեր, այլ նաև այնպիսիները, որոնք չենք գտնում հայերենի ծավալուն բառարաններում, օրինակ՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան»-ի (հհ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837) էջերում: Սա երևի թե շատ կատար չափանիշ է Արիստակեսի բառարանը որպես նման բառերի աղբյուր դիտելու համար:

²⁸ «Նոր հայկազյան բառարան»-ը (հ. 2, Վենետիկ, 1837), օրինակ, օղերձ բառը իրավամբ հանգեցնում է ուղերձ-ին:

Բառարանում, մեր ստույգ հաշվումներով, գրանցված է 63 այնպիսի բառ, որ բացակայում է վերը նշված բառարանում: Դրանք, ըստ այդմ, նոր բառեր են, այսինքն՝ չեն գործածվել հայ հին գրականության մեջ, ուստի և չեն արձանագրվել հիշյալ բառարանում:

Արիստակես Համադանեցու բառարանը, կազմված լինելով 17-րդ դարի վերջին (1699 թ.), կարևոր աղբյուր է իր ժամանակի հայերենում առհասարակ գործածված որոշակի թվով նման բառերի համար: Հազիվ թե դրանք կարելի լինի համարել հեղինակի ձեռքով ստեղծված բառեր, այսինքն՝ հեղինակային նորաբանություններ: Կարծում ենք, որ այդ բառերը լայն կիրառություն ունեցող բառապաշարի միավորներ են (գոնե հիմնականում), որոնք բառարանի ստեղծման բերումով ընդգրկվել են որպես որոշակի քանակի վանկեր ներկայացնող տարրեր: Այս բառարանը, այդպիսով, կարևոր աղբյուրի դեր կարող է կատարել այնքան ժամանակ, մինչև որ մեզանում առանձին-առանձին կբացահայտվեն դրանում տեղ գտած նոր բառերի ավելի կոնկրետ, ստույգ բնագրային աղբյուրները, եթե դրանք, իհարկե, գոյություն ունեն կամ պահպանվել են:

Այստեղ ուշագրավ է այդ կարգի բառերի բառակազմական հիմունքը: Այնուհետև, առաջին անգամ բառարանագրված բառերը հետաքրքիր են նաև իրենց բառային իմաստի տեսակետից: Բառարանում եղած «նոր» բառերի բառակազմական և իմաստային վերլուծությունից պարզվում է հետևյալը:

Համեմատաբար քիչ են բառարանում քառավանկ կազմությամբ կամ հեղինակի կողմից այդպիսին դիտվող նորակերտ բառերը: Դրանք մեծ մասամբ ունեն բարդ կազմություն, մասամբ ներկայացնում են ածանցական բաղադրությամբ բառ կամ բառածև: Օրինակ՝ **ձեղունագարդ**, **կաղամախիտ**, **ջնարաքատակ** («ջնարակերպ, ջնարածև»), **ղօղանջաբան**, **ձօնաւորեալ**, **շարահիւսօղ**, **չարահաւան**, **չարադատիչ**, **ռետնաճաշակ**, **րոպէաբնակ**, **ցաւագնասիրտ**, **փարթամաբան**, **քանքարագիւտ**, **օղերձական** («ուղերձական»․ բոլորն էլ՝ էջ 172ա):

Ի տարբերություն նախորդի՝ շատ են հնգավանկ այն բառերը, որոնք «Նոր հայկազյան բառարան»-ի (այսուհետև՝ ՆՀԲ) տվյալների հետ համեմատած՝ նորակազմություն են: Դրանք մեծ մասամբ բաղադրված են ածականակերտ – **ական** ածանցով: Օրինակ՝ **դատաւորական**, **էութենական**, **ինքնագրաւական** (երեքն էլ՝ էջ 172ա), **ձայնաւորական**, **մարմնաւորական**, **պարաւանդական** (պարաւանդ՝ «ձեռքի կամ ոտքի կապ»), **ռազմահատական** (չորսն էլ՝ էջ 172բ): Եվ երբեմն հանդիպում ենք բառեր, որոնք բաղադրված են –**աբար**, –**ապէս**, –**օրէն** ածանցներով: Օրինակ՝ **արտասուեղաբար** (էջ 172ա), **խորհրդակցաբար** (ն. տ.

), րենականապէս (յմա՝ օրենականապէս. էջ 172բ), բիւրապատկօրէն (էջ 172ա) և այլն:

Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հարցը, թե՞ նման կազմության բառերի բաղադրական հիմքերը, իբրև առանձին բառեր, հայերենում առհասարակ գոյություն ունեցե՞լ են, թե՞ ոչ: Այդ տեսակետից նկատելի է հետևյալը: Բառերի մեծ մասի բաղադրվող հիմքերը նախկինում հանդես եկած առանձին բառեր են: Դրանք վկայված ենք գտնում հին գրավոր աղբյուրներում, բառարանագրված են ՆՀԲ-ում: Օրինակ՝ ընդաբուսական (էջ 172ա), ձայնաւորական (էջ 172ա), բիւրապատկօրէն (ն. տ.), խորհրդակցաբար (ն. տ.) և այլն: Իսկ մի մասը ներկայացնում է այնպիսի բաղադրվող հիմք, որն ինքնուրույն գործածված չէ: Օրինակ՝ գերագուարճական (էջ 172ա), դօղանջանողական (էջ 172բ), ներկրթական (ն. տ.), շարամանական (ն. տ.), քառագարդական (ն. տ.) և այլն: Որոշ դեպքերում բաղադրվող հիմքը ՆՀԲ-ում վկայված չէ, որովհետև այն ոչ թե ինքնուրույն բառ է, այլ որևէ բառածև: Օրինակ՝ ջախջախողական (էջ 172բ)²⁹:

Անհամեմատ մեծ թիվ են կազմում այն բառերը, որոնք բաղկացած են վեց վանկից և վկայված չեն, օրինակ, ՆՀԲ-ում: Դրանք նույնպես առանձնանում են բառակազմական մի քանի հատկանշական կողմերով:

Դրանց մեծ մասը ածական է, որը կազմված է –ական ածանցով: Օրինակ՝ խորանայարկական (էջ 172բ), հաւաքաբանական (ն. տ.), ճշմարտաբանական (ն. տ.), մեծահոշակական (ն. տ.), պարապնդողական (ն. տ.), սրօքէապարական (ն. տ.), օրհնաբանողական (ն. տ.) և այլն:

Հանդիպում են բառեր, որոնք կազմված են բաղադրվող հիմքին մակբայական ածանցի ավելացումով: Օրինակ՝ բաղդատականապէս (էջ 172բ), գերադրականաբար (ն. տ.), դատողականաբար (ն. տ.), էականապէս (ն. տ.), ընդհանրականաբար (ն. տ.), թուալրականապէս (ն. տ.), լայնածաւալօրէն (ն. տ.), կարծողականապէս (ն. տ.), դամպարափայլաբար (ն. տ.), շատաշարժողապէս (ն. տ.), ունակականապէս (ն. տ.), շարակցականաբար (փխ. բ-ով, ն. տ.), ռետնաճաշակօրէն (ն. տ.)³⁰, վերագդեցողաբար (ն. տ.), տարատրոհողօրէն (ն. տ.) և այլն:

Վերը թվարկված նորակազմ բառերից մի քանիսը բաղադրված են, իբրև ինքնուրույն բառ, նախկինում կամ երբևիցե գործածված բառերի հիման վրա: Այսպէս՝ ՆՀԲ-ում վկայված են հետևյալ բառերը՝ բաղդատական, գերադրական, դատողական, թուալրական, ընդհանրական, լայնածաւալ,

²⁹ ՆՀԲ-ն ունի՝ ջախջախեմ, ջախջախումն, ջախջախուն և այլն, բայց ոչ՝ ջախջախող:

³⁰ Վերը հանդիպեց ռետնաճաշակ-ը:

խորանայարկ, կարծողական, դամպարափայլ, ունական, չափակցական և այլն:

Մնացած մասը կազմված է այնպիսի բառակազմական հիմքերով, որոնք ոչ թե ինքնուրույն, առանձին բառեր են, այլ բառի որևէ կարգի հիմք: Օրինակ՝ շատաշարժողապէս բառը թվում է, թե պիտի կազմված լինի շատաշարժ-ից գոյացած շատաշարժեմ կամ շատաշարժող ձևերի հիման վրա: Այնինչ, ՆԲՀ-ում, օրինակ, չունենք շատաշարժ, շատաշարժող և նման ձևերը: Նշանակում է. որ այսպիսի դեպքում կամ դրանք բառարանագրորեն առհասարակ վկայված չեն, կամ էլ ավանդված չեն մատենագրության մեջ: Բերենք այլ օրինակ՝ ձեղունագարդաճեմ բառը ենթադրել է տալիս, որ նախապես, իբրև բաղադրվող հիմք, պետք է եղած լինի ձեղունագարդ-ը: Այնինչ, այդպիսի բառ չենք հանդիպում, օրինակ, ՆՀԲ-ում: Դա, սակայն, չի նշանակում, որ այն հայ մատենագրության մեջ առհասարակ ավանդված չի կայտոլ լինել: Եվ պետք է ավելացնել այն, որ առանց այդպիսի բառահիմքի հազիվ թե հնարավոր լիներ կազմել ձեղունագարդաճեմ բառը: Ուստի եթե շատաշարժողապէս բառի դեպքում կարելի է ասել, որ այն կայտոլ էր կազմվել առանց միջակա օղակի՝ շատաշարժող ձևի, որովհետև վերջինս առանձին բառ չէ, այլ բայածև, որը հնարավոր է շրջանցել նոր բայ կազմելիս (հմմտ. ընտիր>ընտրել>ընտրողական, խնայել>խնայողական և այլն), ապա ձեղունագարդաճեմ-ի դեպքում այդ միջակա օղակը առանձին բառ է, ոչ թե բառածև, այսինքն՝ բառակազմորեն ոչ շրջանցելի: Առաջին դեպքում գործ ունենք բացթողումային, երկրորդ դեպքում պարտադիր բառակազմական վիճակի («օղակի», «բայի») հետ:

Նման դեպքերում, ինչպես այլ լեզուներում, հայերենում ևս կարելի է ասել, որ բառակազմությունը տեղի է ունենում, այսպես կոչված բացթողումային (էլիպտիկ) բաղադրվող հիմքի դեպքում³¹: Եվ ի տարբերություն այլ լեզուների՝ հայերենում բացթողումային հիմքերը կարող են առավել բազմազան լինել, որովհետև հայերեն ոչ բոլոր բառածևերն են, որ հանդիպում են գրավոր աղբյուրներում, ուստի դրանցով բաղադրված բառերը առայժմ մնալու են որպես այդպիսին և ոչ թե կոչվելու խառը տիպի կազմություններ:

Այնուհետև, մեկ-երկու բառի դեպքում Արիստակեսը թույլ է տվել գրչագրական չնչին շեղում: Օրինակ՝ յաւեժնուագական (էջ 172բ, փխ. յաւեժանուագական, կամ՝ յաւեթանուագական), քրեօքեախըմբական (ն. տ.,

³¹ Հմմտ. Э. А. Халифман, Т. С. Макеева, О. В. Раевская, Словообразование в современном французском языке, М., 1983.

սովորականը՝ քրովքեախումբ, որպես հիմք), լայնածաւալքէն (ն. տ., ուղղում ենք՝ լայնածաւալօրէն) և այլն:

Վերը բերած վեց վանկից բաղկացած բառերից միայն մեկն է գոյական՝ բաղադրված –ութիւն ածանցով. **բաբունասպետութիւն** (էջ 172բ):

Բաւականին ուշագրաւ է այն հարցը, թե Արիստակես Համադանեցու սույն վանկաբառարանում տեղ գտած նորակազմ կամ հարաբերականորեն այդպիսին համարվող բառերից քանիսն են կենսունակ եղել, ունեցել հետագա գործածություն՝ պահպանվելով մինչև մեր օրերը, դառնալով ժամանակակից հայերենի բառապաշարի միավոր: Այսպես՝ առանց համապատասխան բառարաններից օգտվելու էլ կարելի է նկատել, որ դրանցից այսօր էլ գործածական կարող են լինել, օրինակ, **ձեղունագարդ**, **շարահիւսօղ**, **չարահաւան**, **դատաւորական**, **էութենական**, **ձայնաւորական**, **մարմնաւորական**, **խորհրդակցաբար**, **լայնածաւալօրէն**, **ընդհանրականաբար** և այլն: Էլ չենք խոսում այն մասին, որ չի բացառվում, որ մնացած բառերից կլինեն այնպիսիները, որոնք կարող են հեղինակային տեղին գործածության միջոցով վերակենսունակականալ և դառնել նոր հայերենի գործուն միավորներ:

Արիստակես Համադանեցու վանկաբառարանում միայն մեկ դեպքում հանդիպում է լատինաբան կազմության բառ, այն է՝ **գօրաւորագունեղ** (էջ 172բ): Հարկ ենք համարում նշել, որ ձեռագրում այն գրված է գրչագրական չնչին վրիպակով, որն անշուշտ հեշտորեն ուղղելի է: Գրված է **գօրագունեղ**, որը պիտի լիներ **ն–ով**, ոչ թե **ե–ով**: Այս ուղղումը տվել է մատենագետ Հ. Անասյանը, որը միանգամայն ճիշտ է և ընդունելի³²: Լատինաբան այդ ձևը ներմուծվել է բառարան ոչ թե որոշակի ըմբռնումով, այլ ինքնաբերաբար: Այն առանձին բառ չէ, այլ գօրաւոր բառի գերադրական աստիճանը՝ **–գունեղ** մասնիկով (նշանակում է «ամենագորավոր»):

Մինչև այժմ մենք խոսում էինք Արիստակես Համադանեցու բառարանի այն առանձնահատկությունների մասին, որոնք դրականորեն էին բնութագրում այն՝ ի ցույց դնելով նրա կարևորագույն արժանիքները: Սակայն բառարանը միշտ չէ, որ աչքի է ընկնում իր արժեքավոր կողմերով: Կան տեղեր և դեպքեր, որոնք նկատելի թերացումներ են, այլև սխալներ ու վրիպումներ: Դրանք, ճիշտ է, քիչ են, չնչին, բայց և այնպես ոչ ամենևին անտեսելի կամ անուշադրության արժանի:

Առհասարակ նման բառարան կազմելն այնքան էլ անհնարին մի գործ չէ: Այս դեպքում կարևորը և առաջնակարգը բառարանի ձևի, բնույթի

³² Տե՛ս Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 758:

մտահոգացումն է, որը դրականորեն է իրագործել հեղինակը: Ղա այդպես է, մանավանդ եթե հաշվի առնենք այն, որ մնացած տիպի մեկ այլ բառարան, որքան մեզ հայտնի է, նախկինում գոյություն չի ունեցել:

Իսկ ինչ վերաբերում է բառարանում տեղ գտած անպատեհություններին, ապա մասնավորապես կարելի է նշել հետևյալը: Արիստակեսն երբեմն այս կամ այն «աստիճանի» բառերի մեջ բերում է բոլորովին էլ ոչ այդպիսին հանդիսացող բառեր: Օրինակ՝ միավանկ բառերի մեջ թվարկում է մաս կրումն (էջ 168բ), լերինք (ն. տ.), ըստ որում վերջինս, չգիտես ինչու, հոգնակի ձևով, ինչպես մաս՝ ձմեռն (ն. տ.), ծնունդ (ն. տ.) և այլն: Այնուհետև բառավանկ է դիտվում ոչ այդպիսին հանդիսացող բառաբանակ (էջ 172բ) բառը, որն անշուշտ հինգ վանկից է բաղկացած:

Ընտրվում են մաս այնպիսի բառեր, որոնք ոչ միայն առհասարակ ունեն բռնագրոսիկ կազմություն, այլև անհանձնարարելի են, քան որ նախատեսված է մնացած մի բառարանի օգտագործումը: Օրինակ՝ այբուբենի բ, ւ տառերով սկսվող բառեր թվարկելու ժամանակ հեղինակը դիմում է անհասկանալի ձևերի՝ իբրև բառերի. բուպ (թերևս՝ տրուպ. էջ 168բ), բամ (թերևս՝ երամ. ն. տ.), ֆարտ (էջ 169ա), ֆթնայ (ն. տ.) և այլն: Այս կարգի բառարանները կոչված են ավելի շուտ ծառայելու ուսուցողական նպատակի, ուստի նրանում գետեղվող կամ ընտրվող բառային միավորները համեմատաբար պիտի բավարարեն լեզվական այդ շրջանի նորմայից բխող պահանջները: Բերված բառերը հազիվ թե համապատասխանելիս լինեին ժամանակի գրական հայերենի նորմային:

Եվ վերջապես, բավականին հետաքրքիր է այն հարցը, թե ինչ նպատակ է հետապնդել մնացած մի բառարանի կազմումը: Այդ մասին հատուկ հիշեցում ունի հեղինակը հիշատակարանի մեջ. «Այս նորեկ մանկանց ուսույ (փխ. ուսո՛ւ – Վ. Հ.) և գեղկելի Արիստակես երեցս յիշեա» (էջ 172բ): Ուրեմն այս փոքրիկ, բայց ինքնօրինակ բառարանն ունեցել է գործնական՝ կրթական-ուսուցողական նպատակ: Այդ եղանակով՝ մանուկները մի առանձնահատուկ ձևով կարող են սովորել և տիրապետել մայրենիին, իրենց լեզվական հաղորդակցման հիմքերի հիմքին: Ինչպես տեսնում ենք, բավականին ազնիվ է հեղինակի նպատակը, և միանգամայն դրվատելի և ընդօրինակելի է նրա գործը: Նման բառարանի ստեղծումը՝ թե՛ հնում, թե՛ մեր օրերում կարևոր է հայերենի բառապաշարի յուրացման ու տիրապետման գործում:

Իբրև եզրակացություն հարկ ենք համարում նշելու հետևյալը: Արիստակես Համադանեցու վանկաբառարանը հայ բառարանագիտության մեջ ուշագրավ է ոչ այնքան իր բառապաշարի ճոխությամբ ու ներկայացված ծավալով, որքան իր բնույթով, կառուցվածքի առանձնահատկություններով և խաղացած դերով: Այդ բառարանը կարող է օրինակ ծառայել մեր օրերում հայերենի

...
բառապաշարի գործնական ուսուցման նպատակով ավելի ծավալուն
բառարաններ կազմելու գործին:

ՀԱՅԵՐԵՆ-ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ՉԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Սույն բառարանին ժամանակին անդրադարձել ենք համեմատաբար սեղմ շարադրանքով՝ չունենալով հարցի լայն ներկայացման հնարավորություն³³։ Այժմ քննության ենք առնում այդ կարևոր հարցն ավելի հանգամանալից ձևով՝ նկատի ունենալով նախկինում լույս տեսածի մեջ առաջ քաշված հիմնական դրույթներն ու բուն մոտեցումը։

Հայոց լեզվի պատմությունը հասնում է մինչև վաղնջական ժամանակները։ Այն կազմում է հայ մշակույթի անկապտելի և անբաժան մասը։ Իր բազմադարյան պատմության ընթացքում հայ մշակույթը շփվել է գանազան ժողովուրդների մշակույթների հետ։ Այդ շփումներն իրենց խորը հետքն են թողել նաև հայոց լեզվի վրա։ Կարելի է ասել, որ հայոց լեզուն այլ լեզուների և տարբեր մշակույթների հետ եղած առնչությունների լավագույն վկայությունն է։ Տեղին է հիշել Պարույր Սևակի մի դիպուկ ձևակերպումը. «Գալով անհիշելի ժամանակներից, անցնելով բազում դարերի միջով, շփվելով բազմաթիվ ազգերի լեզուներին, հայոց լեզուն մի յուրահատուկ հանրագիտական է անհիշելի ժամանակների»³⁴։

Հայոց լեզվի պատմությանը նվիրված են բազմաթիվ գիտական և հանրամատչելի աշխատություններ։ Դրանք գրվել և կազմվել են հայ և այլազգի գիտնականների, գիտության տարածողների կողմից։ Մեր օրերում ևս շարունակվում են բուն ուսումնասիրություններն այդ բնագավառում։ Այսպես Գ. Ջահուկյանն իր «Հայոց լեզվի պատմություն» ծավալուն աշխատության մեջ մեկ առ մեկ առանձնացնում, ըստ ամենայնի քննում և բնութագրում է հայերենի և տարբեր լեզուների առնչությունները³⁵։ Եվ ի թիվս դրանց նա անդրադառնում է նաև հայերենի և լատիներենի առնչության հարցին՝ կապված հայ-հռոմեական պատմաքաղաքական հարաբերությունների հետ³⁶։

³³ Տե՛ս «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» (ամսագիր), ք. 8, 1987, էջ 15-17։

³⁴ Պարույր Սևակ, Երկերի ժողովածու, 6 հատորով, հ 5., Երևան, 1974, էջ 155։

³⁵ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987։

³⁶ Նույն տեղում, էջ 630-632։

Հայ-հոռմեական, ավելի նեղ իմաստով՝ հայ-լատինական մշակութային և լեզվական առնչությունները, կապված ժամանակի և ընդգրկման զանազանության, փոխազդեցության տարբերության հետ, երկու կարգի են: Առանձնացվում են հայ-հոռմեական կամ հին (մ. թ. ա. 66-մ. թ. 429 թթ.) և հայ-լատինական կամ նոր (13-18-րդ դարեր) հարաբերություններ: Մի դեպքում հարաբերությունները հիմնականում կրում են ռազմական-քաղաքական բնույթ, իսկ մյուս դեպքում այդ հարաբերություններն ունեն առավելապես մշակութային ուղղվածություն³⁷:

Հայ-հոռմեական հին լեզվական առնչություններին ժամանակին անդրադարձել է Ա. Մեյեն: Նա, ուսումնասիրելով հայերենում տեղ գտած լատիներենից կատարված փոխառությունները, գտնում է, որ հին հայերենը լատիներենից փոխ է առել շատ քիչ թվով բառեր³⁸: Ա. Մեյեն այդպիսին է համարում արկղ, սկուտղ («մետաղյա աման, ափսե»), սիտղ («ջրաման, դույլ»), կառք, դենջակ (գրվում է նաև՝ դենջեակ «գոգնոց», սրբիչ, անձեռոցիկ») բառերը³⁹:

Այնուհետև, այդ հարցին անդրադարձել է Հ. Աճառյանը, որ իր նկատառումները և լրացումները անում է իր նախորդների՝ հատկապես Հ. Հյուբշմանի և Ա. Մեյեի քննությունների տվյալների օգտագործմամբ: Աճառյանն ավելացնում է կայսր, բաստեռն («գահավորակ»), լկտիք («գահավորակ»), մարգարիտ և պան («մի տեսակ կլոր հաց») բառերը: Վերջիններիս քննության անդրադարձել է Աճառյանն իր Արմատական բառարանում և հայոց լեզվի պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ⁴⁰:

Հայ-հոռմեական հարաբերություններն, այսպես կոչված, կենդանի հարաբերություններ են եղել, այսինքն՝ այդ շրջանում հայերը, լինելով հարևաններ, ռազմական և քաղաքական անմիջական շփումներ և առնչություններ են ունեցել հոռմեացիների հետ: Այդ պարագայում անգամ հայերենը սակավ փոխառություններ է կատարել լատիներենից: Ավելին, հայերենը և հայ մշակույթն առհասարակ քիչ բանով են ազդվել հոռմեականից:

Բոլորովին այլ է վիճակը հետազայում, երբ բուն Հայաստանի որոշ գավառներում, նաև Կիլիկյան հայկական թագավորության սահմաններում հիմք են դնում միարարական (ունիթոռական) շարժման գործիչները, և այդ

³⁷ Վ. Համբարձումյան, Հայերը և հոռմեացիները. լեզվական շփումներ. «Երկիր», 13-ը նոյեմբերի, 1991, էջ 4:

³⁸ Ա. Մեյե, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1978, էջ 130-133:

³⁹ Նույն տեղում:

⁴⁰ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հհ. 1-4, Երևան, 1971-1979: Նույնը, Հայոց լեզվի պատմության, հ. 1, Երևան, 1940, էջ 324-330:

ժամանակից (14-րդ դարի 20-ական թվականներ) ի վեր երևան են գալիս հայ-լատինական նոր հարաբերությունները: Այս դեպքում հիմնական նպատակ է դիտվում հայերին կաթոլիկ դարձնելը, այսինքն՝ հեռացում լուսավորչական դավանանքից, Հռոմի սլավի գերիշխանության հաստատում հայոց հոգևոր կյանքում:

Դրանից բացի միարարները ծավալում են մշակութային այնպիսի գործունեություն, որի հետևանքը լինում է այն, որ մեզանում երևան են գալիս գիտության և մշակույթի զանազան բնագավառներին վերաբերող, հաճախ ժամանակի եվրոպական առաջադիմական մտքի արտացոլումը հանդիսացող կարևորագույն աշխատություններ: Դրանք, անշուշտ, հարստացնում են հայ մշակույթը, այլև գիտությունը: Այդ նոր շարժումն առայսօր միակողմանիորեն գնահատված է իբրև բացասական երևույթ, որ այնքան էլ ճիշտ չէ: Այդպիսի մոտեցման հետևանքով հայ-լատինական հարաբերություններին վերաբերող շատ հարցեր, մշակույթի, ընդ որում հայերենագիտության և հայ բառարանագրության շատ արժեքներ և երևույթներ չեն արժանացել լուրջ, անկողմնակալ ուշադրության, եթե ոչ մատնված եղել խուլ մոռացության⁴¹:

Հայ-լատինական նոր հարաբերությունների հետևանքով հատկապես 17-րդ դարում և 18-րդ դարի առաջին կեսին հայերենը զգալապես ազդվում, հիմնականում խճողվում է: Դա առանձնապես հիմնավորվում է այն իրողությամբ, որ միարարական գրականության լեզուն ենթարկվում է լատիներենի քերականության կաղապարներին: Այդ միտումը երևան է գալիս հատկապես 14-րդ և հետագա դարերի թարգմանական ու ինքնուրույն այն երկերի լեզվում, որոնց հեղինակներն այս կամ այն չափով հարում են միարարական շարժման պարագլուխների մտայնությանը:

Այս եղանակով մեզանում առաջանում է լեզվական մի այնպիսի տարբերակ, որ հայերենագիտության մեջ ընդունված է կոչել լատինաբան հայերեն:

Հայերենի ներսում տեղ գտած լատինաբան ազդեցությանն ընդդիմանում են Վենետիկի Մխիթարյան դպրոցի ներկայացուցիչները, որոնք սկսած Մխիթար Սեբաստացու ժամանակներից գրաբար բնագրերը հրատարակելիս «խմբագրում» և «սրբագրում» են դրանցում եղած լատինաբան ձևերը, իրենց երկերում հրաժարվում են նման ձևերի գործածությունից: Ըստ այդմ ժամանակի ընթացքում հայերենի մեջ տեղ գտած լատինատիպ

⁴¹ Հմմտ. Լ. Խաչիկյան, Քոնստանդնուպոլիսի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Զոհեբու գիտական գործունեությունը. - «Յովհաննես Զոհեբի, Յաղագս քերականին», Երևան, 1977, էջ 5-51:

նորամուծությունները հաղթահարվում են 18-րդ դարի 20-ական թվականներից սկսած մինչև 80-ական թվականներն ընկած ժամանակահատվածում:

Բավականին ուշագրավ են այդ շրջանից մեզ հասած գրեթե յուրաքանչյուր նորահայտ վավերագրի՝ գրավոր հուշարձանի, առանձին աշխատության բնությունն ու գնահատությունը:

18-րդ դարի հայ մտավոր շարժումն բուռն կերպով ծավալվում է մշակութային բազմաթիվ կենտրոններում, ընդգրկում է ժամանակի հայագիտության տարբեր բնագավառները: Դա զարգացման մի շրջան է, երբ շարունակաբար երևան են գալիս ինքնուրույն և թարգմանական երկեր, ստեղծվում են հայերենագիտական զանազան մեծ ու փոքր աշխատություններ:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ դրանցում որոշակի տեղ են գրավում տարբեր բնույթի և ծավալի, բազմազան խնդիրների ծառայող բառարանները, գործնական նպատակ հետապնդող բառացանկերն ու տերմինարանները: Այդ շրջանում երևան են գալիս նաև հայերենի և նրան զուգադիր որևէ այլ լեզվի բառամթերքն ընդգրկող երկլեզվյան բառարաններ, որոնք մեզ են հասել տպագիր և ձեռագիր վիճակում: Դրանցից շատերը մինչև այժմ չեն կորցրել իրենց նշանակությունը հայ մշակույթի զարգացման պատմության համար:

Մեզանում բավականին մեծ ուշադրություն է դարձվել հայերենի ծավալում, ընդ որում թե՛ ձեռագիր և թե՛ տպագիր բառարաններին: Ձեռագիր բառարանների ուսումնասիրությունը գրավում է առանձին, կարելի է ասել ուրույն տեղ: Սակայն հայ գրավոր մշակույթի ամբողջացման առումով նշանակալից են յուրաքանչյուր տեսակի ու ծավալի բառարանային աշխատանքի վերլուծումն ու գնահատությունը:

Տարիների ընթացքում կատարած մեր ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ մեզանում դեռևս կան զգալի թվով ձեռագիր և տպագիր բառարաններ, որոնք առայսօր չեն արժանացել որևէ ուշադրության կամ քննարկման:

Այդպիսի մի գործ է, ահա, Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 7560-ում տեղ գտած հայերեն-լատիներեն փոքրիկ բառարանը, որն ավելի շուտ պետք է կոչել քերականական տերմինարան (այն զբաղեցնում է ձեռագրի 41ա-64բ էջերը):

Սկզբից եթե նկատենք, որ ընդամենը 42 էջ ունեցող սույն տերմինարանն աչքի է ընկնում ոչ միայն իր բնույթով, այլև հայերեն և լատիներեն նյութի ընդգրկման յուրահատկություններով: Տերմինարանը խիստ ուշագրավ է հայ բառարանագրության պատմության մեջ, յուրովի լրացնում է մեզանում ստեղծված երկլեզվյան (թարգմանական) բառարանների թիվը: Եվ որպես այդպիսին, այն կարևոր է այսպես կոչված հայ-լատինական

բառարանագրության պատմության առումով: Հայտնի են հայերեն-լատիներեն տպագիր մի շարք բառարաններ (օրինակ՝ Ֆր. Ռիվոլայի, Հ. Վիլոտի և ուրիշների), սակայն ձեռագիր նման բառարանների քանակը, որքան մեզ հայտնի է, այնքան էլ շատ չէ: Այնուհետև, նման բառարաններն երևան են գալիս ոչ միայն ուշ ժամանակներում, այլև ավելի վաղ շրջանում: Եվ այդպիսի երկլեզվյան բառարանների նախատիպ թերևս հանդիսանում է «Հայերեն-լատիներեն հնագույն բառացանկը», որ հայտնի է 9-10-րդ դարերից (հրատարակել է Օ. Կարիերը)⁴²:

Տվյալ դեպքում մեզ հետաքրքրող հայերեն-լատիներեն բառարան-տերմինարանը հետաքրքիր է առհասարակ հայ գրքի (տվյալ դեպքում՝ ձեռագիր մատյանի) պատմական ճակատագրի, նրան հասած փորձությունների ինչպես նաև պարունակած երկի բովանդակության և արժեքի տեսակետից:

Սույն բառարանի մասին մատենագիտական աղբյուրների ընձեռած տեղեկությունները, ցավոք, բավականին սուղ են: Հայտնի է, որ այն կազմված է մի անհայտ հեղինակի ձեռքով: Ձեռագիրն ավանդված է 1756 թվականից, գրված է եղել Մադրասում, հնդկահայ մշակութային գործիչների միջավայրում: Հիշյալ ձեռագրում այն անմիջաբար հաջորդում է բառարանագրական մեկ այլ աշխատության: Խնդրո առարկա բառարանը, որքանով մեզ հաջողվել է պարզել, այլ բան չէ, քան 17-րդ դարի նշանավոր մշակութային գործիչ, միարարական շարժման մասնակից և աչքի ընկնող գիտնական Կոնստանտին Գալանոսի հայտնի տերմինարանի մի ձեռագիր տարբերակը:

Ամենից առաջ հարկ ենք համարում նշել, որ սույն հայերեն-լատիներեն ձեռագիր տերմինարանը մինչև այժմ չի արժանացել որևէ ուշադրության: Հայ բառարանագրության պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում այդ մասին որևէ խոսք չի ասվում: Ոչինչ չենք գտնում նաև հայերենագիտության հիշյալ ճյուղին վերաբերող առանձին աշխատանքներում: Դա թերևս բացատրվում է նրանով, որ մեզանում անկախ լուրջ ձեռքբերումներից դեռևս շատ անելիքներ կան հայերեն ձեռագիր մատյաններում տեղ գտած բառարանների հայտնաբերման և դրանց արժեքի վերհանման, և առհասարակ հայկական բառարանագրության պատմության ավելի լայն ուսումնասիրության բնագավառում: Մեր մշակույթն, ինչ խոսք, աչքի է ընկնում

⁴² Սույն բառարանին անդրադառնալու ենք հետագայում, առանձին՝ կապված նրանում տեղ գտած հանգուցային, այսօր բավականին կնճռոտ մի շարք հարցերի պարզաբանման և ըստ հնարավորին լուծման հետ:

մաւ իր բառարանագրութեամբ: Եվ վերջինիս պատմութեան լիարժեք ուսումնասիրումը կարևոր խնդիր է մեր օրերի հայերենագիտութեան համար:

Վերն արդեն ասվեց, որ հայերեն-լատիներեն տերմինարանն աչքի է ընկնում առաջին հերթին իր բնույթով: Եվ իրոք, երբ մանրագնին քննում ենք նրանում պարունակվող տերմինները, դրանց զուգադրումը, բառարանագրական հաջորդականությունը, թեմատիկ առանձնացումը և այլն, ապա նկատելի է դառնում, որ գործ ունենք մի հետաքրքրական բառարանագրական աշխատանքի հետ: Ճիշտ է, այն բոլոր դեպքերում արժեքավորվում է տերմինարանի սահմաններում, սակայն անժխտելի է, որ այդ ձևով կարևոր դեր է խաղացել հայերենի և լատիներենի զուգադրական ուսումնասիրման, առավել ևս՝ հնդկահայոց շրջանում լատիներենի ուսուցման գործում: Հայտնի է, որ հնդկահայ գաղութը ժամանակի ընթացքում բոլորովին անմասն էր մնացել միարարական (ունիթոռական) շարժման ազդեցությանը: Այս տերմինարանի երևան գալն այդ միջավայրում վկայում է, որ այդ ազդեցությունն, այնուամենայնիվ, եղել է, որն էլ այս դեպքում արտահայտվել է ոչ անմիջականորեն, այլ երկրորդաբար:

Տերմինարանը թողնում է այն տպավորությունը, որ կազմված պիտի լինի լատինատիպ ինչ-որ քերականության նյութի հիման վրա, որովհետև նրանում քերականական տերմինները, իբրև բառահոդվածներ, բերվում են ոչ թե այբբենական հաջորդականությամբ, այլ թեմատիկ կարգով: Վերջինս լիովին համապատասխանում է քերականական աշխատություններում սովորաբար առանձնացվող բաժինների, գլուխների և վերնագրերի, ինչպես նաև դրանցում առհասարակ շարադրվող քերականական երևույթների հերթականությանը: Այսպես, օրինակ, գոյական խոսքի մասին վերաբերող տերմիններից հաջորդաբար, իբրև բառահոդված, բերվում են՝ նախ, հոլովները՝ ուղղական, հաջորդաբար, իբրև բառահոդված, բերվում են՝ նախ, հոլովները՝ ուղղական, սեռական, տրական, հայցական (կամ՝ կրողական), բացառական (կամ՝ առողական), պատմական, գործիական, պարառական, ներգոյական (կամ՝ կացողական), կոչական, այնուհետև՝ մյուս կարգային (կատեգորիալ) երևույթների անվանումները՝ տեսակ, հոլովմունք, նախադասական (իմա՝ ներդրական հոլովում), ստորադասական (իմա՝ վերջադրական հոլովում), սեռ, թիւ, հոլով, տեսակ (լատ. species), ձև (լատ. figura) և այլն: Բերված տերմիններից հայցական-ը, բացառական-ը և ներգոյական-ը, ինչպես նկատելի է, ունեն իրենց համարժեքները՝ կրողական, առողական և կացողական, որոնք, ինչպես գիտենք, հայերենի լատինատիպ քերականությունների տերմինաբանության պատմությունից, ակնհայտ պատճենում են լատիներեն համարժեքների (լատ. accusativus, ablativus, circumlativus): Այս փաստը երկրորդաբար ապացույց է այն բանի, որ՝ ա) սույն

տերմինարանի հեղինակն առաջին հերթին բերում է քերականական հասկացությունների հայեցի անվանումները, երկրորդաբար նշելով (իմա՝ տուրք տալով) դրանց լատինատիպ համարժեքներին, ք) վերջիններս ապացույց են նաև այն բանի, որ սույն տերմինարանը կազմվել է լատինատիպ քերականության համապատասխան նյութի՝ տերմինների բառարանագրման համար:

Այնուհետև, ավելացնենք, որ սույն տերմինարանը ստեղծված պիտի լինի որևէ հայերեն-լատիներեն զուգադրական քերականության ընդգրկած նյութի օգտագործմամբ, որովհետև այն, ինչպես նշվեց, երկլեզվյան է, նրանում զուգադրվում են հայերեն և լատիներեն քերականական որոշակի թվով տերմիններ: Այս հանգամանքը շատ կարևոր է, ընդ որում ոչ այնքան տերմինարանի բնույթը որոշելու, թեև դա ևս գտնվում է մեր ուշադրության կենտրոնում, որքան բառարանագրական կամ քերականական աշխատությունների հետ նրա ենթադրելի առնչությունները պարզելու տեսակետից:

Այդ իսկ նկատառումով անհրաժեշտ համարեցինք մեր ձեռքի տակ եղող տերմինարանը բնագրորեն համեմատել միմիայն լատինատիպ քերականությունների նյութերի հետ: Չեռազիր մատյաններում սույն տերմինարանը գտնելուց հետո որոշակի անհրաժեշտություն էր առաջացել պարզաբանելու նաև նրանում ամփոփված նյութի, քերականական տերմինների լեզվական արժեքը, դրանց առանձնահատկությունները հայերեն քերականություններում տեղ գտած տերմինների առնչությամբ: Վերը նշված կարգի տերմինային միավորների համեմատությունից որոշակի դարձավ այն մտածումը, որ ամենից առաջ պետք է ուշադրություն դարձնել լատինատիպ քերականություններին:

Դրանից հետո, կարծում ենք, որ նման դեպքում հարկ չկա սահմանափակվելու մշակութային այս կամ այն օջախով, այլ հարկավոր է ընդգրկել բոլոր կարգի լատինատիպ քերականական աշխատությունները: Չէ՞ որ մեզ հետաքրքրող նյութերը կարող են քաղված լինել այնպիսի մի քերականությունից, որը գրված է եղել մշակութային այլ կենտրոնում, իսկ այս ձեռագիր տերմինարանը կազմված լինի և պահպանվի մեկ այլ կենտրոնում:

Մեր երկարատև որոնումները վերջապես տվեցին ցանկալի արդյունք: Պարզվեց, որ սույն հայերեն-լատիներեն տերմինարանը կազմված է 17-րդ դարի նշանավոր հայագետ, լատինաբան հեղինակ Գալանոսի ամենահայտնի աշխատության՝ «Քերական և տրամաբանական ներածութիւն» (Հոռն, 1645)

գրքի քերականական նյութի հիման վրա⁴³: Դա ապացուցվում է մի շարք կոնկրետ փաստերով և որոշակի կողմնակի տվյալների օգնությամբ:

Հայտնի է, որ Կղ. Գալանոսի հիշյալ աշխատությունն այլ բան չէ, քան լատիներենի զուգադրությամբ շարադրված հայերենի քերականություն⁴⁴: Մեր քննությունից պարզվեց, որ ամեն դեպքում գործ ունենք լեզվական նյութի դասակարգման և մեկնաբանման նույնական սկզբունքների ու չափանիշների հետ: Տերմինարանը կազմված է քեմատիկ նույն սկզբունքով, տերմինների բառարանագրման նույն հաջորդականությամբ, ինչ դրանք կիրառվում են Կղ. Գալանոսի քերականության մեջ: Ըստ որում տերմինների բառարանագրական հաջորդականությունը, ինչպես ենթադրում էինք, ճիշտ և ճիշտ համապատասխանում է հիշյալ քերականության բաժինների, գլուխների և նրանցում մուծված լեզվական երևույթների նկարագրության հերթականությանը: Այսպես, Կղ. Գալանոսի «Քերական և տրամաբանական ներածութիւն» երկում, ասենք, քննվում են գիրը, վանկը, ինչպես նաև հնչյունաբանական, ուղղագրական և տաղաչափական երևույթներ՝ օգտագործելով համապատասխան տերմիններ և գիտակարգային անվանումներ: Եվ երբ նայում ենք մեր ձեռքի տակ եղած տերմինարանը, ապա նկատում ենք, որ այդ տերմիններն ու գիտակարգային անվանումները հաջորդում են իրար ճիշտ այնպես, ինչպես որ գործածված են Կղ. Գալանոսի քերականության մեջ: Ուստի և հարցի այս կարգի, այլև լրացուցիչ բանասիրական-բնագրագիտական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մինչև այժմ անհայտ մնացած սույն հայերեն-լատիներեն տերմինարանը կազմված է եղել Կղ. Գալանոսի հայտնի քերականական աշխատության նյութի հիման վրա:

Նման փաստերը շատ են, որոնք նույնն են հիմնավորում: Նշենք թեկուզ այն, որ վերը բերված տերմիններից հայցական, բացառական և ներգոյական, հոլովներից համարժեք տերմինները՝ կրողական, առողական և կացողական,

⁴³ Գրքի ընդհանուր վերնագիրն է՝ «Քերական և տրամաբանական ներածութիւն առ իմաստասիրութիւն շահելոյ», իսկ կոնկրետ, մեզ հետաքրքրող ենթավերնագիրը՝ «Համառօտ իմաստասիրութիւն քերականութեան՝ շարակարգեալ ի կարգէ Թէաքինոսայ Կղեմէս վարդապետէ, ներում կատարելապէս պարունակին արիեստք չորք, այսինքն՝ ուղղագրութիւն, բանաստեղծութիւն, արտաբերութիւն և շարադրութիւն, արտահանեալ ի քերականութեանցն հայոց, յունաց և լատինացոց»: Գրքի վերջում դրված է «բառարան» (էջ 1-28), որի մասին նշվում է նաև վերնագրի լատիններեն ձևակերպման մեջ («addito vocabulario armeno-latino omnium scholasticarum dictionum»), լատիններեն ձևակերպման մեջ («իմաստասիրական») նյութերի հայերեն-լատիններեն իմա՝ «հավելված ողջ ուսումնական («իմաստասիրական») նյութերի հայերեն-լատիններեն բառացանկ»), այլև իր տեղում՝ «Բառգիրք ամենայն իմաստասիրական բառից հայոց և լատինացոց»):

⁴⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974, էջ 25-62:

գործածում է հենց Կդ. Գալանոսն իր քերականության մեջ: Դրանք Գալանոսն իր քերականության մեջ գործածել է լատիներեն համապատասխան տերմինների պատճենումով, այսինքն՝ մինչև այդ հայերենում եղածները «մոռացության» են մատնվել: Իսկ տերմինարանը կազմողը, որն ի դեպ ձեռագրում ոչ մի տեղ չի նշում իր մասին, նոր ստեղծված, ավելի ստույգ՝ պատճենված տերմիններն երկրորդաբար նշում է իրենց բուն համարժեքների կողքին:

Ուստի և ուզում ենք շեշտել այն հանգամանքը, որ մեր այն կարծիքը, թե սույն տերմինարան-բառարանը կազմված է Կդ. Գալանոսի քերականության մեջ ամփոփված նյութի հիման վրա, հաստատվում է ոչ միայն բանասիրական-բնագրագիտական (տեքստաբանական) տվյալներով ու փաստերով, այլև լեզվական փաստերի բառագիտական ու բառարանագիտական քննությամբ:

Այսպես, քիչ չեն այն դեպքերը, երբ որոշակիորեն առկա է լատիներեն համարժեք այս կամ այն տերմինի բացթողում հայերեն տերմինի կողքին. որովհետև տերմինարան կազմողը, հավանաբար, թերացել է քերականական աշխատության էջերում գտնել այդ համարժեքը: Այլ կերպ ասած՝ լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ տերմինարանի հեղինակը կամ բացահայտ կերպով դժվարացել է գտնել հայերեն տվյալ տերմինի համարժեքը լատիներեն բնագրում, որի պատճառով նա ստիպված է եղել համապատասխան տեղերում բաց թողնել՝ թերևս հետագայում լրացնելու պայմանով, կամ էլ առհասարակ անտեսել է լատիներեն համարժեքները: Հետևանքն իրականում եղել է այն, որ տերմինարանում հայերեն որոշ տերմիններ չունեն իրենց զուգադրելի լատիներեն ձևը: Օրինակ՝ անգայտ («նսր, ոչ խիտ, ոչ հոծ»), արտաբերութիւն, մեծասար («երկվանկ բառ, որի մի վանկը երկար է, մյուսը՝ կարճ»), շարամանութիւն («շարահյուսելը, շարահյուսում, շարահյուսություն») և այլն:

Լեզվական փաստերից բերենք ևս երկուսը:

Կդ. Գալանոսն իր աշխատության մեջ առանձնացնում է ածանցական անունների 16 տեսակ, ըստ որում թվարկման ընթացքում բաց է թողնված դրանցից պակասական տեսակը, որը չի խանգարում, որպեսզի հետագա շարադրանքում (իր բուն տեղում) այդ տեսակը մեկնաբանվի և բնութագրվի: Իսկ տերմինարանի հեղինակն իր աշխատանքում դրանք բերում է ոչ միայն նույն հերթականությամբ, այլև իր հերթին վերականգնում է պակասական տեսակը: Դժվար չէ նկատել, որ տերմինարանի հեղինակը կռահել է, որ այդ տեսակի բացթողումը սոսկ տպագրական վրիպում է եղել: Հարցին այլ կողմից մոտենալու դեպքում կարելի էր կարծել, թե տերմինարանի հեղինակը Գալանոսի նման պիտի բաց թողներ ածանցական անունների այդ՝ պակասական տեսակը, որի հիման վրա էլ ավելի ճիշտ կլիներ ասելու, թե այդ

երկու աշխատություններն իրար հետ այդ հարցում ևս համարաշխ են: Սակայն դա այլ մոտեցում է, որը չի հակասում մեր՝ վերը տված բացատրությանը, այն է (կրկնում ենք)՝ տերմինարանի հեղինակը կռահել է քերականական աշխատության մեջ տեղ գտած վրիպումը և իրավամբ ուղղել, այսինքն՝ պակասը. թերին լրացրել: Այս փաստը լիովին և նրբորեն հավաստում է ձեռագիր տերմինարանի հեղինակի որոշ հմտության մասին, ինչպես նաև այն, որ տերմինարանը հարազատորեն առնչվում է Կդ. Գալանոսի քերականական աշխատությանը:

Այնուհետև, լեզվական մյուս փաստն այն է, որ Կդ. Գալանոսի կողմից քերականության մեջ դասակարգված նախդիրները և դրանց վերաբերող օրինակները նույն հերթականությամբ և գրեթե նույնալիսի ուղղագրությամբ, մեկ առ մեկ նշվում են սույն տերմինարանում: Ընդ որում դրանց լատիներեն համարժեքներն էլ երկու դեպքում ամբողջովին համընկնում են: Այս փաստը ևս վկայում է, որ հայերեն-լատիներեն տերմինարանի կազմման նախօրինակը եղել է Կդ. Գալանոսի քերականությունը:

Հայերեն-լատիներեն տերմինարանն ունի շատ մատչելի, միանգամայն պարզ կառուցվածք: Այն, իրոք, տերմինարան է, այսինքն՝ ներկայացնում է երկու լեզուներով քերականական տերմինների ցանկեր: Եվ ինչպես ամեն մի տերմինարան, այս դեպքում ևս բառահոդվածներն ունեն նախնական (պրիմիտիվ) կառուցվածք. նախ տրվում է հայերեն այս կամ այն տերմինը՝ ձախ սյունակում, այնուհետև աջում բերվում է նրա լատիներեն թարգմանական համարժեքը: Օրինակ՝ հարցական (*interrogativus*), գոյական (*substantivus*), յարաբերական (*relativus*), դեմ (*persona*) և այլն: Տերմինարանի հեղինակն երբեմն լատիներեն տառերով տրվող համապատասխան տերմինների կողքին հայերեն տառերով նշում է դրանց տառադարձված ձևը⁴⁵: Օրինակ՝ ներգոյական կամ կացողական (*circumlativus*-սիրկումլաթիտուս), կոչական (*vocativum*-վոկաթիտում) և այլն: Հարկ ենք համարում նշելու բանասիրական հետևյալ նրբին դիտարկումը. բառահոդվածի հայերեն մասը գրված է ոչ նույն գրչի («ձեռագիրը գրողի՝ արտագրողի») ձեռքով, ինչ լատիական մասը: Այս ձեռագիրը գրված (կամ արտագրված) է երկու (առնվազն երկու) գրչի ձեռքով: Այնպես է ստացվել, որ նախ կազմվել է տերմինարանի հայերեն տերմինների ցանկ, այնուհետև՝ աջ կողմում դրանց լատիներեն համարժեքների ցանկը: Որ դա այդպես է, որոշակի կերպով ապացուցելի է հետևյալ դիպուկ փաստով: Հայերեն հոլովների անուններից

⁴⁵ Հայերեն տառադարձման մեջ նկատելի է խուլ բաղաձայնների շնչեղացում, պայթականների շփականացում և այլն:

երկուսի՝ պատմական և գործիական հոլովների լատիներեն համարժեքներն արտագրելիս շփոթված են, այսինքն՝ լատիներեն գրողը հայերեն պատմական հոլովի դիմաց լատիներեն գրել է *instrumentalis* (փխ. *narrativus*), իսկ գործիականի դիմաց՝ *narrativus* (փխ. *instrumentalis*):

Այդ նույն փաստը երկրորդաբար հուշում է այն մասին, որ լատիներեն գրողը («գրիչը») հավանաբար չի իմացել (կամ պարզապես չի իմացել) այդ երկու հոլովների լատիներեն համարժեքները և շփոթել է դրանք միմյանց հետ: Եվ հետաքրքիր է, որ այդ երկու հոլովները ձեռագրում լատիներեն համարժեքների տառադարձումն ունեն, ըստ որում ոչ թե շփոթի շարունակումով, այլ ուղղումով, վերականգնումով: Ըստ այդմ էլ այդ բառահոդվածներն ունեն հետևյալ տեսքը՝ պատմական (*narrativus*-նարաթիուս), գործիական (*instrumentalis*-ինսթրումենթալիս)⁴⁶: Շփոթը և վերջինիս ուղղումը, հասկանալի է, կատարվել է այն բանի հետևանքով, որ այդ երկու բառահոդվածները՝ տերմինային շարքերը տերմինարանում հաջորդում են միմյանց:

Հայերեն-լատիներեն տերմինարանի բառարանագիտական արժեքի մասին խոսելիս ամենից առաջ պետք է շեշտել Կդ. Գալանոսի քերականության արժեքը, որով սերտորեն պայմանավորված է տերմինարանի գնահատության հիմունքը:

Ինչպես հայտնի է, Կդ. Գալանոսի հիշյալ աշխատությունը նոր քայլ էր հայ քերականագիտության պատմության մեջ: Այն գրված է ժամանակի գիտության մակարդակով: Նրանում հեղինակն օգտագործում է ոչ միայն հունարենի, լատիներենի և հայերենի քերականությունների արժեքավոր փորձը, այլև հայերեն գրավոր աղբյուրների համապատասխան տվյալները⁴⁷: Գալանոսի քերականությունը լատինատիպ է, այսինքն՝ հայերենի քերականական իրողությունների նկարագրության և վերլուծության ընթացքում բավականաչափ հաշվի է առնված լատիներենի համապատասխան իրողությունը. հայերեն լեզվական այս կամ այն երևույթը բացատրվում է լատիներենի օրինակով, նրա համարժեքների ընդօրինակումով: Այդուհանդերձ, նկատելի է, որ հեղինակը նյութի շարադրանքի մեջ այնքան էլ մեծ տուրք չի տալիս լատինաբան ձևերի և արտահայտությունների գործադրմանը: Կդ. Գալանոսի աշխատությունն, ինչ խոսք, մեկ քայլ առաջ է հայ քերականագիտության զարգացման բնագավառում: Այն մինչև այժմ չի

⁴⁶ Տե՛ս նախորդ ծանոթագրությունը:

⁴⁷ Հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 25-26:

կորցրել իր նշանակությունը հայերենի, հատկապես գրաբարի քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրության տեսակետից:

Ըստ այդմ էլ Գալանոսի քերականության մեջ գործածված տերմիններն որոշակի կարևորություն են ներկայացնում հայերենի քերականական տերմինաբանության պատմության ասպարեզում: Եվ դրան համապատասխան, դեռևս իր ժամանակին, առանձին հետաքրքրություն է առաջացած եղել այդ քերականության մեջ գործածված տերմինների և տերմինային անվանումների նկատմամբ, և դրա լավագույն վկայությունը ՄՄՁ 7560-ում (էջ 41ա-64բ) տեղ գտած տերմինաբանն է:

Վերն ալդենն նշել ենք, որ սույն հայերեն-լատիներեն տերմինաբանը գրվել է Մադրասում: Իսկ Կդ. Գալանոսի քերականությունը, որ երևան է եկել դրանից ավելի քան 110 տարի առաջ, չէր կարող ամենևին դուրս մնալ հնդկահայ գաղութի գործիչների ուշադրությունից: Կարծում ենք, որ այդ քերականությունը հասել էր նաև Մադրաս և հիմք հանդիսացել հայերեն-լատիներեն տերմինաբան կազմելու: Հայերեն գրավոր հուշարձանների պատմությանն, ի միջի այլոց, խորթ չէ այն դեպքը, երբ տպագիր այս կամ այն աղբյուրի հիման վրա կազմում է որևէ ձեռագիր աշխատանք: Այս դեպքում ևս գործ ունենք նույն իրողության հետ. տպագրված գրքից առանձնացված են քերականական հասկացությունների անվանումները, և ըստ այդմ կազմվել է ձեռագիր փոքր ծավալի մի առանձին բառարան: Երկրորդաբար նշենք, որ սա հնարավորություն է տալիս խոսելու հայ մշակույթի համեմատաբար կարևոր օջախներից երկուսի՝ Հոռմի և Մադրասի գիտական շփումների և առնչությունների մասին:

Սույն տերմինաբանի կառուցվածքի և հատկապես բովանդակության առումով պակաս կարևոր չէ հետևյալը: Հայերեն-լատիներեն ձեռագիր տերմինաբանում, այնուամենայնիվ իր բնօրինակ քերականական աշխատության համեմատությամբ կան որոշ տարբերություններ: Այսպես, տերմինաբանում փոքրիշատե մեղմացվել և վերանայվել, նույնիսկ բաց են թողնվել Կդ. Գալանոսի աշխատության մեջ տեղ գտած լատիներեն քերականական տերմինները: Դա արվել է այն նկատառումով, որ հնդկահայ գաղութի գործիչներն ամենայն հավանականությամբ նման տերմինները համարել են հետագա շրջանի գրաբարի ընդհանուր կառուցվածքին խորթ երևույթներ: Այս իրողությունն, իր հերթին, հավաստում է, որ հնդկահայ կենտրոնի գործիչը, որ հեղինակել է սույն տերմինաբանը, որոշակիորեն իրազեկ է հայերենի զարգացման պատմությանը, քաջատեղյակ է նախորդ դարերի գրաբարի համակարգի մեջ տեղ գտած լատիներեն միտումնավոր խճողումներին, ուստի դրանք իր կազմած տերմինաբանում անտեսել է և

կրճատել: Մենք այդպես ենք ենթադրում, և մեր ենթադրությունը ժամանակի տեսակետից գուրկ չէ իրական հիմքից:

Բավականին տեղին է այն հարցը, թե ինչ նպատակով է կազմվել սույն երկլեզվյան քերականական տերմինարանը: Ասենք, որ պատահական չէ նման մի տերմինարանի երևան գալը ժամանակի հնդկահայ գաղութի միջավայրում: Հայտնի է, որ դա մի ժամանակաշրջան էր, երբ հնդկահայ գաղութի գործիչներն առաջինը հայ իրականության մեջ ձեռնարկեցին լուսավորության և կրթության գործին, հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական զարթոնքին: Այդպիսի պայմաններում, բնականաբար, պիտի զարկ տրվեր նաև հոգևոր մի շարք արժեքների, ընդ սմին լեզվի և գրականության գնահատությանն ու տարածմանը:

Քերականական գիտելիքների ձեռքբերման առումով նման առձեռն բառարանի ստեղծումը միանգամայն օրինաչափ երևույթ է: Եվ սույն տերմինարանի առաջժմ մեզ անհայտ հեղինակը, հաշվի առնելով ժամանակի ճանաչում գտած քերականական հիշյալ աշխատությունը, նրա ընձեռած նյութի հիման վրա, այդ նյութի քննական օգտագործմամբ կազմում է իր բառարանը: Շնորհակալ գործ է արել մեզ անհայտ հեղինակը: Այն, ցավոք, մնացել է ձեռագիր վիճակում:

Կարծում ենք, որ սույն տերմինարանն այդուհանդերձ ժամանակին խաղացել է իր այն դերը, որի համար և կոչված է եղել: Այն կազմված է եղել գլխավորապես գործնական նկատառումով, հետապնդել է հայերեն քերականական տերմինների, ինչպես նաև դրանց լատիներեն համարժեքների յուրացման և ուսուցման նպատակ: Դա գործնական ուսուցման ուղի է եղել քերականության էությունը լրիվ և լիարժեք հասկանալու համար:

Ըստ այդմ կարելի է նկատել, որ բոլոր դեպքերում լատիներենով հետաքրքրվել են նաև հնդկահայ գաղութի շրջանակում: Դրա ապացույցներից մեկն էլ այս տերմինարանի ի հայտ գալն է այդ կրթօջախում: Երկլեզվյան բառարանի օգնությամբ քերականական գիտելիքի ձեռքբերումը կա՛ն ունեցել է իր գործնական դրվածքը հնդկահայոց մեջ, կա՛ն անձնական գործածության համար մտահղացել է սույն տերմինարան կազմողը:

Հայերեն-լատիներեն սույն ձեռագիր բառարանը ժամանակին խաղացել է իր դերը նաև հայերենի իմացության գործում: Եվ Կդ. Գալանոսի քերականության հետ կապված՝ այս տերմինարանի մեջ ամփոփված տերմինները, իբրև նոր շրջանի հայերենի (գրաբարի) բառապաշարի երևույթներ, մեծ արժեք են ներկայացնում հայոց լեզվի պատմության համար: Հայոց լեզվի ընդարձակ և լիարժեք բառարան կազմելու դեպքում հազիվ թե հնարավոր լինի շրջանցել գրավոր այս աղբյուրի տվյալները: Նրանում տեղ

գտած տերմինները և առհասարակ ողջ տերմինարանը թերևս կարողացել է պիտանի լինել իր ժամանակին:

Այսօր այդ տերմինարանն ունի սոսկ պատմական նշանակություն: Այդուհանդերձ, այն բավականին ուշագրավ է և ինչ-որ չափով արժեքավոր հայերեն ձեռագրերի ուսումնասիրության, հայոց լեզվի և հատկապես հայ բառարանագրության ամբողջական պատմության համար:

ՀԱՅԵՐԵՆ ՁԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆԸ

Յուրաքանչյուր բառարան՝ ձեռագիր կամ տպագիր, ունի առանձնահատուկ կողմ: Մեկը բնութագրվում է ծավալով, կառուցվածքի ճոխությամբ, զանազան լեզուների առնչվելու հնարավորությամբ: Մյուսն աչքի է ընկնում իր տեսակով, կիրառության կամ գործածության տարածվածությամբ, որոշակի նպատակի ծառայելու հանգամանքով և այլն: Կան նաև բառարաններ, որոնք ուշագրավ են, քանի որ այդ կարգի բառարաններից առաջինն են: Ուստի կարևոր են ոչ միայն բառարանի ներքին հնարավորություններն ու նպատակի իրականացումը, այլև բառարանի բնույթը և դրա հետ կապված նրա առաջնությունը: Հնարավոր է մի այնպիսի բառարան, որ բառարանագիտական պակաս կառուցվածք ու առանձնահատկություններ ունենա, սակայն խիստ արժեքավոր լինի նրանով, որ այս կամ այն տեսակի մեջ հանդիսանում է առաջինը:

Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 3110-ը ի թիվս Մխիթար Սեբաստացու «Ճարտասանութիւն» (էջ 2ա-73բ) և Մատթեոս վարդապետի (Մատթեոս Մխիթարյան) «Հաւաքումն բառից, որք նշանակութեամբ նոյն կամ մերձատրք են» (էջ 75ա-112ա) գործերի ամփոփում է մեկ այլ հետաքրքրական բառարան (էջ 113ա-146բ):

Հայ բառարանագրության պատմությանը նվիրված կարևորագույն աշխատություններում սույն ձեռագիր բառարանի մասին, թերևս օբյեկտիվ (առարկայական) պատճառներով, ոչինչ չի ասված⁴⁸:

Ձեռագիր այդ բառարանը մասնագիտորեն մեկնաբանվում է Հ. Անասյանի «Հայկական մատենագիտություն» գրքում⁴⁹, ավելի կոկրետ՝ վերջինիս «Բառարանագրական նյութեր» բառահոդվածի № 45-47-ում: Ըստ որում ինչպես նկատելի է էջերի համարակալումից, այն ներկայացվում է երեք առանձին մասերով: Այդ մասերը բերվում են համապատասխան վերնագրերով և օրինակներով: Այնուհետև, նշվում է, թե այդ «նյութերը» որտեղ են

⁴⁸ Տե՛ս, օրինակ, Հ. Ամալյան, նշվ. աշխ. : Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ. :

⁴⁹ Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. 2, Երևան, 1976:

պահպանվում և ինչ բնույթի են: Տեղեկացվում է նաև, որ բացի ՄՄԶ-ի ֆոնդերից հիշյալ բառարանը տեղ է գտել նաև Երուսաղեմի հայկական մատենագիտական ձեռագրաֆոնդում (№ 1048, էջ 281–322, 325–360 և 363–377): Բառարանի հիշյալ երեք մասերից միայն առաջինն է ինչ-որ չափով բնութագրվում, և Հ. Անասյանն ի մասնավորի նշում է հետևյալը. «(Հեղինակը – Վ. Հ.) տալիս է, այբբենական կարգով, բաղադրյալ բառերի առաջին մասերը: Ընդգրկված են նաև որոշ թվով նախածանցներ՝ «Ան՝ անայցելու, անսայթաք...» կամ «Ապ՝ ապարդիւն, ապաժոյժ... են»⁵⁰: Դժվար չէ նկատել, որ սա սոսկ բանասիրական–մատենագիտական գնահատություն է:

Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի հեղինակները հիշյալ ձեռագրի բովանդակությունը լրացնելիս նշում են ամենաընդհանուր կողմեր: «Մխ. Սեբաստացոյ ճարտասանութիւն: Մատթեոսի վրդ. –ի Բառգիրք հոմանիշ բառից: Յանգարան»⁵¹: «Յանգարան» ասելով, հավանաբար, նկատի են առնված ձեռագրի էջ 113բ–146բ–ում գետեղված «նյութերը», որովհետև դրան անմիջաբար նախորդողը նշվում է իբրև Մատթեոս վարդապետի գործ: Դա ապացուցվում է «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի վերջում բերվող տվյալներով, որտեղ անձնանունների ցանկում «Մատթեոս վրդ., Մխիթարեան, 1731-ից առաջ, բառարանագիր» նշումից հետո հիշվում է նաև ՄՄԶ 3110-ը⁵²: Այս վերջինը, բնականաբար, հիշվում է ոչ թե «Յանգարանի», այլ (կրկնում ենք) «Մատթեոսի վրդ. –ի Բառգիրք հոմանիշ բառից»-ի ծանուցման նպատակով: Որ դա այդպես է, հիմնավորվում է նաև ճիշտ հակադարձորեն: ՄՄԶ №№ 556, 775 և 873-ում, դատելով ձեռագրացուցակը կազմողների ընձեռած տվյալներից, ի թիվս այլ գործերի, հիշատակվում է «Մատթեոսի վրդ.–ի Բառագիրք նոյնանշանք»-ը, այսինքն՝ այդ ձեռագրում բացակայում է «Յանգաբառարան»-ը: Եվ ստացվում է այնպես, որ «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի հեղինակների նշած «Յանգաբառարան»-ը, որ առկա է ՄՄԶ № 3110-ում, այլ բան չէ, քան Հ. Անասյանի գրքում 45–37-ի տակ իբրև «նյութեր» բերվող բառարանը⁵³: «Ցուցակ ձեռագրաց»-ի հեղինակները լիովին ունեն իրավունք, իբրև բանասերներ, այդ «նյութերը» հանգարան կոչելու, որովհետև դրանցում առերևույթ գործ ունենք այնպիսի բառային բաղադրությունների հետ, որոնք կազմված են կրկնվող այս կամ այն բաղադրիչի հիման վրա: Այդ

⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 1197:

⁵¹ Տե՛ս «Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հ. 1, Երևան, 1965, էջ 1528:

⁵² Նույն տեղում, N17:

⁵³ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 1197–1198: Ի դեպ, Անասյանը նույն տեղում, հաջորդ՝ N 48-ում, առանձին հիշում է Մատթեոս վարդապետի համապատասխան երկը և նախապատրաստում այն մատենագիտորեն հեղինակի անվան հետ կապված բառահոդվածով մեկնաբանելուն:

բաղադրիչները կարող են լինել անկախ բառեր, բառարմատներ, ինչպես նաև տարբեր կարգի ածանցներ: Դրանք, իբրև բաղադրող կամ բաղադրվող հիմքեր, ամեն դեպքում սերում են նոր բառեր: Բաղադրյալ բառերում այս կամ այն բաղադրիչի միալար, անընդհատ կրկնությունը կարող է բնագրի առումով արտասովոր դիտվել, և նման տեսքով երևան եկած ձեռագիր «նյութերը» քերես առաջին հայացքից կարելի է «Յանգարան» համարել: Սակայն ամբողջ հարցն այն է, որ տվյալ դեպքում ի տես, ակնհայտ գործ ունենք յուրօրինակ տիպի բառարանի հետ:

Ե՛վ Հ. Անասյանը, և՛ «Ցուցակ ձեռագրաց»-ը կազմողները ՄՄԶ № 3110-ը համերաշխորեն թվագրում են իբրև ԺԸ դարի գրչություն: Լրացուցիչ տվյալների բացակայության պայմաններում առայժմ որևէ առարկության չի կարող լինել, պետք է լիովին համաձայնել նման թվագրմանը:

Այնուհետև, Ն. Պողարյանի կազմած «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց»-ի⁵⁴ (այսուհետև՝ ԵՄԶ) № 1038-ում (էջ 54, սյունակ 2), որի մասին տեղեկացնում է նաև Հ. Անասյանն իր վերը նշված գրքում, բերվում է հիշյալ բառարանի մատենագիտական նկարագրությունը, ըստ որում նկատելի է դառնում ոչ միայն նրանում բառապաշարի ընդգրկման բնույթը, այլև հարազատորեն նմանվելը ՄՄԶ № 3110-ին: Այսպես, նույնն են բառարանի 1-ին, 2-րդ և 3-րդ մասերի վերնագրերը, ինչպես նաև դրանց կից անմիջաբար տրվող նմուշ-օրինակները: Հմնտ. ԵՄԶ, էջ 54, սյունակ 2, վ. 4-9 և ՄՄԶ № 3110, էջ 113ա, վ. 1-6, ԵՄԶ, էջ 54, վ. 11-15 և ՄՄԶ № 3110, էջ 127ա, վ. 1-3, ԵՄԶ, էջ 54, ն. 15-18 և ՄՄԶ № 3110, էջ 140բ, վ. 134 և այլն⁵⁵:

Այսպիսով, եթե ամփոփելու լինենք վերը շարադրվածը, ապա կարելի է նշել հետևյալը: Ձեռագիր բառարանի մասին առայժմ կան միայն բանասիրական և մատենագիտական տեղեկություններ: Դրանք լիովին բավարար են և որոշ հիմք են հանդիսանում հիշյալ ձեռագիր «նյութերը» լեզվաբանական-բառարանագրական հայեցակետից քննարկելու և ըստ այդմ գնահատելու համար: Ի դեպ, նման քննությունը խիստ անհրաժեշտ է ոչ միայն կոնկրետ հայ բառարանագրության, այլև առհասարակ հայոց լեզվի պատմության տեսակետից: Նման կարգի լեզվաբանական նյութերի վերլուծությունն ու գիտական գնահատությունը կարող են յուրովսանն նպաստել հայերենագիտության զարգացմանն արդի պայմաններում:

⁵⁴ Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց չակոբեանց, հ. 4, Երուսաղեմ, 1969:

⁵⁵ ՄՄԶ N3110-ի էջ 140, վ. 2-ում գրված «և եզերին»-ը Հ. Անասյանի գրքում (էջ 1197, ն. 2) վրիպակով տպագրված է «տեղերին»: Նման բառածեղ անհարիր է սույն գրաբար բնագրին:

Սույն ձեռագիրը բառարանն ուշագրավ է մի քանի առումով: Նախ հարկ ենք համարում հատուկ նշել, որ այն այստեղ քննության ենք առնում ամենից առաջ իր բնույթի (բառարանագրական տիպի) և կառուցվածքի տեսակետից: Այսպես, ծանոթանալով բառարանին ըստ ամենայնի, նկատելի է, որ այն կառուցված է այսպես կոչված բառակազմական սկզբունքով, այսինքն՝ գործ ունենք գրաբար բառակազմական բառարանի հետ: Ընդհանուր դիտողությամբ կարելի է ասել, որ բառարանում իբրև բառահոդված ընտրվում է այս կամ այն պարզ կազմության բառը, բառարմատը կամ ածանցը և դրանց (իբրև բաղադրվող հիմքի) հիման վրա առանձին բաժիններում բաղադրվում են բարդ և ածանցավոր բառեր: Ավելի մանրամասն դրանց կանոնադրառնանք ստորև:

Իսկ մինչ այդ հարկ ենք համարում խոսել բառարանի կառուցվածքի մասին: Բառարանի հեղինակը սկզբունքորեն առանձնացնում է հինգ մաս⁵⁶: Դրանք տրվում են առանձին վերնագրերով: Այսպես, 1-ին մաս՝ «Մասնկունք բաղադրականք, եւ սկսքնատառք (փխ. գ-ով գրելու – Վ. Հ.) բաղադրելեաց բազումք» (էջ 113–127ա), 2-րդ մաս՝ «Վերջաբառք բաղադրեալ բառից, բաժանեալք ըստ ձայնատուր տառիցն, որք ի վերջին վանկս նոցա» (էջ 127բ–140ա), 3-րդ մաս՝ «Ածանցականաց անուանց վերջք. ըստ զանազան ձայնատուրաց տառից, որք ի նոսա են և եզերին բաժանմամբ՝ եղեն ի մի վայր» (էջ 140բ–135ա), 4-րդ մաս՝ «Վերջք ածանցականաց, որք երբեմն զգօրութիւնս (էջ 140բ–135ա), 4-րդ մաս՝ «Վերջք ածանցականաց, որք երբեմն զգօրութիւնս նշանակելոյ ունին իբր զընդունելութեանց, որք ի օղ (ընդգծումը մերն է – Վ. Հ.) եզերին» (էջ 146ա–146բ) և 5-րդ մաս՝ «Վերջք ածանցականաց, որք երբեմն զգօրութիւնս նշանակելոյ ունին զբայածականս, որք ի ումն (ընդգծումը մերն է – Վ. Հ.) եզերին» (էջ 146բ):

Ըստ այդմ դժվար չէ վերստին համոզվել, որ բառարանի 1-ին և 2-րդ մասերում, եթե չհաշվենք, բացառենք տեղ գտած վրիպումները և շեղումներն ընդհանուր սկզբունքից, բաղադրվող հիմքերով սերվում են բայդ, իսկ 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ մասերում՝ ածանցավոր բառեր: Համեմատաբար ծավալուն են բառարանի 1-ին և 2-րդ մասերը: Այսպես, 1-ին մասն ընդգրկում է 302 բառարանի 1-ին և 2-րդ մասերը: Այսպես, 1-ին մասն ընդգրկում է մեկ բառահոդված: Ամենափոքր բառահոդվածը ներկայացնում է մեկ բաղադրություն: Հմմտ. գայլ-գայլաբարոյ, դար-դարահոս, է-էախնդիր, լուրջ-լրջամիտ, խորդ-խորդաբարոյ և այլն: Բառարանի այս մասում ամենաշատը աստուած (24), ինքն (23) և այլ բաղադրվող հիմքերով բարդություններն են (աստուածաբարձ, աստուածակիր, աստուածամերձ, աստուածասքանչ և այլն, ինքնիշխան, ինքնահաւան, ինքնակործան,

⁵⁶ Հ. Ամասյանն իր գրքում վերջին երկու մասերը չի առանձնացնում, իսկ Ն. Պողարյանն անդրադառնում է մահ այդ մասերին (էջ 54, ն. 3–8):

ինքնագոր և այլն): Բառաբարդմամբ առաջացած բառերն ամփոփված ենք գտնում նաև բառարանի 2-րդ մասում, որտեղ ի տարբերություն 1-ին մասի բառաբարդումը հիմնականում տեղի է ունենում բայարմատ բաղադրվող հիմք-գլխաբառով: Հմմտ. ասաց~դատարկասաց, խաղասաց, երգասաց, ժամասաց, այրեաց~կիսայրեաց, հրայրեաց, բաց~արատարաց, բերանարաց և այլն:

Բառակազմական բառարանում ածանցումներին նվիրված էրեք մասերից համեմատաբար հարուստ է 1-ինը, այլ կերպ ասած՝ ընդհանուր մասերից 3-րդը: Այն մեր ստույգ հաշվումով պարունակում է 102 ածանցներով (և սխալմամբ այդպիսին դիտվող այլ կարգի մասնիկներով) բաղադրված բառեր: Ըստ որում մեծ թիվ են կազմում -ակ (21 անգամ), -ական (18), -ան (11), -արան (24), -իկ(24), -ոտ (15), -որդ (16), -ու (18) և այլ ածանց-բաղադրվող հիմքերով կազմությունները:

Երեք մասերից 2-րդը պարունակում է 32 վերջածանցներով (որոնք համարժեք են -ող մասնիկին) հիմնականում մեկական, այլև՝ երկուական -ակ, -իկ, -ուչ, -ուտ, -իչ ածանցներով բաղադրություններ, իսկ մյուս 17 նման արժեքով ածանցներն են՝ -ական, -ան, -անք, -ատ, -արան, -աց, -բայ (խաբեբա՞յ), -եայ, -եաց, -կան, -աւոր, -ոտ, -որդ, -ու, -ուկ, -ուն և -ոյց (նաւակառոյ՞ց):

Երեք մասերից վերջինը՝ 3-րդը, ընդգրկում է 9 վերջածանցներով (որոնք համարժեք են -ումն մասնիկին), բացառությամբ մեկի՝ -ած, մեկական բաղադրություններ (մյուս ածանցներն են՝ -ան, -ուած, -իւն, -մնի, -ունդ, -ունջ, -ուրդ, -ուց (ուռու՞ց):

Այնուհետև, բառարանում մեկ գլխաբառ-բաղադրվող հիմքով սերվող բաղադրությունների միջին հաճախականությունը 5-6 բառ է: Սա ցածր ցուցանիշ չէ նման ծավալի մի ինքնատիպ ու յուրօրինակ բառարանի համար:

Բաղադրվող հիմք հանդիսացող գլխաբառերը բառարանում ընտրված են կամայական մոտեցումով, քեւ դրանց զգալի մասը գրաբարի բառապաշարի առավել և հաճախ գործածական միավորներ են: Այս իրողությունն առավել ցայտուն ձևով նկատելի է ածանցների ընտրության դեպքում: Ածանցները, իբրև բաղադրվող հիմքեր, ընդգրկվում են անխտիր, ընդ որում երբեմն դրանցից մի քանիսը դառնում է գլխաբառ բառարանի տարբեր մասերում: Այնուհետև, գլխաբառերը սովորաբար կազմված են կոշտ (ոչ նուրբ) այբբենական եղանակով, այսինքն՝ այբբենական կարգը վերաբերում է միայն բաղադրվող հիմք հանդիսացող գլխաբառերի սկզբնատառերին, իսկ, ասենք, 1-րդ, 3-րդ և հաջորդ դեպքում ստորակարգումն առհասարակ խախտված է: Դրանից բացի, նկատելի է, որ, օրինակ, բառարանի 2-րդ մասում գլխաբառերի այբբենական հերթականությունը մի քանի անգամ փոփոխվում է: Հմմտ. Ա-Զ (էջ 127բ-132բ),

Ա-Տ (էջ 132բ-133բ), խառն (էջ 134ա-բ), Ա-Տ (որոշ տառերի բացթողումով՝ էջ 134բ-137ա), Ա-Փ (որոշ բացթողումներով՝ էջ 137բ-138), Ա-Փ (խառն, մեջբնդմեջ, որոշ տառերի բացթողումով՝ էջ 137բ-140ա): Գիտական բառարանագրության տեսակետից նման կազմությունը կամ մոտեցումը բավականին խոցելի է: Դա կոնկրետ դեպքում կարելի է բացատրել ոչ այնքան հեղինակի համապատասխան փորձի պակասով, որքան բառարանն ոչ վերջնական տեսքի բերված լինելու հանգամանքով:

Բառարանի կազմման հետ կապված խախտումներ ենք նկատում նաև գլխաբառերի ընտրության, դրանց՝ ըստ բառակազմական տիպերի դասակարգման, գլխաբառերից սերվող բառերի այբբենական թվարկման հարցերում: Ստորև անդրադառնում ենք թվարկված խնդիրներին վերաբերող առավել աչքի ընկնող, առավել հատկանշական, բառարանագրական սկզբունքների կիրառման տեսակետից միանգամայն բնորոշ խախտումներին:

ա) Բառարանի 1-ին մասում իբրև գլխաբառ դրված են նաև մի քանի նախածանցներ այն դեպքում, երբ այդ մասում բուն սկզբունքն արմատական բառով, հիմնականում ինքնուրույն գործածություն ունեցող բառերով նոր բաղադրություններ սերելն է⁵⁷: Այսպես, այդ մասում հանդիպում են հետևյալ նախածանցներով բաղադրությունները. ան- ~անայցելու, անսայթագ, անստացութիւն, անինչ, անստուած (չստա՞ծ-վ. Հ.), անժամ... անասնակենցաղ⁵⁸, անարև և այլն (էջ 113ա), ապ- ~ապարդիւն, ապաբան, ապատոհմ (ն. տ.), գեր- ~գերաշխարհիկ, գերիմաստ, գերամբարձ և այլն (էջ 115բ), դժ- ~դժկամակ (էջ 116ա), համ- ~համաշխարհիկ, համատարած, համագգի և այլն (էջ 120ա), յար- ~յարանուն, յարադրեալ, յարաթաթաւ և այլն (էջ 123ա), նախ- ~նախաշաւիղ, նախակապուտ, նախավախճան և այլն (էջ 123ա), շար- ~շարառութիւն (էջ 123բ):

Հետևողական լինելու դեպքում հեղինակը նման բաղադրությամբ բառերը պիտի դներ բառարանի այն մասում, որը պարունակում է նախածանց-բառակազմական հիմքերով բաղադրված բառեր: Իսկ վրիպումի այսքան տարածված լինելը հազիվ թե հնարավոր լինի բացատրել անուշադրությամբ: Ըստ երևույթին տեղ է գտել ձեռագիրն արտագրելու և էջակալելու հետ կապված մի շփոթ, որն այս դեպքում այնքան էլ հեշտ չէ հստակ կերպով բացատրել: Իսկ փաստն այն է, որ բարդ բառերի բառակազմական սերմանը

⁵⁷ Հմմտ. Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 1197, ն. 19-22:

⁵⁸ Միայն է այդ բառն այստեղ նշելը: Այն բերվում է նաև իր ճշգրիտ տեղում՝ անասուն բաղադրվող հիմքով կազմություններում (էջ 113բ):

վերաբերող բաժնում տեղ է գտել ածանցավոր բառերի բառակազմական սերման դեպքը:

բ) Այդ նույն մասում, երբեմն բաղադրվող հիմքը անուշադրաբար կրկնվում է գլխաբառերի տեղադրման ընթացքում: Ըստ որում յուրաքանչյուր դեպքում մեջտեղ են բերվում այլ բաղադրություններ: Օրինակ՝ յորդ ~ յորդատատ, յորդահոսան, յորդախաղաց (էջ 123ա, վ. 2) և քիչ հետո՝ յորդ ~ յորդախօս, յորդահոս (էջ 123ա, վ. 5):

գ) Այնուհետև, բառարանի այդ մասում, որտեղ, ինչպես գիտենք, առհասարակ գլխաբառ են դիտվում ինքնուրույն բառային միավորները (անկախ բառերը), հանդիպում են նաև բայարմատի գործածության դեպքեր: Այսպես, ապական-ը դիտվել է այդպիսին, թեև այն բայարմատ է: Հմմտ. ապական-ել, ապականումն, ապականագործ, ապականաբոյս, ապականաբեր (էջ 114ա): Նման խախտումն այս բառարանում շատ աննշան երևույթ է, հազվադեպ է նկատվում: Դա չի բացառում, որ պետք է նման երևույթն անտեսել առհասարակ:

դ) Կոշտ այբբենական սկզբունքով են ներմուծված նաև տվյալ բաղադրվող հիմքից սերվող բաղադրությունները: Կարելի է ասել, թե հեղինակն ի հայտ է բերել բառակազմական ներգզացական (ինտուիտիվ) մոտեցում, այսինքն՝ ընտրված գլխաբառից անմիջապես հետո բերվում են բաղադրյալ բառերն այն հերթականությամբ, որով հեղինակն անմիջապես մտաբերել է: Սա ընդհանուր երևույթ է և վերաբերում է բառարանի գրեթե բոլոր մասերում տեղ գտած յուրաքանչյուր գլխաբառից սերվող բաղադրությունների հերթակարգությանը: Հմմտ. ծիրանի~ծիրանափայլ, ծիրանածայր, ծիրանածաւալ, ծիրանավաճառ, ծիրանածուէն (էջ 119ա), երանգ~երփներանգ, ծաղկերանգ, յոգներանգ, արիւներանգ, գուներանգ (էջ 128ա), -աւէտ~ծաղկաւէտ, փրկաւէտ, ընչաւէտ, պտղաւէտ, շահաւէտ, կենսաւէտ, երանաւէտ (էջ 142ա), -ակ~նախահոգակ, խնդրակ (էջ 146ա), -ած~կատարած, առած (էջ 146բ) և այլն:

ե) Երբեմն բառարանում բաղադրվող հիմքից սերված բառային բաղադրությունների շարքում երևան են գալիս բառակապակցական տիպի կազմությունները: Այսպիսի միավորները բառարանի մեջ ընդգրկելը վկայում է այն մասին, որ թվում է, թե տվյալ բառակապակցությունից դուրս բառն անկիրառելի է, հանդես է գալիս սոսկ որպես կայուն բառակապակցության բաղադրիչ: Մյուս կողմից նկատելի է, որ խախտվում է բառարան կազմելու բուն սկզբունքը, քանի որ բառակազմական բառարանի մեջ անհարկի ներմուծվում են բառակապակցություններ (մի բան, որ ավելի պատշաճում է այսպես կոչված բառակապակցական բառարանին): Նման միավորներն այս բառարանում այնքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում, այլ շատ սակավ են հանդիպում

և չեն անդրադառնում բառարանի ընդհանուր կառուցվածքի վրա: Հմմտ. գիշեր ~ գիշերագնաց, գիշերավարժ տքնութիւն, գիշերախառն (էջ 115բ), մահ ~ մահահամբոյր պատուհաս, մահահրաւէր թմրութիւն, մահահանգոյն և այլն (էջ 121բ), նոր ~ նորանշան սքանչելիք, նորակնունք և այլն (էջ 123ա), վարժ ~ ձրիավարժ, գիշերավարժ տքնութիւն, հմտավարժ, մանկավարժ և այլն (էջ 131բ), քայլ ~ սիգաքայլ երիվար, մեծաքայլ, հանդարտաքայլ (էջ 132ա), դէմ ~ մարդադէմ գազան, այլադէմ և այլն (էջ 134ա), կիր ~ աստուածակիր, մարգարէակիր հոգի, ջրակիր և այլն (էջ 136ա), նիշ ~ քառանիշ սայրասուր, խաչանիշ (էջ 136բ) և այլն:

զ) Բառարանում տեղ են գտել բառարանագրման անուշադրության դեպքեր: Մեկ-երկուսում տվյալ տառով դրված գլխաբառից սերելի բառերի հետ տեղ-տեղ բերվում են բոլորովին այլ բաղադրիչներով կազմություններ: Հմմտ. պահ ~ պահագգեստ, ջահագգեստ, ջահընկալ, պուր ~ պրասուն, հետո՝ ջրասոյգ, ջրապուրպուր, այնուհետև՝ ջրահեղձ, ջրասոյգ, ջրաբբի, ջրադարձ, ջրաբեր, ջրաբուխ, ջրհեղեղ, ջրհոս (էջ 124ա), պստիկ ~ պստկապահանջ, հետո՝ սաստկագին, սաստկահողմն (ն. տն): Մեկ այլ դեպքում բաց է թողնված գլխաբառի առաջին տառը, նույնը կրկնված է բաղադրյալ բառում՝ (ռ)ամիկ ~ (ռ)ամկածին (ն. տ)⁵⁹:

է) Վերը նշեցինք սույն բառակազմական բառարանի բառահողվածի ընդհանուր կառուցվածքի մասին: Այն առհասարակ պարզ ձևակերպում ունի: Բերվում է գլխաբառը և հաջորդաբար թվարկվում են (կամ՝ սերվում են) բաղադրելի միավորները, ընդ որում վերջիններս գլխաբառից անջատվում են սոսկ միջակետով (մենք տալիս ենք ենթամնայով): Իսկ թվարկվող բաղադրություններից առաջինը գրվում է գլխատառով, ինչպես և գլխաբառը: Այսուհանդերձ, բառարանում բաղադրվող հիմքից սերվող մի քանի բաղադրությունների դեպքում հեղինակը հարկ է համարում տալ համապատասխան լրացուցիչ բացատրություններ՝ կապված տվյալ կազմության բաղադրման բնույթի, կոնկրետ եղանակի հետ: Այսպես, չափ-ից բաղադրված հասակաչափ բարդությունը, որին կից բերվում են բառակապակցություններ, բացատրելով՝ «չարակցեալք, ոչ բարդեցեալք», և թվարկում՝ «չափ ~ ոգով չափ, առնչափ (°), մահու չափ, գոյի չափ, անձնաչափ» (էջ 130բ)⁶⁰: Այնուհետև, միտ~«մանկամիտ, որ է մանկախել» (էջ

⁵⁹ Ու-ի բացթողումը երևի թե պետք է բացատրել ձեռագրի գլխատառերն այլ՝ կարմիր թանաքով գրելու հանգամանքով: Գլխատառերը հետո կարմիր թանաքով գրելիս գրիչը, հավանաբար, տվյալ դեպքում վրիպել է: Տե՛ս նաև էջ 144ա, 1-2:

⁶⁰ Բերված բաղադրություններից առնչափ-ը և անձնաչափ-ը, այդուհանդերձ, «բարդեցեալք» են:

136ա), մատոյց ~ «պատարագամատոյց, կաթնամատոյց. ըստ այսմ և այլ անցողական բայից արմատք. մրգամատոյց, ցողամատոյց, սերմանամատոյց, սրբամատոյց, նամականամատոյց» (էջ 138ա), ուն ~ «զկայուն և զգայուն՝ ինչս. խրախսանս առնէ. եռանդուն» (էջ 139բ) և այլն:

Առհասարակ հայտնի է, որ բառակազմական բառարանի ստեղծման կարևորագույն հիմունքներ են բառակազմական հիմքերի ճիշտ ընտրությունը, հստակ ձևակերպումը և ստույգ գործածությունը: Դրանից բացի, ժամանակակից բառարանագիտությունը նման տիպի բառարանի կազմման վերաբերյալ ներկայումս առանաձնացնում է տեսական որոշակի դրույթներ և սկզբունքներ⁶¹: Սույն ձեռագիր բառակազմական բառարանի հեղինակը, ինչպես տեսնում ենք, հանդես է բերում ավելի շատ գործնական-բառարանագրական մոտեցում: Դա պայմանավորված է ժամանակի բառարանագիտության ընդհանուր մակարդակով: Այստեղ բառակազմական հիմքերի ընտրության, տեղաբաշխման և մեկնաբանման խնդիրները լուծվում են նախնական ձևով, ոչ երկարատև մշակմամբ: Այս առումով հարկ ենք համարում ստորև նշել բառարանում տեղ գտած մի քանի, թերևս ոչ պակաս կարևոր մանրամասներ:

Բառարանում բաղադրվող հիմք-գլխաբառերը հանդես են գալիս հայերենին առհասարակ բնորոշ գրեթե բոլոր կարգի բառակազմական հիմքերով: Դրանից բացի այն ներկայացնում է հայերենի բառակերտման իրական միտումները, արտացոլում է մեր լեզվի բառակազմական միջոցները և եղանակները: Եվ դրանով իսկ վավերացնում է վերջիններիս կենսունակությունը լեզվի գործառության նոր պայմաններում: Մի կողմ թողնելով բառակազմական «մաքուր» հիմքերով բաղադրված բառերը՝ անդրադառնանք այստեղ երևան եկած մի քանի ձևավոր հիմքերով բաղադրություններին՝ կապված դրանց սերման օրինաչափությունների և առանձնահատկությունների, ինչպես նաև անհետևողականությամբ բացատրվող շեղումների հետ:

ա) Քանի որ բառարանը ավանդված է ձեռագիր վիճակում, ուստի նրանում երևան են եկել արտասանական տարբերակներ ներկայացնող հիմքեր, օրինակ՝ հանդարտ գլխաբառից սերված բառերից մեկում այն գործածված է հանտարտ գրությամբ՝ հանտարտաձայն (էջ 120ա):

բ) Հնչյունափոխական տարբերակներ հանդիսացող հիմքեր (հնչյունի անկում, փոփոխում և այլն). երախտի~երախտամոռաց, երախտակորոյս (էջ

⁶¹ А. Н. Тихонов, Словообразовательный словарь русского языка, тт. I—II, М., 1985:

116բ), թերի~թերալից, թերակատար, թերահաւատ, թերամիտ (էջ 117բ), պիղծ~պղծալուր, պղծաշուրթն (էջ 124բ), պստիկ~պստկապահանջ (էջ 124բ), վերին~վերնագնաց ոգի, վերնաշու, վերնագաւառ (էջ 125բ), տէր~տիրագիր, տիրամեծար (էջ 125բ) և այլն:

գ) Չնաբանական տարբերակներ հանդիսացող հիմքեր. մեղք~մեղսաքաւիչ, մեղսակործան, մեղսասէր (էջ 122ա), սերմանիք~սերմնաքաղ, սերմնացան, սերմնամատոյց (էջ 125ա), փառք~մեծափառք, հրաշափառ, գերափառ, վեհափառ, սնափառ, բարեփառ (էջ 123ա) և այլն:

դ) Գործառական տարբերակներ հանդիսացող հիմքեր. հայրեն~հայրենատեաց, հայրենատուր, հայրասպան, հայրախողխող, հայրագեղծ, հայրաբուխ, հայրասէր (էջ 120բ), գիր կամ գիծ~գեղեցկագիր, արագագիր, աստուածագիր, անպարագիր և այլն (էջ 125ա), հոգի~հոգեշունչ, հոգեվից, ոգետանջ (էջ 120բ) և այլն:

Այնուհետև, հարկ է նշել, որ բառարանում բառակազմական հիմքերի գործադրման հարցում նկատելի են աննշան վրիպումներ և անճշտություններ: Այսպես, ունենք չըն (փխ. չին) ~ չնաշխարհիկ (էջ 124ա), չըք (փխ. չիք) ~ չքմեղիկ (ն. տ.): Վրիպումներ են նաև հետևյալները. պեղծ ~ պղնծապատ, պղնծաձիք (էջ 124ա), հարցա- (փխ. հարց) ~ հարցափորձ, հարցաբան (էջ 120ա) և այլն:

Երբեմն պատճառական սեռի -ոյց մասնիկը դիտվում է ածանց և դրվում է իբրև գլխաբառ-բաղադրվող հիմք՝ -ոյց ~ ստոոյց, դառնարբոյց, անմատոյց, փափկասնոյց, նաւակատոյց (էջ 143բ):

Ածանցման տեսակետից սխալ, նույնիսկ շփոթելի կազմություն են հետևյալ տիպի բաղադրությունները. -ակ ~ անքակ (էջ 140բ), -բայ ~ երկբայ, խաբեբայ (էջ 141ա), -բղէտ ~ խայտաբղէտ (էջ 142ա), -ին ~ երկիւղագին (էջ 141ա), -անի ~ գովանի, բայց՝ ձմերայնի, սքանչանայի (էջ 142ա) և այլն⁶²:

Ուշագրավ է նաև այն հարցը, թե այս կամ այն բաղադրվող հիմքով սերված բաղադրությունները հայոց լեզվի բառապաշարի պատմության տեսակետից առհասարակ ինչպիսի արժեք են ձեռք բերում:

Բառարանում տեղ գտած բաղադրյալ բառերը գրեթե գերազանցապես սերված են բնիկ հայերեն բառերի (բառարմատների) և ածանցների հիման վրա: Այս առումով թերևս միակ բացառությունն այն մի բանի փոխառյալ անուններն են, որոնք դիտվում են իբրև -անոս, -ոս ածանցական հիմքերով

⁶² Այստեղ, անշուշտ, կան գրչագրական վրիպումներ, որոնք այլ՝ գրչագիր օրինակ ձեռքի տակ չունենալու պատճառով, ցավոք, հնարավոր չէ իրապես ճշգրտել:

բաղադրություններ: Նման բառերը նոր չեն, այլ ավանդված են շատ վաղուց, անոս ~ Հերոդիանոս, արիանոս (էջ 143ա), -ոս ~ տիտոս, կաթողիկոս, գղերիկոս (փխ. կղերիկոս, էջ 144ա) և այլն:

Բաղադրյալ բառերը մեծ մասամբ գործածվել են հին գրական հայերենում՝ հանդես գալով իբրև նրա բառապաշարի լայն, կենսունակ շերտի միավորներ: Դա հիմնավորվում է ոչ միայն առաջին իսկ հայացքից, այլև նրանով, որ դրանք բառարանագրված են, ասենք, հին գրական հայերենի բառապաշարն ամփոփող «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (ՆՀԲ) երկհատոր աշխատության մեջ: Բառակազմական բառարանում ավանդաբար հայտնի բաղադրյալ բառերից բացի հանդիպում են նաև այնպիսիները, որոնք չենք գտնում, օրինակ, ՆՀԲ-ում: Դրանք ամենայն հավանականությամբ հետագա կազմություն են, երևան են գալիս ուշ շրջանում և, բնականաապար, դուրս են մնացել ՆՀԲ-ից: Ըստ այդմ, սույն բառարանը ստանում է, ինչպես նշել ենք այլ բառարանների դեպքում, հայերենի բառապաշարի պատմական ուսումնասիրության աղբյուրի արժեք:

Բավականին հետաքրքիր է բառարանում բերված բառերը ժամանակագրական տեսանկյունից քննելը: Դա կարող է առանձին ուշադրության առարկա լինել: Այստեղ հարկ ենք համարում անդրադառնալու բառարանի տարբեր մասերի մի քանի բառահոդվածներում ամփոփված բառերին: Այսպես, անձն բաղադրվող հիմքով բերվում են 11 բաղադրյալ բառեր, որոնք կան ՆՀԲ-ում: Արդար-ից բաղադրված են 7 բառեր, որոնցից վերջին երեքը՝ արդարապատիժ, արդարահաս, արդարավճիռ, չկան ՆՀԲ-ում: Արժան-ից սերված է 5 բառ, որոնցից ՆՀԲ-ն չունի՝ արժանամոյտ, արժանամատոյց: Աղիւս-ից նշվում է երկու կազմություն, 1-ը չունի ՆՀԲ-ն՝ աղիւսարկու⁶³: Այսպես նաև՝ մարգարէ~մարգարէագիծ (չորսից մեկը), մարդ ~ մարդադրամն, ևս 2-ը՝ իբրև անկախ բառ⁶⁴. մարդակոյտ, մարդապուր, զգեստ ~ արեգակնազգեստ, իսկ աղքատազգեստ-ի փոխարեն ՆՀԲ-ն ունի աղքատազգեստեալ, սէր ~ հակակասէր (12-ից միայն մեկը), դիր ~ աղադիր, բանադիր⁶⁵, կարգադիր (13-ից միայն մեկը) և այլն:

Ածանցավոր բառերը համեմատաբար հայտնի բաղադրություններ են: Դրանք բառահոդվածներում բոլոր դեպքերում քիչ են թվարկվում, և դրա հետ կապված՝ բառարանի հեղինակը ներկայացնում է սովորական

⁶³ ՆՀԲ-ն ունի՝ աղիւսարկ, աղիւսարկութիւն:

⁶⁴ ՆՀԲ-ում մարդակոյտ-ը և մարդապուր-ը բերվում են միայն բառակապակցության մեջ՝ մարդակոյտ բազմութիւն, մարդապուր լինել՝ փախչել:

⁶⁵ ՆՀԲ-ն ունի՝ բանադրանք, բանադրեմ, բանադրութիւն:

կազմություններն, ավելի հեշտ, անմիջապես հիշվող բառերը: Այսպես, —առոր հիմքով նշված 27 բաղադրություններից ՆՀԲ-ն չունի միայն մեկը՝ շքառոր բառը:

Այն բոլոր բառերը, որոնք չենք գտնում ՆՀԲ-ում, պայմանականորեն և հարաբերականորեն համարում ենք նորաբանություններ, թեկուզ իրենց ժամանակի առումով: Իսկ որպես դրանց աղբյուր, բնականաբար առ այժմ, պետք է նշել սույն բառարանը:

Մյուս կողմից՝ այդ նորաբանությունների մի մասը հանդես է բերել ուրույն կենսունակություն: Այն գործածական է մինչև իսկ մեր օրերում: Օրինակ՝ արդարապատիժ, արդարավճիռ, մարդակույտ, աղքատագգեստ, կարգադիր և այլն: Ժամանակակից հայերենում գործածվող կամ գործածելի այդ բառերն իրենց ակունքներն են գտնում սույն բառակազմական բառարանի մեջ: Եվ այդ բառերի պատմությանն անդրադառնալիս հարաբերականորեն պետք է վկայակոչել հիշյալ աղբյուրը:

Այսպիսով, բառարանում տեղ գտած և վերջինիս բառապաշարի յուրահատկություններին վերաբերող փաստերը ևս ցույց են տալիս, թե որքան մեծ արժեք ու նշանակություն ունի հայերեն ամեն մի գրավոր հուշարձան, եթե ամբողջովին դիտվի իբրև աղբյուր՝ հայոց լեզվի պատմական բառարանի ստեղծման ճանապարհին:

Ընդհանուր առմամբ ի՞նչ արժեք ունի սույն բառակազմական բառարանը, և նրա հեղինակը տվյալ դեպքում ի՞նչ նպատակ է հետապնդել: Այս հարցերը բնականորեն ծագում են այն բանից հետո, երբ հանգամանակից ծանոթացանք նրա կառուցվածքին, կազմության առանձնահատկություններին, ինչպես նաև նրանում տեղ գտած որոշ «թերացումներին»:

Իր բնույթով բառարանը բառակազմական է, որտեղ բառահոդվածները կառուցված են ելակետային գլխաբառերից բառային նոր բաղադրություններ սերելու սկզբունքով: Նման տիպի բառարանի գոյությունն ավելի քան երկու հարյուր տարի առաջ, որքան հայտնի է մեզ առհասարակ, և որքանով հնարավոր է այն պարզել հայ բառարանագրության պատմությանը նվիրված աշխատություններից և կողմնակի աղբյուրներից, միանգամայն աննախադեպ իրողություն է: Այս հանգամանքը բառարանը դարձնում է եզակի և ինքնատիպ առաջուր ինքնազանցություն չի լինի ասել, որ այն հայ բառարանագրության մեջ առաջուր ինքնատիպ երևույթ է: Ուստի և պարզ է դառնում, որ բառարանն մի գրավոր աղբյուր հայ բառարանագրության անդաստանում: Այդ բառարանն այսօր արժեքավոր է ամենից առաջ հենց այդ տեսակետից: Չափազանցություն չի լինի ասել, որ այն հայ բառարանագրության մեջ առաջուր ինքնատիպ երևույթ է: Ուստի և պարզ է դառնում, որ բառարանն առանձին դիրք է գրավում հայերեն տարբեր տիպի և բնույթի բառարանների շարքում: Թեև այն ամենևին պատկառագրու չէ իր ծավալով (պարունակում է

ընդամենը 66 էջ), նույնիսկ չի զարմացնում բառարանագրական հմտություն և կառուցվածքի հստակության տեսակետից:

Իսկ այն հարցը, թե ինչ նպատակ է հետապնդել սույն բառարանը, բավականին ուշագրավ է հատկապես ժամանակի գրաբար հայերենի մշակման և կատարելագործման, ինչպես նաև նրա գործնական ուսուցման տեսակետից: 18-րդ դարը, ինչպես գիտենք, հայոց լեզվի զարգացման առումով սերտորեն առնչվում է նախորդ դարին: Դա այդպես է հայ մշակույթի առումով: Դա մի շրջան է, երբ ինքնուրույն հունի մեջ է դրվում հայ մշակույթի նորովի ուսումնասիրումը, նոր հեռանկար է բացվում մեր իրականության մտավոր, այդ թվում նաև լեզվի առաջընթացի համար:

Այսպես, ընդհանուր վերելքի պայմաններում ժամանակին կարևոր էր դառնում նոր գրական լեզվի խնդրի լուծումը: Հայտնի է, որ 18-րդ դարում հայերենը գործածվում էր գրական երկու տարբերակով՝ գրաբարով և գրական աշխարհաբարով: Ըստ որում գրաբարի գրավոր գործառության ոլորտներն ավելի լայն էին, քան գրական աշխարհաբարինը: Այդ շրջանում, օրինակ, գրաբար գրքերը, պարբերական մամուլը մի քանի անգամ գերազանցում էին գրական աշխարհաբարով ստեղծվածներին: Հետագայում է միայն, որ գրական աշխարհաբարն առարկայական (օբյեկտիվ) հանգամանքների պայմաններում, գործառապես ավելի է առաջադիմում և 19-րդ դարի երկրորդ կեսից ի վեր այն դառնում է միահեծան գրական լեզու: Այդպիսով էլ այն անընդհատ կատարելագործվում է ոչ միայն ինքնուրույն զարգացման ճանապարհով, այլև ի հաշիվ գրաբարի արժեքավոր, նպաստավոր իրողությունների ընդունման և ընդօրինակման⁶⁶:

Եվ նման պայմաններում է, որ գրաբարի կողմնակիցներն իրենց բոլոր ջանքերն ի սպաս են դնում նախ գրաբարի ներսում տեղ գտած օտար ազդեցության, ինչպես օրինակ՝ լատինաբան ազդեցության հաղթահարմանը, որը տևում է 18-րդ դարի սկզբներից մինչև 80-րդ թվականներն ընկած ժամանակամիջոցում: Այնուհետև, ի հակադրություն ժամանակի գրական աշխարհաբարի, այս դարերում գրաբարն իր կողմնակիցների կողմից ենթարկվում է մանրակրկիտ մշակման և կատարելագործման, և դա տեղի է ունենում 18-րդ դարի 80-ական թվականներից հետո, մինչև 19-րդ դարի 60-ական թվականների սկիզբը: Վերջապես, գրաբարի կողմնակիցներն աստիճանաբար սկսում են գրաբարը ներքաշել գրական աշխարհաբարի մեջ, որովհետև անհնարին էր դառնում գրաբարն ինքնուրույն գրական լեզու

⁶⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Գ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990:

դարձնելու խնդիրը, որն էլ կատարվում է 19-րդ դարի 60-ական թվականներից հետո եկող ժամանակամիջոցում: Այս ամենը համառոտ թվարկում և մատնանշում ենք, որպեսզի պարզ դառնա, թե մեր ուշադրության առկա սույն բառակազմական բառարանն իր բառամթերքով ինչքանով է նպաստել կամ ծառայել հին կամ նոր գրական հայերենի զարգացմանն ու կատարելացմանը:

Եվ այդ տեսակետից, ահա, կարծում ենք, որ սույն բառակազմական բառարանը ստեղծված պլուտի լինի 18-րդ դարի կեսերից մինչև դարի վերջերն ընկած ժամանակում, որովհետև այն ամբողջովին կոչված է եղել նպաստելու գրաբարի բառապաշարի կանոնավոր (նորմատիվ) յուրացմանն ու առօրյա գործածությանը: Սա է հիշյալ բառարանի ստեղծման բուն նպատակը:

Այդ նպատակով հեղինակը դիմել է իր ժամանակի առումով բավականին յուրօրինակ միջոցի, այն է՝ հորինել գրաբարի բառապաշարի ուսուցումն առաջ տանելու գործին ծառայող, ձևով ինքնատիպ և օգտագործման առումով խիստ մատչելի մի առձեռն բառարան: Նրանում տեղ գտած բառահոդվածների կառուցման բառակազմական սկզբունքը, գրաբարի բառակազմական միջոցների և եղանակների հիման վրա բառարանում առանձին մասերի առանձնացումը, գրաբարի բառապաշարի հայտնի, նախկինում ավանդված, ինչպես նաև հայերենի զարգացման փուլում կազմված բառերի մասնակի օգտագործումն այն արմատական հանգամանքներն են, որոնք լուրջին հավաստում են, որ բառարանն ըստ ամենայնի նպատակ է ունեցել ծառայելու գրաբարի բառապաշարի գործնական ուսուցման նպատակին:

Վերջում ավելացնենք հետևյալը: Ամենայն հավանականությամբ բառարանը կոչված է եղել բավարարելու գրաբարի բառապաշարի դպրոցական ուսուցմանն ու յուրացմանը: Հեղինակը դիմել է բավականին յուրահատուկ միջոցի, այն է՝ բառապաշարն ուսուցանել մեթոդական նման եղանակով: Բառարանի բառահոդվածների կառուցման նման սկզբունքը դրա լավագույն վկայությունն է: Իսկ այդ սկզբունքի իրականացման տեսական արժեքն այն է, որ արդյունքում ունենք նոր տիպի, բառակազմական սկզբունքով կազմված բառարան: Գործնականում եղած բառից նոր բառեր կազմելու եղանակով լեզվի բառապաշարի ուսուցումն որևէ դժվարություն չի հարուցում, ավելին՝ այն բավականին հետաքրքիր է:

Այսպիսով, իբրև ընդհանուր եզրակացություն կարելի է նշել հետևյալը: Հայ բառարանագրության պատմության մեջ որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում սույն ձեռագիր բառակազմական բառարանը, այն իր բնույթով, կառուցվածքով և հետապնդած նպատակով առանձնանում է մյուս կարգի բառարաններից, որպես այդպիսին՝ կարող է հիմք հանդիսանալ ոչ միայն ժամանակակից հայերենը բառապաշարը նույն սկզբունքով բառարանագրելու

գործին, այլև մեր լեզվի բառապաշարի դպրոցական յուրացման, ըստ ամենայնի տիրապետման և գործածության ամեն մի կոնկրետ ձեռնարկման, և բառապաշարի նորությունից բացի այդ հանգամանքները կազմում են ինքնուրույն տիպ ներկայացնող այս բառարանի կարևոր կողմերը:

ԿՂԵՈՊԱՏՐԱ ՍԱՐԱՖՅԱՆԻ «ԲԱՆԱԼԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ» ԳԻՐՔՆ ԻԲՐԵՎ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔ

Այս աշխատությունն ամենից առաջ հայտնի է եղել իբրև բառարանագրական հուշարձան՝ կապված գրական աշխարհաբարի պատմության հետ: Եվ որպես այդպիսին՝ այն հայ բառարանագիտության ուշագրավ երևույթներից է: Այդ գիրքը հանդիսանում է հայերենի և ռուսերենի զուգադրական ուսումնասիրության մի յուրօրինակ նմուշ, որին միաժամանակ վիճակված էր լինելու առաջինը մի շարք առումներով: Մեր օրերում ևս չի թուլանում հետաքրքրությունն այդ աշխատության նկատմամբ: Նրանում առաջադրված և ժամանակի կարիքների, պահանջների բավարարմանը ծառայած շատ խնդիրներ չեն դադարում այդպիսին լինելուց մահ մեր ժամանակներում, երբ իր ամբողջ սրությամբ շոշափվում է երկլեզվության հարցի կարևորությունը հասարակական հաղորդակցման գործընթացում:

Հայագգի օրիորդ Կղ. Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատությունը տպագրվել է 1788 թվականին (օգոստոսի 1-ին), Պետերբուրգում⁶⁷: Գիրքը, լինելով հայերենի և ռուսերենի զուգադրական ուսումնասիրություն, ժամանակին ծառայել է իբրև դասագիրք, ըստ որում լիովին խաղացել է իր այդ դերը երկու լեզուների ուսուցման և յուրացման գործում:

Այսօր, գրքի տպագրությունից ավելի քան երկու հարյուր տարի անց, երբ հայացք ենք գցում հայ և ռուս ժողովուրդների հասարակական, բաղաքական և մշակութային շուրջ հազարամյա առնչությունների պատմությանը, պարզ է դառնում, թե ինչ տեղ է գրավում նման մի աշխատության տպագրությունն իր դառնում, թե ինչ տեղ է գրավում նման մի աշխատության տպագրությունն իր ժամանակի հայ գիտական և մշակութային կյանքում առհասարակ, ինչպես նաև թե այն ինչպիսի կարևորություն է ներկայացնում մեր օրերում:

⁶⁷ Գիրք որ կոչի Բանալի գիտութեան: Ունի սա ընդ իր մասնաւոր այբբենարան, մասնաւոր բառարան և սկզբունք բաղաքական ուսմանց, արարեալ և բարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ, և ի հայոց լեզուէ ի ռուսաց բարբառ. Կղեօպատրայ դստեր առ ի Քրիստոս հանգուցեալ Մովսէսի Սարաֆեան ի յօգոտ մանկանց և ամենից որք ունին զկարօտութիւն և զպիտոյս: Յամի Տէառն 1788, յօգոստոսի 1. ի Սանկտպետերբուրգ, 285 էջ:

Ամենից առաջ հարկ ենք համարում նշելու, որ այդ գիրքը մեզ համար արժեքավոր երևույթ է տալագրության վայրի, ժամանակի և տալագրման հանգամանքների, հեղինակի և իր այդ աշխատությամբ նրա հետապնդած նպատակի, աշխատության բովանդակության, դրանում արժարժված հարցերի, ինչպես նաև առհասարակ հայ գրքի պատմության, հայերեն ռուսերեն երկլեզվության և հայերենի զարգացման պատմության առումով:

«Բանալի գիտութեան»-ը թերևս աննախադեպ իրողություն է արևելահայ իրականության շրջանում ոչ միայն իր բովանդակությամբ, այլ նաև իր խաղացած դերի տեսակետից: Այն լիովին նպաստել է հայերենի և ռուսերենի ուսուցման գործին: Այդ ձեռնարկի միջոցով ռուսերեն և հայերեն են սովորել հայկական գաղթօջախների շատ մանուկներ, այլազգի երեխաներ:

Կդ. Սարաֆյանի սույն աշխատությունը մինչև այժմ ոչ ամբողջական, մասնակի քննության է առնվել նոր գրական հայերենի, հայ բառարանագրության և հայ գրքի պատմությանը նվիրված հետազոտություններում: Այդ գրքի լեզվական, բառարանագիտական և մատենագիտական վերլուծությունը փոքրիշատե գտնում ենք հատկապես Գ. Ջահուկյանի, Գ. Գասպարյանի և Ռ. Իշխանյանի աշխատություններում:

Անհրաժեշտ ենք համարում այդ մասին խոսել փոքր-ինչ ավելի ընդարձակ:

Գ. Ջահուկյանն այդ աշխատությանն անդրադառնում է դեռևս իր ատենախոսության մեջ⁶⁸: Վերջինիս ռուսերեն սեղմ շարադրանքը, որ գետեղված է նրա հետագա մի աշխատության մեջ⁶⁹, բավականին սուղ, ավելի ճիշտ՝ ակնարկային վերլուծումն է Սարաֆյանի երկի: Ջահուկյանը ուշադրություն է դարձնում այն կողմին, թե Սարաֆյանի սույն գիրքն ինչ է բովանդակում. հատուկ ուշադրություն է հատկացվում նրան, որ այդ գրքում շեշտը դրված է այսպես կոչված «քաղաքացիական» հայերենի վրա, դրանով ստեղծված են գրույցներ⁷⁰: Ըստ որում այդ գրքում «քաղաքացիական» հայերենն «ավելի է մոտենում գրաբարի բառապաշարին և քերականական ձևերին», նրանում գրաբարյան ձևերն ավելի հաճախակի են հանդես գալիս, քան իր նախորդների աշխատություններում (օրինակ՝ Յ. Շրյոդերի): Այնուհետև, ընդգծվում է այդ գրքի նշանակությունը, այն, որ նրանում արտացոլված է խոսակցական «քաղաքացիական լեզվի» բառապաշարը, ըստ

⁶⁸ Գ. Ջահուկյան, Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը 18-19-րդ դարերում (ղոկտոր. ատենախոս., 1, ձեռագիր), Երևան, 1955:

⁶⁹ Գ. Բ. Джаукян, Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978:

⁷⁰ Գ. Բ. Джаукян, Указ. соч., с. 310:

որում մեծ տեղ է հատկացրել դրանում ամփոփված բառարաններին: Հատուկ ուշադրություն է դարձվում այն բանին, որ Կդ. Սարաֆյանն իր բառարաններում որոշ տեղ է տալիս ժամանակի խոսակցական «քաղաքացիական» հայերենում եղած փոխառություններին, այլև այն բանին, որ միտում է նկատվում դրանք հետզհետև փոխարինելու հայերեն համարժեքներով: Դրանից բացի, կարևոր են համարվում հին գրական հայերենի բառապաշարի տարրերը, որոնք կիրառվելիս են եղել «քաղաքացիական» հայերենի բառապաշարում՝ երբեմն խոսակցական ձևերի հետ կազմելով կրկնակներ: Այստեղ շեշտվում է, որ այդ բառային կրկնակները վկայում են նոր գրական լեզվի զարգացման ընթացքում եղած ներքին հակասության մասին:

Այնուհետև, Գ. Ջահուկյանը «Բանալի գիտութեան» մեջ տեղ գտած բառարանների մասին խոսում է իր հիշյալ գրքի այն բաժնում, որտեղ քննության է առնում հայ բառարնագրության հարցերը՝ իբրև հայ լեզվաբանության մի առանձին բնագավառ⁷¹: Այդտեղ 17-18-րդ դարերի հայ բառարանների սեղմ վերլուծության մեջ (2 էջի սահմաններում) տեղ է հատկացվում Կդ. Սարաֆյանի գրքում ընդգրկված երկլեզվյան բառարաններին՝ գրելով ընդամենը հետևյալը. «1788թ. Ս. Պետերբուրգում տպվում է Կդեոպատրա Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» ուսումնական ձեռնարկը, որում նոր հայերեն լեզվով գրուցարանից բացի տրված են ռուսերեն-հայերեն և հայերեն-ռուսերեն բառարաններ, ըստ որում հայերեն մասն ընդգրկում է ինչպես գրաբար, այնպես և վաղ աշխարհաբար լեզվի բառապաշարը՝ արևելահայ տարբերակով: Ի տարբերություն «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկրորդ հատորում գետեղված բառարանների նոր հայերենի բառապաշարը Կ. Սարաֆյանի բառարանում ավելի կանոնավորված է, բացառված են նեղ բարբառային բառերը և թուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունները»⁷²:

Գ. Ջահուկյանը հետազայում ևս ըստ անհրաժեշտության անդրադառնում է այդ հեղինակի գրքին՝ հատկապես կապված իբրև բուհական ձեռնարկ նախատեսված «Հայոց լեզու» գրքի ներածության շարադրման հետ⁷³: Եվ այստեղ էլ, ահա անդրադառնալով արևելահայ գրական լեզվի կառուցվածքի և տիպաբանական բնութագրին, կազմավորմանը և ուսումնասիրության

⁷¹ Г. Б. Джаукян, Указ. соч., с. 299.

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ներածություն. – Գ. Բ. Ջահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, նշվ. աշխ. էջ 3-83:

պատմությանը, Գ. Ջահուկյանը հատուկ ուշադրություն է դարձնում վաղ աշխարհաբարի՝ ներածության սահմաններում հարկավոր գնահատությանը (էջ 19-30), այլև բառարանագրությանը (էջ 73-83): Ուրույն ուշադրության առարկա է «քաղաքացիական հայերենի» երկու տարբերակը, նրա տարածման, գործառությունների շրջանակների զանազանության, խոսակցական հիմքերի հետ ունեցած փոխհարաբերության և այլ հարցերը: Այդ առումով, այլև կապված Կդ. Սարաֆյանի երկի խաղացած դերի հետ. Ջահուկյանը նշում է հետևյալը (մեջբերում ենք ամբողջությամբ). «Քաղաքացիական հայերենի» երկու հիմնական տարբերակների ընդհանրացման և գրավոր գործածության շրջանակների ընդլայնման հետ միասին միտում է նկատվում արտամղելու բարբառներում տարածված թուրք-պարսկական նորագույն փոխառությունները, դրանք փոխարինելու հայերեն և հատկապես գրաբար համարժեքներով ու նորակազմություններով: Այդ միտումը հստակ կերպով արտահայտված է այդեն Կլեոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատության ռուսերեն-հայերեն և հայերեն-ռուսերեն բառարաններում, որոնց հայերեն մասն արտացոլում է «քաղաքացիական հայերենի» բառապաշարը: Միաժամանակ Կլեոպատրա Սարաֆյանի տված նշումներում «քաղաքացիական հայերենի» արևելահայ տարբերակը ձևաբանորեն ու բառակազմորեն զգալի չափով հակված է դեպի գրաբարը: Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքներում տարածված «քաղաքացիական հայերենի» այս տարբերակն էլ հետագայում հիմք դարձավ «Հյուսիսափայլ» ամսագրի լեզվի համար՝ Ստեփանոս Նազարյանի կողմից որակվելով որպես «հասարակաց հայախոսություն»⁷⁴:

Եվ դժվար չէ նկատել, որ այս երկու դեպքում էլ Գ. Ջահուկյանի վերլուծությունն ու գնահատությունը լիովին բխում են ատենախոսության ընդհանուր դրույթներից, ուստի ավելի հեռուն գնացող քայլ չի կատարված հետագայում, և դա միանգամայն բնական է: Գ. Ջահուկյանի դիտարկումներն ու տեսական արժեքավորումը, որոնք տրված են Կդ. Սարաֆյանի հիշյալ աշխատությանը, ներկայացնում են ոչ թե հայ բառարանագրության, այլ հայոց լեզվի պատմության հարցերի քննության շրջանակում, կազմում են հայ լեզվաբանության պատմության մի որոշակի շրջանում կատարված աշխատանքների արդյունքը: Այսպես, Կդ. Սարաֆյանի աշխատության լեզուն, իբրև ժամանակի «քաղաքացիական հայերենի» արտացոլում, իր ընդհանուր գծերով հիմք է համարվում հետագա շրջանի հայերենի՝ տեղ գտնելով, ինչպես

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 21-22:

նշում է Գ. Ջահուկյանը, «Հյուսիսափայլի» մեջ՝ դառնալով «հասարակաց հայախոսության» կազմավորման նախապայման: Ուստի ստացվում է այնպես, որ մինչև մեր օրերի գրական հայերենը ձգվող «հյուսիսափայլյան»-նազարյանական-նալբանդյանական գրական արևելահայերենն իր ակունքներով «անված» է եղել Կղ. Սարաֆյանի աշխատության ժամանակներում գործառող «քաղաքացիական հայերենից» և ըստ Գ. Ջահուկյանի անցկացրած ուղեգծի՝ փաստորեն որոշ չափով դեր է խաղացել այդ աշխատությունը՝ իր լեզվական կողմով:

Այնուհետև, Գ. Ջահուկյանը «Բանալի գիտութեան» գրքում գետեղված «բառարանների» մասին խոսում է արևելահայ գրական լեզվի բառապաշարն ընդգրկող բառարանների վերլուծության առնչությամբ՝ գտնելով, որ դրանք այդ տեսակետից առաջինն են: Այս կետում ուշադրության բուն առարկան են հետևյալ խնդիրները: Ընդհանուր գծերով բնորոշվում է Կղ. Սարաֆյանի գլխիքը՝ իբրև տպագրական երևույթ, նրա ընդգրկած նյութի, այլև առհասարակ խաղացած դերի տեսանկյունից: Նշվում է, որ «հայերեն-ռուսերեն բառարանը պարունակում է շուրջ 2000, ռուսերեն-հայերեն բառարանը՝ շուրջ 2500 բառահոդված»⁷⁵: Նկատենք, որ այս թվական տվյալները բերված են ըստ Գ. Գասպարյանի հաշվումների, ուստի մոտավոր են և անիրական⁷⁶: Այդուհանդերձ այստեղ որոշակի տեղ է հատկացվում բառարանի գնահատությանը՝ կապված ժամանակի խոսակցական լեզվի արտացոլման խնդրի հետ, ըստ որում հիմնականում բերվում են այն դիտարկումները ու տրվում են գնահատություններ, որոնց հանդիպում ենք հեղինակի վերը նշված աշխատություններում: Իսկ ի տարբերություն վերջինների՝ այստեղ մատնանշվում են մասնավոր դիտողություններ, ինչպես՝ գրաբարյան հոգնակիի ձևով վերցված բառերի եզականացումը, բարբառային փոխառությունների, նորակազմությունների դիմելը, խոսակցական լեզվին բնորոշ հարադրություններ կազմելը և այլն:

Գ. Գասպարյանն իր հիշյալ աշխատության մեջ Կղ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» գրքում տեղ գտած «բառարաններին», բնականաբար, հատկացվում է առանձին բաժին⁷⁷: Ընդամենը 4 էջի սահմաններում շատ սեղմ շարադրանքով փորձ է արվում ներկայացնելու այդ ուշագրավ ու ինքնատիպ աշխատության բառարանագրական արժեքը, նրա խաղացած դերը հայոց լեզվի երկլեզվյան, բառարանային ուսուցման գործում: Այդտեղ

⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 74-75:

⁷⁶ Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, էջ 111:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 111-116:

մասնավորապես շոշափվում են հետևյալ հարցերը: Բերվում են տպագրության վայրի, ժամանակի մասին սուղ տեղեկություններ և տրվում է աշխատության ընդարձակ վերնագիրը: Նշվում է, որ այն կազմված է «ինքնուսույցի հիմունքներով», այն է՝ հնչյունական երևույթների, վանկի և վերջինիս դասավորության բնույթի մասին կամ մանրամասն գիտելիքներ: Հատուկ նշվում է, որ «բառարանի հայ-ռուսերեն բաժինն ունի մոտ 2000, իսկ ռուս-հայերեն բաժինը՝ 2500 բառահոդված, մեծ մասամբ ժողովրդի կենցաղին, առօրյա կյանքին վերաբերող բառեր»⁷⁸:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում բերել հետևյալ առարկությունները:

ա) Հնչյունական համակարգի ուսուցման ինքնօրինակ մեթոդիկայից չի կարելի եզրահանգում անել, թե գիրքը գրված է «ինքնուսույցի հիմունքներով»: Որովհետև նախ՝ նման մեթոդիկայից արդյո՞ք բխում է, որ կազմված է եղել որպես ինքնուսույց, երկրորդ՝ հայտնի է, որ դա եղել է ռուսական միջավայրում՝ կրթարաններում, դպրոցներում և այլն, երրորդ՝ հանդիսացել է այն դասագիրքը, որով ցանկացողները՝ աշակերտներ, ռուս անձինք, ռուսախոս հայեր և այլն, սովորել են հայերեն, ինչպես նաև ռուսերեն:

բ) «Բառարանների» բառահոդվածների ծավալին վերաբերող թվերը նշվում են արտաքին տպավորությամբ, առանց նույնիսկ մոտավոր հաշվումների, ելնելով էջերի քանակից, իսկ ամեն մեկի դեպքում՝ դրանց տարբերությունից: Ըստ այդմ էլ՝ 2-րդ «բառարանը» ավելի մեծ թիվ՝ 2500 բառահոդված է «պարունակում», ինչ է թե էջերով ավելի ծավալուն է, քան 1-ինը: Մենք թվական տվյալներին այսքան խիստ չէինք մոտենա, եթե դրանք թյուրիմացության տեղիք չտային և հետագայում չօգտագործվեին ուրիշների կողմից:

գ) Այս դեպքում ևս վիճակագրական տվյալները կամ պիտի չլինեն, կամ լինեն ստույգ ու վերջնական, առանց որևէ սխալի:

Ռ. Իշխանյանը «Բանալի գիտութեան»-ն անդրադառնում է իր այն աշխատություններում, որոնք մեծապես վերաբերում են նոր գրական հայերենի և հայ մատենագիտության պատմությանը⁷⁹:

Հայ գրքի պատմությանը նվիրված աշխատության մեջ Կոլ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» գրքի տպագրության և առհասարակ այդ աշխատության՝ աշխարհաբարի պատմության առումով խաղացած դերի մասին նշվում է հետևյալը. «Խալդարյանի հրատարակած գրքերից առաջնեկը՝

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 111:

⁷⁹ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1979: Նույնը, Հայ գիրքը. 1512-1920, Երևան, 1981:

այբբենարանը («Տետրակ այբբենական», 1781) եղավ Ռուսաստանում տպագրված հայերեն առաջին գիրքը: Այնուհետև հրատարակվել է Կլեոպատրա Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» անունով հայ-ռուսերեն դասագիրք-բառարանը (1783): Այստեղ կա հայ-ռուսերեն խոսակցարան: Ուշագրավ է, որ դրված են գրական արևելահայերեն խոսակցություններ: 1711 թվականից հետո սա առաջին դեպքն է, որ նոր գրական հայերենի (աշխարհաբարի) արևելյան տարբերակով տպագրություն էր կատարվում: Գրքի առաջին մասը հայ-ռուսերեն բառարան է, երկրորդ մասը հայերեն (աշխարհաբար) խոսել սովորելու ձեռնարկ: Նոր գրական հայերենը բավական մշակված է և ինչ-որ չափով հիշեցնում է ճիշտ 70 տարի անց հրատարակված «Հյուսիսափայլ» նշանավոր ամսագրի լեզուն⁸⁰:

Գրական աշխարհաբարի պատմությանը վերաբերող հարցերի համեմատաբար լայն տվյալների ենք հանդիպում Ռ. Իշխանյանի նշված առաջին աշխատության մեջ՝ կապված Կղ. Սարաֆյանի գրքի հետ: Նախ՝ խոսվում է գրքում տեղ գտած երկլեզվյան գրույցների մասին, բերվում են համապատասխան տարբեր էջերից բաղված դիպուկ «գրույց»-ներ, երկրորդ՝ նշվում է, թե այդ գրույցների լեզուն որքանով է տարբերվում նույն դարի հայտնի գրքերի լեզվից, թվարկվում են տարբերություն կազմող լեզվական հատկանիշները, բերվում են օրինակներ, երրորդ՝ ընդգծվում է այն իրողությունը, որ Կղ. Սարաֆյանի երկի լեզուն «ձևավորված է գլխավորապես արարատյան բարբառի հիմքի վրա», գտնում է, որ այդ լեզուն ժողովրդական կենդանի խոսքից շատ է հեռացած և նախատեսակն է այն գրական հայերենի, որը շուրջ յոթ տասնամյակ հետո պետք է իշխեր Ռուսաստանի հայերեն հրատարակություններում (մասնավորապես «Հյուսիսափայլ», «Ճռաբաղ»):⁸¹

Այս դեպքում կարևոր է այն, որ Ռ. Իշխանյանն առհասարակ բարձր է գնահատում Կղ. Սարաֆյանի գիրքը ժամանակի հայերենի լեզվական բնութագրի տեսակետից: Այդ առթիվ հատուկ նշում է. «Կղեոպատրա Սարաֆյանի գրքի աշխարհաբարը վկայություն է այն բանի, որ նոր գրական հայերենի արևելյան ճյուղը թեև 18-րդ դարի տպագիր հրապարակումների մեջ արևմտյանի համեմատ շատ չնչին չափով է երևացել, բայց և այնպես գործածվել ու մշակվել է»:⁸²

Այսպիսով, եթե ի մի բերելու վրենք Կղ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» աշխատության վերաբերյալ մինչև այժմ եղած

⁸⁰ Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը, էջ 102:

⁸¹ Ռ. Իշխանյան, Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., էջ 132:

⁸² Նույն տեղում, էջ 133:

գնահատություններն, ապա կարելի է ասել, որ Կդ. Սարաֆյանի սույն գիրքը քննության առարկա է եղել մասնակիորեն՝ կապված նոր գրական հայերենի, հայ բառարանագրության և առհասարակ հայ լեզվաբանական մտքի պատմության հանգուցային խնդիրների վերահանման ու լուծման հետ: Գիրքը կարևորագույն աղբյուր է եղել ժամանակի գրական աշխարհաբարի և հայերեն բարբառների փոխհարաբերության ուսումնասիրության համար: Նախկինում հետազոտողներն այդ գրքին անդրադարձել են իրենց աշխատություններում հետապնդած բուն խնդիրների տեսանկյունից: Ուստի մինչև այժմ շունենք ինչպես այդ, նմանապես շատ ու շատ գրքերին, բառարաններին նվիրված մանրամասն, առանձին վերցված և ամբողջական ուսումնասիրություն: Դա, անշուշտ, պահանջում է տոկուն, համատեղ ջանքեր և ակնկալում է որոշակի ժամանակ:

Կդ. Սարաֆյանի գիրքը լույս է տեսնում հայ ուսյալ վաճառական Գրիգոր Խալդարյանի տպարանում: Այստեղ միանգամայն օրինական հարց է ծագում Ռուսաստանում հիմնված հայ տպագրական գործի առաքելության, ունեցած արդյունքի, այլև խաղացած դերի վերաբերյալ, որոնցով էլ ավելի է պարզ դառնալու Կդ. Սարաֆյանի սույն աշխատության գրահրատարակչական և կրթական-լուսավորչական արժեքը թե՛ իր ժամանակի համար և թե՛ առհասարակ:

Գ.ր. Խալդարյանի տպարանը Ռուսաստանում հիմնված հայկական առաջին տպարանն է: Այն սկսել է գործել 1781 թվականին: Իսկ ո՞վ էր Գ.ր. Խալդարյանը: Նա նորջուղայեցի վաճառական էր, հայրենանվեր գործի արթուն և սթափ նվիրյալ, որ առևտրական գործերի բերումով լինում է Լոնդոնում, տեղում ձեռք է բերում հայկական տպատառեր և դրանք իր հետ տեղափոխում է Պետերբուրգ: Իսկ այստեղ այդ անդուլ գործիչը հայթայթում է տպագրական դազգահ ու գործիքներ, այնուհետև ձեռնամուխ է լինում հայերեն գրքերի տպագրությանը:

Տպարանը կոչված էր ծառայելու Ռուսաստանի հայաբնակ վայրերում հայկական գրքեր հրատարակելու գործին: Դրանով իսկ նպատակ էր դրվում՝ ուսումնատենչ հայ մարդկանց, հատկապես դեռահասների մեջ սերմանելու հայկական կրթությունը: Նման ձեռնարկումն այն ժամանակվա Ռուսաստանում միանգամայն հնարավոր էր, նույնիսկ խրախուսելի ու ընդառաջելի: Տպագրական գործի ծավալումը և հայկական կրթության ձեռնարկումն այդ շրջանում շատ հատկանշական էր: Եվ այդ է ապացուցում այն փաստը, որ Գ.ր. Խալդարյանի տպարանում, առաջին իսկ տարում լույս է տեսնում մի այբբենարան («Տետրակ այբբենական»): Իսկ յոթ տարի անց տպագրվում է Կդ. Սարաֆյանի հիշյալ դասագիրքը: Ուստի կարելի է ասել, որ

Խաղարյանի առաջին տպագրած գրքերը հետապնդում են միայն կրթական և ուսուցողական նպատակ:

Պետերբուրգում հայկական տպարան հիմնելն ամենևին պատահական չէր: Նման միջոցառումն անշուշտ պայմանավորված է եղել 18-րդ դարի 2-րդ կեսին գոյություն ունեցած հայ-ռուսական հարաբերությունների առավել ամրապնդման և գործնական հունի մեջ դնելու ծրագրային նախատեսումներով: Եվ միանգամայն բնական կլիներ, եթե հասարակական, քաղաքական ծրագրերի իրականացման ճանապարհին պատշաճ տեղ հատկացվեր մշակութային խնդիրների առաջադրմանը և դրանց լուծմանը: Որ դա եղել է և իյոք այդպես է, հաստատում է այն փաստը, որ Գ.ր. Խաղարյանի տպարանը բացվում է Ռուսաստանի հայկական թեմի առաջնորդ, ժամանակի մշակութային ականավոր գործիչ Հովսեփ Արղությանի հովանավորությամբ, ինչպես նաև ժամանակի հասարակական նոր հարաբերությունների մեծ մունետիկ Հովհաննես Լազարյանի ամենահաս աջակցությամբ: Տպարանը բացվում է ոչ այլ ուրեք, քան Պետերբուրգում, որն, ավելորդ չէ շեշտել, այդ ժամանակ ռուսական արքունիքի նստավայրն էր, հայ-ռուսական առնչություններին գործնական լուծում և ուղղություն տվող հայ հասարակական գործիչների միջավայրը: Օժանդակ աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ այդ տպարանն աշխատելիս է եղել հենց Հովհաննես Լազարյանի առանձնատանը:

Հիշյալ հանգամանքներին ու մանրամասներին ուշադրություն ենք դարձնում թերևս ավելի, քան առհասարակ պետք է, որպեսզի առավել ևս ընդգծենք, որ բոլորովին էլ պատահական չէ նման պայմաններում Կդ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» գրքի լույս տեսնելը: Գիրքն, ինչ խոսք, առանձնապես չի փայլում իր հրատարակչական շքեղությամբ: Այն, ինչպես այլ դեպքերում և այլ վայրերում տպագրված հայերեն շատ առաջնեկ գրքեր, ունի սովորական, պարզ ու մեկին ձևավորում, տառատեսակների ոչ շքեղ կամ սովորականից բարձր բազմացում և այլն: Ընդհակառակն՝ այս գիրքը մի շարք կողմերով զիջում է մինչ այդ տպագրված հայերեն շատ ու շատ գրքերի: Այս դեպքում օգտագործված է միևնույն տառատեսակը, չկան ներդիր նկարներ, էջագարդեր և լուսանցագարդեր, առանձնացող վերնագրեր, նախազարդ գլխատառեր և այլն: 277 տարվա վաղեմություն ունեցող հայկական տպագրության համար նման մի գրքի լույս աշխարհի գալը բոլորովին արտակարգ երևույթ պետք է չդիտել: Դա ասում ենք տպագրության արվեստի առումով: Եվ այս ամենը խոսում է այն մասին, որ Գ.ր. Խաղարյանին հավանաբար ավելի շատ մտահոգում էր ավելի շուտ, օր առաջ գիրք տպագրելը, ուստի և շուտով կրթություն և լուսավորություն տարածելը,

այսինքն՝ իր ուսումնաբաղձ հայրենակիցների հոգում զարթոնք առաջացնելը: Իսկ տալագրության հետ կապված մյուս հանգամանքները կարևորագույնի դիմաց դառնում էին ոչ այնքան կարևոր ու առաջնային: Հակառակ դեպքում այդ մեծահարուստ մարդը հազիվ թե երկմտեր կամ կաշկանդվեր նման հարցերում:

Կդ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» աշխատությունն աննախադեպ երևույթ է իր բովանդակությամբ, կրթական, մշակութային նոր միջավայրում գործածության մեջ դրվելու և տարածվելու տեսակետից, ինչպես նաև ուսումնական նյութի ընդգրկման տեսակետից վերջինիս բնույթի ու ծավալի առումով: Սկզբից եթե կուզենայինք նշել, որ այդ աշխատությունը ժամանակին լիովին և լիարժեք կերպով խաղացել է իր դերը, ամենայն ձևով ծառայել է իր բուն նպատակին: Իսկ նպատակը եղել է մեկը՝ նպաստել, սատարել հայկական կրթօջախներում և հայաբնակ վայրերում հայերենի և ռուսերենի զուգընթաց ուսումնասիրման, դասավանդման գործի լիարժեք ծավալմանն ու հաջող իրականացմանը: Դա եղել է գրքի բուն նպատակը:

Ուշագրավ է նաև այն փաստը, որ մինչև սույն գրքի երևան գալը Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերում որևէ մեկ այլ, նման բնույթի ուսումնական ձեռնարկ չի հրապարակվել: Ելիշտ է, բանասիրությանը հայտնի են նմանատիպ, ավելի ստույգ՝ երկլեզվյան բառարան կազմելու մեկ-երկու այլ փորձեր, սակայն դրանք նախ՝ եղել են ձեռագիր, երկրորդ՝ այդ իսկ պատճառով մնացել են սահմանափակ, ոչ լայն գործածության վիճակում, երրորդ՝ իրենց ծավալով ու կառուցվածքով որոշակիորեն զիջում են «Բանալի գիտութեան» գրքին: Նշենք, օրինակ, 19-րդ դ. առաջին կեսի գրիչ և թարգմանիչ Եղիազար (արքեպիսկոպոս) Տեր-Կարապետյան Առնշեցու «Համառօտ բառարան ի հայոց ի ռուսաց լեզու» փոքրածավալ, սակայն իր բնույթով խիստ արժեքավոր, ինքնատիպ աշխատությունը, որը մինչև այժմ մնում է ձեռագիր վիճակում⁸³: Վերջինս, իհարկե, կազմվել է ավելի ուշ՝ թերևս 19-րդ դարի առաջին կեսին, այդուհանդերձ լիովին արժանի է հանգամանալից, առանձին և լայն ուսումնասիրման գնահատության (տե՛ս ստորև էջ 97-108):

«Բանալի գիտութեան» գիրքը տալագրվել է բավականին վճռական մի ժամանակաշրջանում, ուստի այդ տալագրությունը պայմանավորված է որոշակի հանգամանքներով: Այստեղ հարկ ենք համարում այդ խնդրին անդրադառնալ փոքր-ինչ ընդարձակ, որովհետև այդ հանգամանքներն անբակտելիորեն առնչվում են գրքի տալագրությանը թե՛ ուղղակիորեն՝ ընդհուպ

⁸³ Երևանի Մաշտոցի անվան մատենադարանի ձեռ. № 6418:

նրա հեղինակի ով լինելը, ինչ գերդաստանից և զարմից սերվելը, թե՛ անուղղակիորեն՝ պայմանավորված հայ մշակույթի նոր վերելքով ու տարածվածությամբ:

Այսպես, հայտնի է, որ 18-րդ դարի 2-րդ կեսին հայ հասարակական կյանքում տեղի են ունենում դրական զգալի տեղաշարժեր: Դա մի ժամանակաշրջան էր, որը մեզանում հայտնի է ազատագրական պայքարի նոր վերելքով, նոր հույսերի առաջադրումով և պայքարի ընդգրկման շառավիղով: Հիշենք հետևյալ հատկանշական գծերը: Հայ իրականության ազգային ազատագրության բուռն ձգտումներ են նկատվում այդ ժամանակ և՛ մայր հայրենիքում, և՛ հայկական զանազան գաղթավայրերում: Ամենուրեք ակնկալվում էր Ռուսաստանի աջակցությունը, որովհետև հուսադրումը բավականին խոստումնալից էր: Իսկ դա ըստ էության քաղաքական պայքարի նոր կողմնորոշում էր, այն էլ բավականին հավանական և իրականանալի, որովհետև համապատասխանում էր ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքական շահերին ու մտադրություններին: Հայտնի է, որ այդ ընթացքում որոշակի դաշնագիր էր կնքվում Վրաստանի հետ, տեղի են ունենում կտրուկ բանակցություններ հայ հասարակական-գաղափարական զանազան խմբակցությունների, այլև հայոց եկեղեցու ներկայացուցիչների ու բանագնացների հետ⁸⁴: Դրանից բացի ռուսական կայսրության կողմից հայերին տրվում են տարբեր կարգի արտոնություններ, վստահագրեր և պարտավորագրեր տարածքային և սահմանային այս կամ գործողությունը ծավալելիս արգելքների ու կանխման չհանդիպելու նպատակով և այլն: Հայ ազատագրական շարժման գործում անհամեմատ մեծ է լինում Հնդկաստանի և Ռուսաստանի հայկական գաղթավայրերի աչքի ընկնող գործիչների անմիջական մասնակցությունը: Հատկանշական է հնդկահայ գաղութի ներկայացուցիչներ Հովսեփ Էմինի, Շ. Շահամիրյանի, Մ. Բաղրամյանի և ուրիշների ծավալած հետևողական գործունեությունը: Այնուհետև, այդ ընթացքում գործուն և անմիջական մասնակցություն են հանդես բերում հատկապես Աստրախանի և Պետերբուրգի հայկական գաղթօջախների գործիչները: Նրանցից հիշատակելի են, օրինակ, Հովհաննես Լազարյանը, Հովսեփ Արղությանը, Գրիգոր Կամպանյանը, Մովսես Սարաֆյանը և ուրիշներ:

⁸⁴ Այս հարցում անհամեմատ մեծ է եղել հատկապես Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցու բանակցային գործունեությունը. ավելի մանրամասն տե՛ս Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Բարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և բարտեզները Գ. Բաղալյանի, «Մուղնի» հրատարակչության, Երևան, 2003, էջ Ա-ԻԷ:

Բոլոր դեպքերում ծրագրվում էր հայության ազատագրում օտար բռնակալությունների ժանտ ճիրաններից, նախատեսվում էր ազատագրված Հայաստանում ինքնուրույն պետականության վերականգնում: Պանծալի երազանք, որի իրականացման համար էլ կազմվում էին տարբեր բնույթի հատուկ ծրագրեր: Օտար հալածանքների պատճառը, հավանաբար, հայոց անասան վիճակն էր, քաղաքակիրթ ու տոկուն կացությունն իր հազարամյա օրրանում, մշակութային և հոգևոր վերին խոյանքը, որոնք անհարկ էին վերջին հարյուրամյակներում պատուհասված պայմաններին: Հայոց ազատագրական պայքարի ծրագիրն իրականացվելու էր առհասարակ հայության միասնական, համախմբված ջանքերով, վրացական արքունիքի զինակցությամբ, սակայն ռուսական կայսրության անմիջական աջակցությամբ: Իսկ հետագայում այդ աջակցությունը պիտի լիներ մշտական հովանավորության ձևով:

Ինչու՞ ենք այսքան ծանրանում այս արտաքին հանգամանքին, հատկապես՝ ծավալված ազատագրական պայքարի ծրագրերին: Որպեսզի շեշտենք այն իրողությունը, որ այդ գործում իր մեծ ավանդն է ունեցել նաև Մ. Սարաֆյանը, և որ պարզ լինի, թե ինչ հոգևոր ու հայրենասիրական ակունքներից է բխում Կդ. Սարաֆյանի նվիրվածությունը հայրենի մշակույթին և հայոց լուսավորությանը: Այսպես, 1769 թվականի հունիսի 8-ին Աստրախանի բնակիչ, մետաքսագործությամբ և նավաշինությամբ զբաղվող հայ մեծահարուստ Մովսես Սարաֆյանը Պետերբուրգում բնակվող հայ հասարակական գործիչների իրազեկությամբ և հավանությամբ Ռուսաց Եկատերինա 2-րդ թագուհուն է ներկայացնում հայերի ազատագրության և հայկական պետականության վերականգնման մի . ընդարձակ ծրագիր: Վերջինս կարևոր փաստաթուղթ է համարվում հայ-ռուսական հարաբերություններում և բազմիցս վերլուծվել ու ուշադրության է արժանացել պատմագիտության մեջ:

Իսկ ո՞վ էր Մ. Սարաֆյանը: Մեզ հասած սակավ, բայց հավաստի տվյալներով նա ծնվել է Արարատյան դաշտում, հետագայում հաստատվել է ժամանակի վաճառաշատ Աստրախանում: Իր նյութական միջոցներով, առավել ևս հայրենասիրական անդուլ գործունեությամբ նպաստել է ոչ միայն հայ-ռուսական հարաբերությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը, այլև իր եռանդն է բերել հայության ազատագրության գործի կազմակերպմանն ու արմատավորմանը: Իսկ դա, ինչպես գիտենք, իրականանում է փոքր-ինչ ուշ՝ 19-րդ դարի սկզբներին:

Եվ այս ամենի հենքի վրա միանգամայն ուշագրավ է այն իրողությունը, որ «Բանալի գիտութեան» գրքի հեղինակը ոչ այլ ոք է, քան 18-րդ դարի վերջի և

19-րդի սկզբի հայ ազատագրական պայքարի անխոնջ մարտիկ Մ. Սարաֆյանի խոհեմ ու լեզվագետ դուստրը: Հայրենասեր ու ազատաքաղձ հոր ժառանգն, ահա, ծառայում է նույն վեհ գաղափարին, սակայն փոքր-ինչ այլ՝ մշակույթի հարաբերությունների ամրապնդման ելակետից: Ուստի հայ մշակույթի նորօրյա պատմության մեջ պակաս նշանակություն չունեն Կդ. Սարաֆյանի անունն ու գործը:

Կդ. Սարաֆյանի անունը թերևս շատ քչերին է հայտնի: Նա եղել է մեզանում մեկն այն նվիրյալներից, ում գիտական միտքն ու գործունեությունը ինչ-որ չափով նպաստ են քերել մասնավորապես հայերենագիտության զարգացմանը, առհասարակ հայ-ռուսական լեզվական ու մշակութային առնչությունների արմատավորմանն ու առաջընթացին:

Նա մեզանում մինչև այժմ նույնիսկ մի մոռացված անունն է եղել: Նրա մասին սուղ տեղեկություններ են պահպանված մեկ-երկու գիտական աշխատություններում, գրեթե ոչինչ չկա հանրամատչելի գրքերում ու ժողովածուներում⁸⁵: Սակայն որքան էլ մոռացված, Կդ. Սարաֆյանի վաստակը մի պարտադրանք է, որպիսով նրա անունն ու գործի մեծությունը, նույնիսկ վեհությունը ընդմիշտ պիտի պահպանվեն և վերարժարժվեն ի լուր և ի տես մեզ և գալիք սերունդների, որովհետև մեր օրերում ևս գնալով ընդլայնվում և ավելի են ծավալվում և անկախաբար միասնանում հայ-ռուսական գրական, պատմական-մշակութային և գիտական կապերն ու առնչությունները: Դրանց արմատավորման և հաստատման առաջնեկներից է Կդ. Սարաֆյանը: Իր սույն ինքնօրինակ գործով նա նպաստել է այդ կապերի և առնչությունների սկզբնավորմանն և հետագա ամրակայմանը: Նա պարզապես առաջիններից մեկն է, աչքի ընկնող լեզվագետ և հայերենագետ: Իսկ առաջիններին, ինչպես գիտենք, սերունդները անվերապահորեն տալիս են առաջնակարգ դեր ու նշանակություն: Կդ. Սարաֆյանը առաջագնա հայերենագիտության երախտավորուհի է մեզանում:

Կդ. Սարաֆյանը հայ լեզվաբանության պատմությանը հայտնի առաջին կին լեզվաբան-հայերենագետն է: Նա մեզանում առաջին բանասերն է, որ 18-րդ դարում կազմել է հայերեն-ռուսերեն երկլեզվյան դասագիրք:

Նրա անձի վերաբերյալ, ցավոք, այսօր քիչ բան է մեզ հայտնի: Հասել են հետևյալ սուղ տվյալները. ծնվել է Աստրախանում, իսկ թե երբ, չգիտենք:

⁸⁵ Այդ երևելի հայուհու, հայ լեզվագետի անվանը չենք հանդիպում մի այնպիսի համբավավոր, պատկառելի բազմահատորյակում, ինչպիսին է «Հայկական խորհրդային հանրագիտարանը» (հ. 10, Երևան, 1984): Պարզապես բաց է թողնված, վրիպել են, հակառակ դեպքում՝ հնարավոր չէ անտեսել:

Բանավոր տվյալի հիման վրա նշվում է, թե նրա իսկական անունը Կդեոպատրա չէ, այլ Ռուսաստանում են նրան այդպես կոչել՝ կա՛մ գեղեցիկ կին լինելու, կա՛մ այդ անվանը հնչումով մոտ անուն ունենալու պատճառով։ Սուղ են տվյալները նաև նրա լեզվագիտական գործունեության վերաբերյալ։ «Բանալի գիտութեան» աշխատությունը Կդ. Սարաֆյանի անունով մեզ այժմ հայտնի միակ գիրքն է։ Նշվում է նաև, որ նա 1780 թվականին Աստրախանից տեղափոխվել է Պետերբուրգ։

Կդ. Սարաֆյանի մասին խիստ դրվատանքով է արտահայտվում անցյալ դարի ռուսական մամուլը։ Այսպես, ըստ օժանդակ աղբյուրների տեղեկանում ենք, որ անցյալ դարի 1-ին կեսին լույս տեսնող ռուսական հանդեսներից մեկում տպագրված է հոդված նրա մասին։ Ըստ այդ տեղեկացման՝ հոդվածում ներկայացվում է Սարաֆյանի լեզվագիտական գործունեության համառոտ բնութագիրը, տրվում է «Բանալի գիտութեան» աշխատության հակիրճ գնահատությունը։ Ուշագրավ են առանձնապես հետևյալ տողերը. «... այս կին գրողը հայտնի է մեզ մոտ որպես խելացի գիտնական հայուհի, որ ձգտել է իր հայրենակիցներին ծանոթացնել ռուսական լեզվին և որի համար հայերեն լեզվով հեղինակել է դասագիրք, որ պարունակում է բանալի գիտության, այբբենարան, բառարան և բարոյախոսական որոշ կանոններ»⁸⁶։

Այնուհետև, «Բանալի գիտութեան»-ը պատշաճ մակարդակով գնահատված է նաև 20-րդ դարի սկզբի ռուս լեզվաբանության պատմության մեջ։ Այս տեսակետից հատկանշական է Ս. Կ. Բուլիչի «Ակնարկ ռուս լեզվաբանության պատմության» աշխատությունը⁸⁷։ Ռուս ականավոր լեզվաբանը մասնավորապես նշում է հետևյալը. «Սարաֆյանի գիրքը մեզանում առաջին տպագիր ձեռնարկն է հայերեն լեզուն ուսումնասիրելու համար, ընդհանուր առմամբ շատ հարմար և գործնական, քան նույն ժամանակում լույս տեսած Գրիգոր Խալդարյանի հայ-ռուսերեն բառարանը կամ բառացանկը... (որը) գործնական առումով գիջում է օրիորդ Սարաֆյանի վերը նկարագրված ձեռնարկին»⁸⁸։ Դժվար չէ նկատել, որ Կդ. Սարաֆյանի գիտական գործունեության, հատկապես այդ գրքի վերաբերյալ հեղինակն արտահայտվում է բավականին մեծ ակնածանքով և խորը դրվատանքով։ Նման գնահատությունը ևս վկայում է այն իրողությունը, թե ինչպիսի կարևորություն է տրվում այդ աշխատությանը ռուս լեզվագիտության

⁸⁶ "Дамский журнал", № 13, 1830. մեջբերում ենք ըստ Գ. Գապարյանի նշվ. աշխ. (էջ 115). որովհետև մեզ ոչ մի կերպ չհաջողվեց ձեռքի տակ ունենալ ամսագրի հիշյալ համարը։

⁸⁷ С. К. Булич, Очерки истории языкознания в России, т. 1, С. Петербург, 1904:

⁸⁸ С. К. Булич, Указ. соч., с. 514:

պատմության մեջ: Դա ամենից առաջ բառարանագրական աշխատություն է, որն իր ընտրանքային բառապաշարով հետապնդում է մեկ կամ մյուս լեզվի գործնական ուսուցման խնդիրներ: Ուստի և պետք է կարծել, որ «Բանալի գիտութեան» գիրքը եղել է կարևոր բառարանագրական իրադարձություն ոչ միայն հայերենագիտության զարգացման, հայոց լեզվի պատմության առումով, այլև առհասարակ հայերենի և ռուսերենի զուգադրական ուսումնասիրության, առանձնապես երկլեզվյան բառարանի միջոցով ուսում առնելու տեսակետից:

Այդ գրքի հրապարակ գալն ըստ էության մի արտացոլում է Ռուսաստանի հայ կրթօջախներում ժամանակին տեղի ունեցող մշակութային ձեռնարկումների: Հայտնի է, որ այդ ժամանակաշրջանում Ռուսաստանի հայաշատ գաղթօջախներում որոշակի ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի ուսուցման և յուրացման գործին: Ռուսաստանում հաստատված հայկական կրթօջախները գտնվում են սերտ կապերի և փոխադարձ օժանդակության մեջ: Այստեղ գրվում և տպագրվում են թե՛ բնօրրանում, թե՛ տարբեր հայաբնակ վայրերում հայ մշակույթի զարթոնքին, կրթական գործին մեծապես զարկ տալուն կոչված տարբեր բնույթի ու ծավալի գրքեր: Առանձնապես նշելի է ուսումնական ձեռնարկների ու դասագրքերի կազմումը: Դրանք տպագրվում են հայկական տպարաններում: Այսպես, Աստրախանի հայկական գաղթօջախում 1780-ական թվականների սկզբներին հաստատվում է Հովս. Արղությանի հոգևոր ուսումնարանը: Իսկ մինչ այդ կար հատուկ կրթարան, որտեղ ռուս երեխաները պարտադիր, ըստ ամենայնի սովորում էին զանազան արևելյան լեզուներ, այդ թվում նաև հայերեն: Այնուհետև, 1788 թվականին բացվում է ռուսական գիմնազիա, որտեղ ի թիվս այլազգի երեխաների հաճախում են նաև հայ մանուկներ: Այստեղ խիստ հատկանշական է Ս. Կ. Բուլիչի մեկ այլ դիտողությունը. «Հայերեն լեզուն Աստրախանում դասավանդվել է զինվորների և տարաստիճան երեխաների համար բացված դպրոցում, որը հիմնվել էր 1764 թ.: Այդ դպրոցի ծրագրի մեջ ընդհանուր առարկաներից բացի ամրաշինական և նավաշինական առարկաներին զուգընթաց անցնում էին ասիական չորս լեզուներ: 1778 թ. այդ դպրոցը վերածվեց ժողովրդական ուսումնարանի, արևելյան լեզուների ցանցն ավելի ընդարձակվեց, ավելացվեց ևս երկու լեզու, որից մեկը հայերենը»⁸⁹:

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ դեռևս նախանցյալ դարի կեսերին Ռուսաստանում հնարավորություն էր ստեղծված և խրախուսվում էր մայրենի

⁸⁹ С. К. Булич, Указ. соч., с. 513 (Մեջբերումն ըստ Գ. Գաապարյանի նշվ. աշխ. էջ 108-109-ի):

լեզվով դասագրքեր կազմելը՝ հայոց գաղթօջախների մանկանց և այլոց համար: Կդ. Սարաֆյանի այդ դասագրքով հայերեն են սովորել հայկական գաղթավայրերի ռուս երեխաներն ու առհասարակ՝ ոչ հայ անձինք: Նման գնահատությունն, ինչ խոսք, վկայում է այն մասին, որ «Բանալի գիտութեան» գիրքը եղել է ժամանակի հայերենագիտության կարևորագույն ձեռքբերումներից մեկը, բառարանագրական յուրօրինակ դասագիրք-գրուցարան կրթական համակարգում:

Եվ, ահա, նման դպրոցներում հայերենի շուրջ ծագած պահանջները բավարարելու համար 1781 թվականին տպագրվում է վերոհիշյալ այբբենարանը, այնուհետև Կդ. Սարաֆյանի կազմած ձեռնարկ-բառարանը:

Մենք վերը անդրադարձանք լեզվաբանական-բառարանագիտական այն աշխատություններին, մատենագիտական ուսումնասիրությանը, որոնցում փոքրիշատե խոսվում է Կդ. Սարաֆյանի սույն աշխատության մասին: Դրանցում կատարված վերլուծությունն ու գնահատությունը համարելով ոչ վերջնական, այլև ինչ-որ չափով ներդրում հետագա վերլուծությունների և հետազոտությունների ճանապարհին՝ կարևոր ենք համարում շեշտելու, որ մինչև այժմ եղած գնահատություններից թերևս ամենասակավը բառարանագրական կողմին անդրադառնալն է եղել: Այլ կերպ ասած՝ ակնարկային, գրեթե թուցիկ է եղել «Բանալի գիտութեան» աշխատության մեջ որոշակի, թերևս ամենահիմնական տեղը զբաղեցնող հայերեն-ռուսերեն և ռուսերեն-հայերեն «բառարանների» բառարանագիտական վերլուծությունը: Ընդ որում կան նույնիսկ լուրջ վրիպումներ, նկատելի անհարկի շտապողականություն և այլն: Այսպես, օրինակ, գրքում տեղ գտած «բառարաններից» առաջինի՝ հայերեն-ռուսերեն «բառարանի» բառահոդվածները նշվում են մոտ 2000, իսկ երկրորդինը՝ մոտ 2500 միավոր⁹⁰: Եթե առաջին դեպքում տարբերությունը, ինչպես կտեսնենք, շատ չնչին է, ապա ռուս-հայերեն «բառարանի» բառահոդվածների քանակն ավելորդ շտապողականությամբ մեծացված է, այսպես կոչված՝ կլորացված: Արդեն վերը նշել ենք, որ բառարանագիտական աշխատանքի առումով սա, ինչ խոսք, թերացում է: Եվ դրանից բացի, բառարանագիտական աշխատանքում, ընդ որում համառոտ շարադրանքի պայմաններում, թերևս ավելորդ մանրամասնություն է լրիվ նշել «Բանալի գիտութեան» գրքի ընդարձակ, իր ժամանակի սովորությամբ՝ «երկարաշունչ» վերնագիրը: Նման մանրամասներին այստեղ ուշադրություն ենք դարձնում, որպեսզի

⁹⁰ Տե՛ս Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 111:

անառարկելի լինի մեր այն միտքը, թե եղած ուսումնասիրությունը շատ թուցիկ է Կդ. Սարաֆյանի սույն աշխատությունը բառարանագիտական վերլուծության ենթարկելու առումով: Ուստի միանգամայն տեղին է նոր պայմաններում, ավելի մանրամասն, բոլոր կողմերի նկատառումով ձեռնարկելու այդ աշխատության գիտական, մասնավորապես բառարանագիտական վերլուծությանը:

«Բանալի գիտութեան» աշխատությունը, ինչպես նկատելի է դառնում, հայերենի և ռուսերենի հնչյունական համակարգի և բառապաշարի զուգադրական ուսումնասիրություն է: Գիրքը մեզանում առաջին հայերեն-ռուսերեն զուգադրական քերականությունն է: Ասվածը լիովին վերաբերում է նաև նրանում տեղ գտած «բառարաններին»: առաջին անգամ այս աշխատությամբ ավանդվում է ռուսերենին առնչվող երկլեզվյան հայերեն բառարանների երկու տիպ: Այս առանձնահատկությունը Կդ. Սարաֆյանի աշխատությանը հաղորդում է ակնհայտ ինքնատիպություն, եթե չասենք՝ բացառիկություն:

Իբրև դասագիրք՝ այն լիովին կոչված է եղել ծառայելու հայերենի օգնությամբ ռուսերեն և հակառակը՝ ռուսերենի միջոցով հայերենին տիրապետելու նպատակին, թեև ընդհանուր դրվածքն այնպիսին է, որ առաջին պլան է մղված հայերենի ուսուցումը: Նման մոտեցումն անկասկած երկու մշակույթների առնչության և փոխադարձ հարստացման ճշմարիտ ուղու սկիզբ է եղել, լեզվական շփումների ելագիծ: Այդ նպատակով են ստեղծվել երկու լեզուների զուգակցությամբ (թարգմանական) բառարանները:

Աշխատությունը բաղկացած է չորս բաժնից, որից երկուսը բառարաններ են:

Առաջին բաժինը (էջ 5-20) այլ բան չէ, քան երկու լեզուների հնչյունական համակարգի ուսուցումը: Այստեղ տրված են հայերենի և ռուսերենի հնչյունական (գրային), հնչադասության հնարավոր դեպքերը, այսինքն՝ տվյալ հնչյունը լեզուներից մեկում կամ մյուսում ինչպես է արտասանվում, իրար հետ ինչպիսի համակցություն են ներկայացնում, գրության և արտասանության ինչ տարբերություն կամ նրբություն ունեն: Այդ երևույթները դասագրքում բաշխված են առանձին մասերում, ամեն անգամ տրվում է հնչյունների տառադարձությունը, որով ավելի են հեշտացվում այս կամ այն տառի (հնչյունի) արտաբերությունն ու մտապահումը:

Այս առաջին բաժինը, իր հերթին, բաղկացած է երկու մասից, երկուսն էլ վերաբերում են հայերենի և ռուսերենի այբուբենի տառերին, դրանց գրությանը, գրային համապատասխանությանը, վանկերի քանակին և վանկակազմությանը: Ընդ որում մեկառմեկ բերվում են հնարավոր վանկեր

կազմելու խմբերը՝ երկու լեզուների համար: Հետաքրքիր է, որ նշվում են հայերեն-ռուսերեն երկուսից մինչև վեց վանկ ունեցող բառերի փնջերը, որոնց հաջորդում են ռուսերեն-հայերեն հնչյունական կապակցումների ցանկը, մեկից մինչև վեց վանկ պարունակող ռուսերեն բառերի ցանկեր՝ առանձին-առանձին: Ռուսերեն համարժեքների պատճենումով հեղինակն այս ցանկերն անվանում է միավանկ (էջ 9), երկավանկ (էջ 11), եռավանկ (էջ 11), չորրորդավանկ (էջ 12), հինգավանկ (էջ 12) և վեցավանկ (էջ 13):

Այստեղ ուշագրավ է նաև այն իրողությունը, որ առանձին ուսուցման նյութ են դառնում երկու լեզուների առավել հաճախակի կիրառվող հնչյունական կապակցությունները: Չմոռանանք, որ նման սկզբունքը տարածում է գտնում միայն հետազայում, որքանով այն նկատելի է հայ լեզվաբանության մեջ⁹¹: Այդուհանդերձ այս բաժինը համեմատաբար ծավալուն չէ, այն կոչում ենք «հեզարան»՝ նկատի առնելով նրանում հատկապես երկու լեզուների հնչյունական-արտասանական («բառերը հեզելու՝ արտասանելու» տեսակետից) նյութի ընդգրկումը:

Գրքի երկրորդ և երրորդ բաժինները հայերեն-ռուսերեն (էջ 21-124) և ռուսերեն-հայերեն (էջ 125-243) «բառարաններն» են: Եթե «հեզարանին» հատկացված էր ընդամենը 15 էջ, ապա այստեղ դրանց թիվը (երկուսինը միասին) հասնում է 222-ի:

«Բառարանները» Կդ. Սարաֆյանի աշխատության բուն մասն են: Առաջ անցնելով ասենք, որ գրքի չորրորդ բաժինը՝ «գրուցարանը», կազմում է փոքր մաս՝ ընդամենը 40 էջ: Ուստի աշխատության առաջին և վերջին բաժինները մյուս երկուսի համեմատությամբ ծավալով շատ քիչ են, մոտ մեկ բառորդ մասը: Կդ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» ամենից շատ և ամենից առաջ բառարանագրական աշխատություն է, մեզանում գոյություն ունեցող հայերեն-ռուսերեն և ռուսերեն-հայերեն առաջին երկլեզվյան (կամ թարգմանական) բառարանների նախօրինակ: Իսկ ըստ էության դրանք այլ բան չեն, քան զուգադրվող լեզուների բառապաշարի այսպես կոչված բառարանային ուսուցմանը ծառայող ցանկեր՝ բառի լայն իմաստով: Այլ կերպ ասած՝ տվյալ դեպքում գործ ունենք ոչ թե ինքնուրույն, այլ մատենակից բառարանների հետ: Այդ է եզակի պատճառն այն բանի, որ այդ բառարաններից ոչ մեկի և ոչ մյուսի անունը դրված չէ իբրև գրքի ընդհանուր վերնագիր: Կդ. Սարաֆյանը նպատակահարմար է գտել երկու լեզուների ընտրանքային բառապաշարի օգտագործմամբ կազմելու մատենակից բառարաններ և դրանց զուգադրական

⁹¹ Տե՛ս, օրինակ, Գ. Բ. Ջահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, էջ 8-13:

տառադարձությամբ գործնականորեն ուսուցանել թե՛ մեկ, թե՛ մյուս լեզուն: Եվ դա, անշուշտ, հեղինակին հաջողվել է, որովհետև այդ բառացանկ-«բառարանները» կազմված են միանգամայն մատչելի ձևով, առանց ավելորդ միջամտության ու մեկնաբանումների (բացատրությունների):

Հետաքրքիր է այն փաստը, որ բառապաշարի ընտրանքը կատարված է առանց որևէ խտրականության («անխտիր»), այսինքն՝ ոչ մի կերպ հաշվի չեն առնված ուսուցման նպատակից ելնող սկզբունքները, բոլոր դեպքերում ընտրված են ընդհանուր հասկանալի կարևոր համարվող և շատ գործածական բառեր: Դրանից բացի, ընտրված բառերն այսպես կոչված «գրականացած» չեն, այլ լիովին ներկայացնում են ժամանակի «ընդհանուր» (այլ կերպ ասած՝ «քաղաքացիական») հայերենի, ըստ որում հատկապես արևելահայ տարբերակի վիճակը:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալու այդ «բառարանների» պարունակած բառերի քանակին: Վերն արդեն ասվել է, որ այդ քանակը նախորդ ուսումնասիրողները նշել են մոտավոր չափով (մոտ 2000 և 2500 բառ): Ըստ որում թվական այդ ներքին տարբերությունն էլ, պարզվում է, բացատրվում է նրանով, որ բառարաններից առաջինը պարունակում է 103 էջ, իսկ երկրորդը՝ 118: Ուստի մոտավոր հաշվումները, եթե ոչ ամբողջապես, հիմնված են եղել էջերի նկատելի տարբերության վրա: Շատ էջեր ունեցողին, բնականաբար, հատկացվել է մեծ քանակի բառահոդված: Եվ դա արտաքուստ անվարանելի է, նույնիսկ՝ անխոցելի: Իսկ ըստ էության դա այդպես չէ: Ամբողջ հարցն այն է, որ նման փոքր ծավալի «բառարանների» դեպքում անպայման պիտի հաշվի առնվեին բառահոդվածներն ոչ թե մոտավոր, այլ ստույգ հաշվարկով:

Մեր հաշվումներով «բառարաններից» առաջինը՝ «հայերեն-ռուսերեն բառարանը», պարունակում է 1970 (և ոչ թե՛ մոտ 2000), իսկ երկրորդը՝ «ռուսերեն-հայերեն բառարանը»՝ 1799 (և ոչ թե՛ մոտ 2500), ընդամենը 3769 բառ կամ «բառահոդված»: Ի՞նչ է ստացվում: Նախ՝ պարզվում է, որ «բառարաններից» երկրորդն ավելի քիչ բառահոդվածներ է պարունակում, քան առաջինը, թեև ըստ էջերի քանակի, որը և հիմք է հանդիսացել նախորդ ուսումնասիրողների համար թյուրիմացության մեջ ընկնելու, ավելի ընդարձակ է: Երկրորդ՝ մի դեպքում բառահոդվածների տարբերությունը կազմում է 30, իսկ մյուս դեպքում՝ 701: Երրորդ՝ կարելի է առարկել ասելով, թե այնքան էլ մեծ չէ տարբերությունը, մանավանդ առաջին բառարանի դեպքում, ընդամենը՝ 30:

Այստեղ ունենք հետևյալ առարկությունները: Նախ՝ նման փոքր ծավալի «բառարանների» բառահոդվածների վիճակագրությունը պիտի լինի ամբողջովին սպառնիչ: Ուստի «Բանալի գիտութեան» գրքում տեղ գտած

«հայերեն-ռուսերեն բառարանի» բառահոդվածների մոտավոր հաշվարկների դեպքում 49 բառահոդվածով թվաքանակի կլորացումը ևս չի կարելի հարցի լուծում համարել: Երկրորդ՝ գրքի «ռուսերեն-հայերեն բառարանի» դեպքում այդ վրիպումը կազմում է ճիշտ 701 բառահոդված, այսինքն՝ մոտավոր հաշվարկի դեպքում կլորացվել է այնքան, որը կազմում է ամբողջի ավելի քան մեկ երրորդը: Երկրորդ՝ վիճակագրական նման մոտեցումը մեկընդմիջտ խրախոսելի չէ, քանի որ այն միշտ կարող է ապակողմնորոշել:

«Բառարանների» բառահոդվածների վերաբերյալ անցկացված վիճակագրական վերլուծությունը չի սահմանափակվում միայն բառահոդվածների քանակի սուսկական ճշգրտմամբ: Այն ավելի է խորացված, և այս առումով կարելի է նշել հետևյալը: ա) «Հայերեն-ռուսերեն բառարանում» բառահոդվածները զգալի տարբերություն են տալիս ըստ հայերեն այբուբենի տառերի ունեցած բաշխվածության, որն օրինաչափ ու բնական է հայերենի գրեթե յուրաքանչյուր բառարանի համար: բ) Ամենաշատ բառահոդված բերված է ա (310), իսկ ամենաքիչը ֆ (2) տառով: գ) Մյուս տառերն երկուստեք զրավում են միջին դիրք. մի կողմից՝ հ (131), կ (110), ս (105), մ (94), գ (86), ո (85), ք (76), պ (67), խ (61), վ (56), դ, ե (53-ական), տ (52), իսկ մյուս կողմից՝ ղ, ը (6-ական), է, ռ (11-ական), ժ (30), ջ (21), զ (22), ի, չ (24-ական), ց (25), ճ, օ (27-ական), լ (30): Մնացած տառերով բառերն ունեն միջին հաճախականություն: Նույնալիս վիճակագրություն ենթադրելի է մյուս «Ռուսերեն-հայերեն բառարանի» համար:

«Հայերեն-ռուսերեն բառարան» ուշագրվավ է նաև այլ առումներով: Նախ՝ բառահոդվածները կառուցված են այն սկզբունքով, որ բերվում է հայերեն բառը, տրվում վերջինիս տառադարձությունը, այլև թարգմանվում է ռուսերեն: Այնուհետև՝ բոլոր բառահոդվածների մանրամասն քննությունից պարզվում է, որ դրանք ներկայացնում են 18-րդ դարի գրական աշխարհաբարի լեզվական վիճակը, այսինքն՝ հանդիպում են ոչ միայն ընդհանուր հայերենյան, ժամանակի խոսակցական հայերենի և գրաբարի բառապաշարի տարրերը, այլև այն փոխառությունները, որոնք կատարված են եղել տարբեր ժամանակներում առանձին լեզուներից:

Այստեղ շատ բառեր, որքան էլ հին ու բնիկ լինեն, գործածվում են ժամանակի խոսակցական, թերևս նաև բարբառային հնչյունական արտաբերությամբ: Օրինակ՝ բուրթ (փխ. բուրդ), բիրկ (փխ. պիրկ «ծիգ, լարված, կանգնած»), գագադ (փխ. գագաթ), գիուդ (փխ. գիւղ), լուրչ (փխ. լուրջ) և այլն:

Իբրև գլխաբառ հանդես են գալիս ոչ միայն առանձին բառեր, այլև որպես այդպիսին վերցվում են որոշ բառակապակցություններ: Օրինակ՝ ազատ

արհեստ, ախորժութեամբ հայել, թխախառն դեղին, ծաղկի գլուխ, ծընկան խուփն, խլուրդ մուկն, լիմոնի ծառ, պարանոցի կապիչ և այլն: Նման քայլի հեղինակը դիմում է հատկապես այն դեպքում, երբ տվյալ բառակապակցությունն ակնհայտորեն հանգեցվելու է ռուսերեն այնպիսի համարժեքի, որն առանձին պարզ բառ է: Սա նշանակում է, որ այդ կարգի տարբերությունը պատճառաբանվում է երկու գուգադրվող լեզուների բառապաշարի տարբերությամբ՝ պայմանավորված այդ նույն լեզուների մտածողության առանձնահատկություններով:

Բավականին զգալի են այն դեպքերը, երբ իբրև գլխաբառ ընտրված են իրար հոմանիշ երկու և ավելի բառեր, ըստ որում դրանք առնված են հայերենի տարբերակային այլևայլ շերտերից: Օրինակ՝ ականջ կամ լսելիք, ազդր կամ բարձ, ագի կամ պոչ, աչքնոց կամ ակնոց, մերձ, մօտ կամ հուս, նեղ կամ անձուկ ճանապարհ, ոմն կամ միւսն, ծիածան կամ աղեղ, ոռոգեցեալ կամ ջրեցեալ և այլն:

Տեղ են գտել նաև այնպիսի գլխաբառեր, որոնք ոչ միայն կայուն բառակապակցություններ են, այլև արտահայտություններ: Օրինակ՝ ողջ մնալ, ոչ է յարմար և այլն:

Այս և այլ կարգի բառահոդվածները, որպես կանոն, ռուսերենում արտահայտված են միայն մեկ բառով, բացառությամբ կայուն կապակցությունների և արտահայտությունների թարգմանությունների: Ըստ այդմ կարելի է ասել, որ սույն «բառարանի» հայերեն կողմն աչքի է ընկնում ձևերի առատությամբ, բազմաբառությամբ, իսկ ռուսերենը համեմատաբար զուրկ է դրանցից: Դա բացատրվում է եթե ոչ այլ հանգամանքներով, ապա առնվազն 18-րդ դարի գրական աշխարհաբարի ոչ լիարժեք կանոնարկվածության փաստով:

Իսկ «ռուսերեն-հայերեն բառարանը», կապված հայերեն մասի հետ, աչքի է ընկնում հետևյալ առանձնահատկություններով: Այստեղ բառերը և՛ տառադարձվում են, և՛ թարգմանվում հայերեն: Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ ռուսերեն բառը հայերեն թարգմանության մեջ արտահայտվում է մեկ բառով կամ նրան գուգահեռ, հոմանիշ բառակապակցությամբ: Նկատելի նաև այն, որ հայերեն թարգմանությունը տեղ-տեղ լրացվում է զանազան կարգի բացատրություններով (օրինակ՝ бабочка ~ բաբօչկայ-հողամաղ. է սա վայրի թռչուն): Շատ հազվադեպ, բայց պատահում է, որ ռուսերեն տվյալ բառի դիմաց նշվում են հայերեն իրար հոմանիշ երկու և ավելի բառեր:

«Բանալի գիտութեան» աշխատության մեջ գետեղված «բառարանների» բառարանագիտական համեմատությունից պարզվում է, որ քիչ չեն այն դեպքերը, երբ այս կամ այն բառահոդվածն երկու բառարանում էլ հանդես է

գալիս նույն կերպ, այսինքն՝ մեկը մյուսի հետ լրիվ համընկնում է: Այնպես է ստացվում, կարծես հեղինակը երբեմն հայերեն-ռուսերեն բառարանում դրված տվյալ բառահոդվածը պարզապես շուտ է տվել ռուսերեն-հայերեն բառարանում (օրինակ՝ ներսային մասն մարմնոյ ~ внутренняя часть тела, էջ 89, և հակառակը՝ էջ 138): Դա, կարծում ենք, որոշակիորեն բելադորված է եղել դասագրքի գործնական խնդիրներով, այսինքն՝ կոնկրետ դեպքում նկատի է առնվել մատչելիության և դյուրին քարգմանության հասնելու ձգտումը, որ կարող է առաջանալ ուսուցման գործընթացում:

Անկախ իրենց ծավալի տարբերությունից՝ «բառարաններն» առատ են հոմանիշներով, ըստ որում հաճախ նկատի են առնվում հայերենի գրաբար և աշխարհաբար (օրինակ՝ խօսկ, բան կամ բառ, ինչք, կայք կամ ապրանք), գրական կամ խոսակցական (օրինակ՝ ծիածան կամ աղեղ, ծուխ կամ մուխ, պարանոց կամ շլինք, եղջիւր կամ պոզ, ողկույզ կամ ճիդ), ինչպես նաև բնիկ կամ փոխառյալ (ըստ որում հին կամ նոր, օրինակ՝ նոր կամ թագայ, շագանակ կամ շամբալուք, պայտառ կամ մալբանդ, պտուղ, միրգ կամ եմիշ), վերջապես հին և նոր (օրինակ՝ ներս բերիլ կամ ներմուծումն), ընտիր կամ սովորական (օրինակ՝ ոռոգել կամ ջրել) տարբերակային ձևերը:

Նման տարբերակված մոտեցումը պայմանավորված է զարգացման նոր շրջանում գործառույ հայերենի յուրօրինակ դրվածքով, ինչպես նաև այն հանգամանքով, որ հեղինակը որևէ խտրականություն չի դնում այդ ձևերից մեկի կամ մյուսի միջև, այսինքն՝ սակավ ուշադրություն է դարձվում ուսուցման պահանջները բավարարող նորմավորմանը:

Կդ. Սաֆարյանի «Բանալի գիտութեան» գիրքը, իբրև նոր շրջանի գրավոր աղբյուր, աչքի է ընկնում լեզվական այնպիսի առանձնահատկություններով, որոնք արտացոլում են ժամանակի հայերենի վիճակը: Դա, ինչպես վերը տեսանք, բազմիցս նշում են նախորդ ուսումնասիրողները:

Այստեղ, սակայն, ուշադրություն ենք դարձնում մի այնպիսի առանձնահատկության, որն իսպառ և ամբողջովին բաց են թողել, գրեթե անտեսել են նախորդ ուսումնասիրողները: Դա վերաբերվում է գրքում տեղ գտած լատինաբան հայերենի ձևերին: Դրանք անուշադրության են մատնված եղել՝ ա) իրենց պակաս գործածության պատճառով, բ) առհասարակ լատինաբան հայերենի անբավարար ուսումնասիրվածության հետևանքով: Ամբողջ հարցն այն է, որ նման կազմության ձևերն, անկախ իրենց գործածության նվազ բազմազանությունից և հաճախականությունից, փաստորեն առկա են մի այնպիսի գրքում, որը գրվել և տպագրվել է ամենևին ոչ լատինաբան, այսինքն՝ ոչ կաթոլիկական-միաբարական միջավայրում, այլ այդ միջավայրից բոլորովին հեռու՝ Պետերբուրգում:

Այսպես, հանդիպում ենք տարբեր կարգի մի շարք լատինաբան հայերենի ձևերի, ինչպես՝ նոյնոյ (փխ. նորին), ողորմածագունեղ (փխ. ողորմածագոյն, որ գործածվում է բազմաթիվ անգամ), լնանին (փխ. լնուն), ոռոգեցեալ (փխ. ոռոգեալ), ջրեցեալ (փխ. ջրեալ կամ հեղեալ) և այլն:

Թերևս պետք է կարծել, որ նման ձևերի երևան գալը պայմանավորված է միայն այն բանով, որ լատինաբանության հաղթահարման շրջանից հետո դեռևս իսպառ չի վերացվել նման ձևերի գործածությունը, ուստի անհնարին չէ դրանց ի հայտ գալը 18-րդ դարի վերջին տասնամյակներին տպագրված գրքերի լեզվում, ըստ որում ոչ թե միտումնավոր կամ գիտակցված ձևով, այլ ինքնաբերաբար, տարածված սովորույթի ուժով: Ռուսահայ միջավայրում լատինաբան ձևերի ինքնաբերական գործածությունը հաստատում է այն իրողությունը, որ մեզանում գործառած լատինաբան հայերենը, իբրև արհեստական, ներմուծյալ լեզվական տարբերակ, արտաքին միջամտությամբ ու «հովանավորությամբ» հասնում է զգալի արդյունավետության, իսկ բուն գործածությունից դադարելուց հետո անգամ դեռևս շարունակում է իրեն զգացնել բնագրային սպրդումների, ներթափանցումների ձևով⁹²: Եվ դա տեղի է ունենում ոչ միայն լատինաբանությամբ հագեցած մշակութային կենտրոններում, այլ նաև դրանցից բավականին հեռու, ավելին՝ միանգամայն զերծ մնացած կենտրոններում: Այս առումով նշենք, որ «Բանալի գիտութեան» գրքի պարունակած լեզվական փաստերը ուշագրավ են և միանգամայն հավաստի, խոսում:

Այնուամենայնիվ, սույն աշխատության մեջ ընդգրկված բառարանագրական նյութին այստեղ համեմատաբար սեղմ ենք անդրադառնում: Այնինչ այդ նյութը լիովին արժանի է ավելի մանրամասն քննության: Այս աշխատության լեզվական նյութն անհրաժեշտ է մեկ առ մեկ նկատի ունենալ, օրինակ, հայոց լեզվի պատմության լիաժամպա, լայն ուսումնասիրության դեպքում, որովհետև նրա բառապաշարն, իրոք, պարունակում է այնպիսի բառեր, բառերի այնպիսի իմաստային կիրառություններ, որոնք խիստ կարևորություն կարող են ներկայացնել հայոց լեզվի պատմական բառարան ստեղծելու համար:

Կո. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» գրքի վերջին՝ չորրորդ բաժինը երկլեզվյան զրուցարանն է (էջ 245–285): Այն սերտորեն առնչվում է անմիջապես նախորդ երկու բաժիններին, ուստի պակաս հետաքրքրություն չի ներկայացնում վերը քննարկված հարցերի տեսանկյունից: Զրուցարանն

⁹² Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի լատինատիպ նորամուծությունների հաղթահարումը XVIII դարում. – «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1982, № 8, էջ 63–72:

ընդգրկում է երեք առանձին մաս, ըստ որում առաջինը կազմում են խոսակցությունները (էջ 245–256), երկրորդը՝ քաղաքավարության սկզբունքները (էջ 257–375), իսկ երրորդը՝ մարդկային խղճմտանքի վերաբերյալ տարբեր ժամանակներում ապրած մարդկանց և մտածողների զանազան մտքերն ու մտորումները (էջ 276–283):

Խոսակցությունները չորս կարգի են: Առաջինը վերաբերում է դպրոցական գործին, երկրորդը՝ ճաշկերույթի մի հրավերքի, երրորդը՝ մի դասահարցման, չորրորդը՝ առանձին մի իրավիճակի:

Քաղաքավարական սկզբունքներում շոշափվում են հայրենասիրության, ծնողասիրության, ընկերասիրության, ընտանեասիրության և հավատարմության հարցեր, որոնք բոլոր դեպքերում դրվատանքի են արժանանում: Այս նույն տեղում դատապարտվում են ծուլությունը, դատարկակեցությունը և այլ քերություններ:

Մարդկային խղճմտանքին վերաբերող մտքերն ու մտորումները քաղված են հիմնականում հին աշխարհի մեծերի ասույթներից, որոնք հետագայում ձեռք են բերել թևավոր խոսքի արժեք:

Ինչպես դիպուկ բնորոշում է Հ. Աճառյանը, «Բանալի գիտութեան» գրքում տեղ գտած գրույցների լեզուն «մաքուր արևելահայ աշխարհաբար է՝ խառն գրաբար ձևերով»⁹³:

Սույն գրուցարանը ևս, բնականաբար, ենթադրում է մանուկներին ու դեռահասներին նպատակասլաց կերպով կրթելու և դաստիարակելու նպատակ: Դրանից բացի, այն ծառայում է հայերենի և ռուսերենի բնագրային ուսուցմանը: Աշխատության այդ բաժինը լրացնում է նախորդ բաժինները և մի տեսակ դառնում այն փորձաքարը, թե մինչ այս ձեռք բերած գիտելիքներն որքանով են յուրացված և ամրակայված: Մյուս կողմից հարկ է նշել, որ այդ գրուցարանը շարադրված է ժամանակի նոր գրական հայերենով, որը բավականաչափ ներծծված է գրաբարով: Այս կետում լիովին պիտի պաշտպանել Հ. Աճառյանի տեսակետը, թեև հարկ կա միաժամանակ նշելու, որ տեղ–տեղ այդ գրույցները միօրինակ չեն:

Այսպիսով, Կո. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» աշխատությունը, իբրև 18–րդ դարի հայ բառարանագրության (նաև այլ կարգի) միավոր, արդյունք է ժամանակին մեզանում տեղի ունեցած մշակութային շարժման, յուրովի ծառայել է երկլեզվյան ուսուցման նպատակին, արտացոլում է այդ շրջանի հայերենի բառապաշարի լեզվական վիճակը: Բառարանագրական

⁹³ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի սլատմություն, հ. 2, Երևան, 1951, էջ 459:

այդ հուշարձանը կարևոր դեր է խաղացել մեր լեզվի զարգացման և դասավանդման գործում: Այն ինչ-որ չափով եղել է բանասեր-լեզվաբանների ուշադրության առարկան և այսօր ևս չի դադարել որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնելուց: Այդ աշխատությունն ունի իր ուրույն տեղը հայ մտավոր զարգացման պատմության մեջ: Նրանում ամփոփված բառապաշարն անհրաժեշտ է օգտագործել հայերենի պատմական բառարան կազմելու ժամանակ:

ԳՐԻԳՈՐ ԽԱԼԴԱՐՅԱՆԸ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳԻՐ

Հայ գրավոր մշակույթը զարգացել է մեծ ոգորումների և մաքառումների գնով: Հայ գրականության և արվեստի, հայոց լեզվի զարգացման և առաջընթացի բազմադարյան պատմությունը նույնպես չի եղել դյուրին և անկաշկանդ: Ընդհակառակն, այդ ընթացքը հայտնի է իր անասան վերելքներով ու ափսոսալի վայրէջքներով: Առապարներն եղել են կաշկանդումներ, խոչընդոտները՝ խիստ վնասաբեր, որոնք երևան են եկել դաժան փորձությունների, վայրագ խորտակումների պահերին: Ըստ որում նկատելի է, որ նման տատանումները եղել են բավականին խորունկ, իսկ ցնցումները դարձել են գրեթե օրհասական: Ավելացնենք նաև այն, որ ինքնուրույն ձեռքբերումն ու նվաճումը հաճախ ցավալի կերպով խաթարվել են մի չարական ձեռքմեկնումով, նույնիսկ ոտնձգությամբ: Դա տեղի է ունեցել մայր հայրենիքում, դրսից եկած և պարտադրված միջոցների հետևանքով: Եվ իբրև փարատում դրա՝ գոյատևման վերընձյուղման ձգտումով այդ ժամանակ, սակայն, ավելացել է ներքին տոկոսությունը, նաև արարման սքանչելի համականությունը:

Հայ մշակույթը դարձել է ավելի ակնառու և առավել ինքնուրույն ու յուրօրինակ: Այն տոկուն և երկարատև ընթացքի վկայություն է, հավաստիք՝ ներքին լարվածության, անկոտրում եռանդի և բնական ինքնարտահայտման: Դա տեղի է ունեցել բնօրրանում, իսկ հարկադրանքի հետևանքով տարբեր ծագերում հաստատվելու պայմաններում՝ նաև կրթօջախներում: Մեր մշակույթի առաջին վկայարանը մեր լեզուն է, և ի հակառակեն մոտենալով՝ կարելի է ասել, որ մեր լեզուն առաջին հերթին մեր մշակույթն է, վերջինիս արտացոլումը՝ գրավոր միջոցներով, կատարելության հասած գրական ուրույն ձևերի մեջ:

Նման պարագայում մշակութային ամեն մի առնչություն, լեզվական յուրաքանչյուր շփում եղել է փորձարկում, այլև իր դրական հետքն է թողել, ունեցել է իր հետևանքը: Հայ իրականության առաջընթացը, հայ մշակույթի զարգացումը շատ ու շատ կողմերով են իրար նման, այլև նույնական, բազում գծերով են համընկնում: Ինչպես ասում են, մեկը մյուսի արտացոլումն է:

Առաջինը լիովին նման է երկրորդին՝ իր իսկ տեսքին, նախորդը հաջորդի հիմունքն է, միաժամանակ բնույթը:

Դրա նմանությունն ունի նաև հայ բազմադարյան գրականության առաջընթացը: Այստեղ էլ ձեռքբերումը, ինչ խոսք, եղել է տևական, իսկ կորուստը՝ գրեթե մշտապես պատահիմունք: Այստեղ ևս կան վայրէջքներ, կան վերընթացումներ, այստեղ նույնպես խաթարումն ու փլուզումը հետևանք են անհաճո միջամտության, նախանձավոր խոչընդոտման, քինախնդիր վերաբերմունքի:

Այդպիսին է նաև հայոց լեզվական մշակույթի դարավոր առաջընթացը: Այն բազմազան է և մեծախորհուրդ, իմաստալից, ըմբռնումներով ու գաղափարներով լեցուն, բազմաշերտ, գիտելիքներով հարուստ: Մեր լեզվական մշակույթը մեր մտքի և հոգու գանձարանն է: Մենք չէ, օտարներն են ամեն առիթով տարբեր ժամանակներում զարմացել նրա հարստությամբ, նրա ինքնատիպությամբ: Այստեղ ամեն մի բառ մի ուրույն գաղափարի կրող է եղել, իմաստների փունջ, կոնկրետ ժամանակի վկայություն: Ինչպես ամեն մի հնամյա լեզվում, հայերենում ևս յուրաքանչյուր առարկա, երևույթ, հարաբերություն և ըմբռնում ձևակերպված է տվյալ բառի մեջ, ընդ որում առանձին, երկարատև հոգածությամբ, դրսևորված նրբորեն ու պատկերավոր:

Մեր մշակույթը մեզ համար լայն ըմբռնում է, աչքի է ընկնում զանազան կարգի առնչություններով՝ երևան եկած թե՛ նախապատմական և թե՛ գրավոր պատմության տևական ժամանակներում: Հայտնի են հասարակական, տնտեսական, պատմական և մշակութային շփումների, հարաբերությունների բազում դրսևորումներ, մեծաթիվ օրինակներ: Դրանցով, բնականաբար, հարստացել է հայ մշակույթը: Եվ վերջինս իր իսկ գոյությամբ, նույնիսկ ձեռքբերումներով իր ներդրումն ունի համաշխարհային մշակութային գանձարանը: Ձեռքբերումներն եղել են արդյունավետ, ստեղծարար հարաբերություններ՝ անկախ ժամանակի և ընդգրկման տարբերություններից:

Համաշխարհային հասարակագիտության մտքի ուշադրության շրջանակում են այնպիսի հայկական երևույթներ, ինչպիսին են, օրինակ, Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունը», Գրիգոր Նարեկացու «Մատյանը», միջնադարյան հայ տաղերգությունը, Անանիա Շիրակացու և Դավիթ Անհաղթի մաթեմատիկական և իմաստասիրությունը, Գառնիի և Զվարթնոցի երբեմնի կանգուն և վերականգնված, վերականգնման արժանի տաճարները: Եվրոպական գիտությանը նպաստ են բերում ու փաստեր են հաղորդում հայ մշակույթը, հարաբերությունները հարակից տեղաբնիկ ժողովուրդների ու քաղաքակրթությունների հետ, մարդկության հեռավոր անցյալի վերաբերյալ:

Այս ամենի մեջ, այդ ամենով հանդերձ բոլորովին համահունչ և ուրույն դրսևորում են ներկայացնում հայ-ռուսական մշակութային հարաբերությունները: Դրանք երևան են գալիս հասարակական-տնտեսական հարաբերություններով պայմանավորված, դրսևորում են գրական և մշակութային ոլորտներում: Այդ հարաբերություններն ունեն շուրջ երկու հարյուրամյակի պատմություն: Դրանք լավի, արժեքավորի կապեր են, վերելքի ու հարստացման առնչություններ:

Հայ-ռուսական բառարանագրությունը երկու ժողովուրդների դարավոր մշակութային շփումների մի արտահայտությունն է: Այն ունի ավելի քան երկու հարյուր տարվա պատմություն: Հայերենի և ռուսերենի բառագանձի օգտագործմամբ ստեղծված երկլեզվյան բառարանները հսկայական նշանակություն են ունեցել երկու ժողովուրդների մշակութային շփման գործում:

Այս ուղղությամբ կարևոր գործերից է, օրինակ, 1788 թվականին Պետերբուրգում տպագրված Կոնոպատրա Սարաֆյանի «Գիրք որ կոչի բանալի գիտութեան» աշխատությունը: Ինչպես վերն անդրադարձանք, նրանում առանձին մասերով ներկայացված են հայերեն-ռուսերեն և ռուսերեն-հայերեն բառացանկեր («բառարաններ»): Այդ գիրքը, ինչպես գիտենք, լույս է տեսել Գրիգոր Խալդարյանի տպարանում: Ավելացնենք, որ սա երկրորդ գիրքն է, ինչ հայերենի և ռուսերենի բառագանձը զուգադրվում է այսպես կոչված բառարանագրորեն, օգտագործվում է երկլեզվյան (թարգմանական) բառարան կազմելու նպատակով:

Գր. Խալդարյանի աշխատանքն ունի «Գիրք որ կոչի շալի լեզուագիտութեան» վերնագիրը: Տեղեկություն կա, որ այդ վերնագիրը դրված է «խմբագիր-հրատարակիչ» անձի կողմից⁹⁴: Պետք է շեշտել, որ այնքան էլ դիպուկ վերնագիր չի ընտրված:

Անմիջապես նկատենք, որ այս վերջին երկու բառարանների հրապարակման հարցում բավականին մեծ է եղել տպարանատեր Գր. Խալդարյանի դերը: Բոլորովին անհիմն չէ, ընդհակառակը՝ վստահորեն կարելի է ասել, որ նա հայ-ռուսական բառարանագրության ռահվիրաններից է, ավելին՝ Կո. Սաֆարյանի հետ միասին առաջինն այդ ճյուղի տպագիր հայ բառարանագրության մեջ:

Այդուհանդերձ պետք է ասել, որ նրա անունն ու մանավանդ գործը մեզանում դեռ չեն եղել մանրամասն և լիարժեք գնահատության արարկա:

⁹⁴ Գիրքը տպագրված է 1788թ., Պետերբուրգում (նախորդից ընդամենը 4 ամիս հետո):

Պատվարժան այդ հայը ժամանակին բավականին հարուստ է եղել, սակայն հետո մինչև վերջին լուծման սնանկացել է, պարտքերի բեռան տակ կնքել իր (Լեոյի պնդմամբ՝ վաղաժամ) մահկանացուն: Իսկ երբ կարողության տեր էր, ինչպես իրագեկ ենք դառնում կողմնակի աղբյուրներից, այն ժամանակ իր դրամն ու եռանդն ամենևին իզուր չի վատնել, ինչպես ասում են՝ քամուն չի տվել, չի մսխել անձնական, անցողիկ վայելքների համար, չի տրամադրել իրեն անիմաստ ու շվայտ կյանքի, այլ մեծ սիրով, ամբողջովին նվիրվել է հայրենասիրական, ազգապահպան առաքելությանը: Գրիգոր Խալդարյան ունևորն իր լուծման է ներդրել հայ իրականության առաջընթացի գործին:

Այսպես, դեռևս Լոնդոնում, ինչպես գիտենք, Խալդարյանը ձեռնարկում է հայերեն գրքերի տպագրությունը, իսկ 1781 թվականին այդ գործը վերսկսում է Պետերբուրգում՝ այդտեղ հիմնելով հայկական տպարան: Դա եղել է Ռուսական կայսրության սահմաններում հիմնված հայկական առաջին տպարանը:

Հայ գրքի և տպագրության բազմամյա պատմության համեմատաբար լայն ուսումնասիրությունից իմանում ենք, որ Ռուսաստանում հայ տպագրության գործին առնչվող մի շարք առաջնություն ունեցող ձեռնարկումներ այս կամ այն կերպ կապվում են Գ.ր. Խալդարյանի անձի և նրա հիմնադրած տպարանի հետ:

Պետերբուրգում հայկական տպարանի հիմնադրումը ժամանակի առումով միանգամայն տեղին էր, օրինաչափ և բնական: Դա բացատրվում է այդ շրջանի հայ-ռուսական տարբեր կարգի հարաբերությունների ամրապնդմամբ, առավել ևս գործնական ուղիների որոնմամբ: Այդ ուղիներից մեկն էլ մշակութային լայն առնչությունների ձեռնարկումն էր: Մի կողմից՝ հայ հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական գործիչներն առաջադրում էին հայ ժողովրդին արևելյան քաղաքական գրկանքներից ազատելու և ռուսական կողմնորոշում հաստատելու ծրագրեր, որոնց իրականացմանը մեծապես օժանդակելու էին ռուսական տերությունն ու ռազմական ուժերը⁹⁵: Իսկ մյուս կողմից՝ հայ մշակույթի նախանձախնդիր գործիչներն իրենց հերթին ձեռնարկում էին մշակութային բազմապիսի գործունեություն: Նախատեսվում էր, օրինակ, հայության ազգային կրթություն և հայեցի դաստիարակություն, ժամանակի գիտելիքների լիակատար տիրապետում, մտավոր կյանքի ապահով գարգացում և այլն: Այդ ընթացքում, բնականաբար, մեծ տեղ էր հատկացվելու հայ գրքին և տպագրությանը: Ուստի ժամանակի թելադրանքով

⁹⁵ Տես նաև Վ. Համբարձումյան, Սիմեոն կատողիկոս Երևանցին և նրա «Ջամբո» աշխատությունը.
- Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Երևան, 2003, էջ է-ը:

պահանջվում էր նոր գրքերի հրատարակում, դասագրքերի և օժանդակ ձեռնարկների լույս ընծայում, հայ գրավոր մշակույթի անցյալի երևելիների գործերի հրատարակում, և ըստ այդմ նախկինից եկող փորձի լիարժեք յուրացում և արժարժում նոր պայմաններում:

18-րդ դարի երկրորդ կեսը հայ-ռուսական հասարակական-քաղաքական և մշակութային հարաբերությունների բուռն ժամանակների սկիզբն է: Գնալով այդ հարաբերությունները, ինչպես գիտենք, ավելի են ամրապնդվում, դառնում են անքակտելի և ամբողջական: Դրանք վերջին հաշվով պսակվում են որոշակի, շոշափելի հաջողությամբ: Այդ հարաբերությունների բովում ծնվեցին մի շարք հայ հասարակական-քաղաքական գործիչներ, մշակույթի բազում երախտավորներ, ռուսական միջավայրի հայ երևելիներ: Նրանք իրենց միտքն ու եռանդը, նյութական հնարավորությունն ի սպաս դրին հայոց և ռուսաց հարաբերությունների հուսալի արմատավորմանը, ծավալմանն ու հետագա հաջողության ապահովմանը: Այդ գործում, հիրավի, մեծ է նաև Գ.ր. Խալդարյանի ծառայությունը:

Գ.ր. Խալդարյանի կյանքի, գրական-մշակութային գործունեության, ընդ որում բառարանագրական աշխատանքի վերաբերյալ մեզ քիչ բան է հայտնի: Եղած սուղ տվյալներին կարելի է ավելացնել նրա հրատարակած գրքերի հավելվածներում և «հիշատակարաններում» տեղ գտած փաստերը: Դրանց որոշ մասն էլ գտնում ենք մոտիկ անցյալի պատմագիտական և բանասիրական աշխատություններում, հայ հնատիպ գրքի տարբեր մատենագիտական ցանկերում և այլն: Այդ տվյալների զգալի մասը գիտական շրջանառության մեջ է դրված եղել անցյալ դարի 80-ական թվականներից, ըստ որում նույն տվյալները շատ քիչ են համալրվում և գրեթե նույնությամբ օգտագործվում ու վերարժարծվում են նաև հետագայում: Այսպես, դրանք գլխավորապես շոշափվում և մեկնաբանվում են Հարություն Տեր Հովհանյանցի, Գյուտ Աղանյանի, Թեոդիկի, Լեոյի, Գարեգին Լեոնյանի աշխատություններում, իսկ մեր օրերում թերևս ամենից հաճախակի Ռ. Իշխանյանի գրքերում: Անդրադառնալով Գ.ր. Խալդարյանի բառարանագրական գործունեությանը, ստորև որոշ չափով նկատի ենք առնում եղած տվյալները՝ տեղ-տեղ մտցնելով անհրաժեշտ ճշգրտում, այլև հանդես բերելով նոր մոտեցում:

Գ.ր. Խալդարյանը նորջուղայեցի վաճառական է, սերում է ժամանակի մեծահարուստ Խալդարյան տոհմից: Պարզվում է, որ այդ տոհմը Նոր Զուղայում հաստատվել է բռնագաղթի հետևանքով ոչ ուշ քան 17-րդ դարի երկրորդ կեսի սկզբներին: Երբ հետևում ենք գրավոր աղբյուրների տվյալներին, պարզվում է, որ Խալդարյանների տոհմը հիշատակվում է դեռևս 18-րդ դարի սկզբներից: Այսպես, օրինակ, 1712 թվականին Ամստերդամում Դուկաս

Վանանդեցու տպագրած մի գրքում ուշագրավ նշում կա այդ մասին: Խալդարյանները ճանաչված են եղել իրենց տոհմական շառավիղներով: Այդ գերդաստանը «բռնավորաց կտտամահ» հալածանքների հետևանքով տրոհվում է, փլուզվում, մաս առ մաս ապաստան է գտնում Ռուսաստանի սահմաններում, հատկապես՝ Աստրախանում: Իսկ մի մասն էլ տեղավորվում է Բաղդադում: Գ.ր. Խալդարյանը ակներևաբար սերում է Ռուսաստանում ապաստանած տոհմաճյուղից: Նրա ծննդյան թիվն առ այսօր մնում է անհայտ, բայց գիտենք, որ վախճանվել է 1787 թվականին Պետերբուրգում:

1770 թվականին առևտրական գործերով, ինչպես նաև հոգու խորքում փայփայած գիրք տպագրելու նպատակով Խալդարյանը մեկնում է Լոնդոն, տասը տարի անց վերադառնում է Պետերբուրգ: Փաստերը վկայում են, որ մինչև Լոնդոն մեկնելը նա ճանապարհորդել էր Հնդկաստան: Տարիների ընթացքում նրա փայփայած երազանքը եղել է հայ մշակույթին անմնացորդ ծառայելը: Այդ իսկ մղումով Խալդարյանը հիմնադրում է տպարան, գործակցում ժամանակի Ռուսաստանի հայոց հոգևոր առաջնորդ, Էջմիածնի եկեղեցուց եկող հայապահպանման գործի ցուցումներով առաջնորդող, եռանդուն հայրենասեր Հովսեփ Արղությանի, այլև ժամանակի հայ հասարակական ականավոր գործիչ, Ռուսաստանի բարձր դասի միջավայրում համակրանք վայելող Հովհաննես Լազարյանի և ուրիշների հետ:

Հայտնի էր, որ Խալդարյանի գրահրատարակչական գործունեության մեջ որոշակի դեր է խաղացել Հովս. Արղությանը՝ ջերմեռանդ նվիրվածության, խոհեմ գործելակերպի և աշխատասեր վարքի տեր մի անձնավորություն 18-րդ դարի վերջերին: Հովս. Արղությանի մասին Լեոն գրում է «Նրան տրված չէր գրողի շնորհք, բայց և այնպես նա, չնայած իր բազմակողմանի զբաղմունքներին, կապվեց հայոց գրականության հետ եթե ոչ իբրև հեղինակ, գոնե իբրև հրատարակիչ: Նրա ժամանակ Գրիգոր Խալդարյան անունով մի ջուղայեցի վաճառական, գնելով Հոլանդիայում (լմա՝ Անգլիայում – Վ. Հ.) հայերեն տառեր, տարավ Պետերբուրգ, ուր բաց արավ տպարան: Արղությանն իր հովանավորության տակ առավ այդ հիմնարկությունը և մի քանի գրքեր հրատարակեց, գլխավորապես հայոց հին մատենագրության գործերից: Այսպես էին Ներսես Շնորհալու մի քանի երկերը («Թուղթ ընդհանրական», «Յիսուս Որդի», «Հաւատով խոստովանիմ»), Եղիշեի «Պատմութիւն»-ը, «Ժամագիրք» և այլն: Կառուցելով Նոր Նախիջևանի կողքին Սուրբ Խաչ վանքը՝ Արղությանը մտածեց դարձնել այն մի գրական-հրատարակչական

հիմնարկություն, Վենետիկի Միսիթարյան միաբանության պես և հենց այդ միաբանության դեմ մրցելու համար⁹⁶»:

Խալդարյանի հիմնադրած տպարանը նրա մահից հետո ևս անգործության չի մատնվում: Այն հաջողակ և հարմար միջոց էր հայ գրականությունը և առհասարակ հայ հասարակական միտքը զարգացնելու համար: Այդ տպարանի հետագա գործունեության մասին նշում է Ռ. Իշխանյանը. «Խալդարյանցի մահից հետո տպարանը մնում է իբրև Էջմիածնի սեփականություն. նրա փաստական տնօրենը դառնում է վերը հիշյալ Հովսեփ Արղությանը, որը և տպարանը տեղափոխում է ավելի հայաքանակ վայրեր, նախ՝ Ն. Նախիջևան (իմա՝ 1789 թվականին – Վ. Հ.), ապա՝ Աստրախան (իմա՝ 1796 թվականին – Վ. Հ.): Այստեղ տպարանը շարունակում է աշխատել նաև 19-րդ դարի առաջին կեսին»⁹⁷:

Ոչ պակաս կարևոր է նաև Գր. Խալդարյանի տպագրած գրքերի վերաբերյալ մեզանում գոյություն ունեցող տարբեր կարծիքներից անդրադառնալը: Ամենից առաջ ուշագրավ է, օրինակ, հետևյալ նշումը. Խալդարյանը «1780-ին անգլիական մի տպարանում (իմա՝ Ռիվինկտոնի տպարան – Վ. Հ.) հրատարակել է «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքը: Նույն թվականին տեղափոխվել է Պետերբուրգ և 1781-ին լույս ընծայել Ռուսաստանում առաջին հայերեն գիրքը՝ «Այբբենարան»-ը: Հետագա տարիներին հրատարակել է ևս 10 գիրք» (ընդամենը՝ 12 գիրք–Վ. Հ.)⁹⁸:

Այնուհետև, ըստ Թեոդիկի տվյալների՝ Խալդարյանը հրատարակել է 17 անուն գիրք⁹⁹: Խալդարյանի հրատարակած գրքերի մատենագիտական լիակատար նկարագրությունը թերևս տրված է «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ»-ում¹⁰⁰: Ըստ այդ ցուցակի տվյալների Պետերբուրգում լույս տեսած գրքերի թիվը հասնում է 19-ի: Դրան թերևս պետք է ավելացնել Լոնդոնում տպագրված հիշյալ («Դաւանութիւն հաւատոյ») գիրքը, որով ընդհանուր թիվը դառնում է 20: Այս թվին էլ պետք է ավելացնել Խալդարյանի հեղինակած, ըստ որում ինչպես հայտնի է, հետմահու տպագրված «Շաւիղ լեզուագիտութեան» գիրքը:

Իսկ առհասարակ նույն տպարանում տարբեր ժամանակներում լույս են տեսել ավելի մեծ թվով գրքեր, ընդ որում ոչ միայն 18-րդ դարում, այլև

⁹⁶ Լեո, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973, էջ 464:

⁹⁷ Ռ. Իշխանյան, Հայ գիրքը. 1512–1920, էջ 102:

⁹⁸ «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հ. 4, Երևան, 1978, էջ 705:

⁹⁹ Թեոդիկ, Տիպ ու տառ. «Գիրք»ին ծագման եւ միջազգային ու հայկական տպագրութեան վրայ ձգուած ակնարկ մը, Կոստանդնուպօլիս, 1912, էջ 177–178:

¹⁰⁰ Տես՝ «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512–1800), Երևան, 1963:

հետագայում: Այսպես, ըստ Ռ. Իշխանյանի տվյալների, «երեք քաղաքներում գործած այս տպարանում մինչև 18-րդ դարի վերջը տպագրվել են շուրջ 50 անուն հայերեն գրքեր¹⁰¹:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Պետերբուրգում տպագրված գրքերն իրենց բովանդակությամբ զգալիորեն զանազանվում են միմյանցից: Դրանք ընդգրկում են ինչպես անցյալի, այնպես էլ ժամանակի հեղինակների երկերը, այլև հիմնականում ինքնուրույն երկեր են, մասամբ քարգմանություններ:

Այսպես, ժամանակի պահանջների բավարարման նպատակով տպագրվում են Եղիշեի «Պատմութիւն Վարդանանց» (1787 թ.), Ներսես Շնորհալու «Գիրք որ կոչի Յիսուս Որդի» (1785 թ.), «Հաւատով խոստովանիմ» (1786 թ.), «Գիրք որ կոչի Ընդհանրական» (1788 թ.), Ներսես Լամբրոնացու «Դրուստ պատմագրաբար՝ ի փոխումն տեառն Ներսեսի Կլայեցոյ» (1788 թ.), Ղազար Զահկեցու «Գիրք աղօթից» (1785 թ.) աշխատությունները: Նման երկերի հրատարակությունը հատապնդելիս է եղել նաև հայրենասիրական ջերմ գգացումներ արժարժելու, ազատագրական պայքարի նոր մտորումներ արթնացնելու, հայեցի կրթություն և դաստիարակություն սերմանելու նպատակ:

Այնուհետև, երևան են գալիս եկեղեցական մի շարք գործեր ու մեկնաբանություններ, որոնց կողքին հրատարակվում են «Պատմություն Սուրբ Գրոց» (թարգմ. Հարություն Դավթյան, 1785 թ.), Իլիա Մյունեադիսի «Գիրք որ կոչի Վեմ գայթակողութեան» (1786 թ.) թարգմանական երկերը: Իսկ սրանք կոչված էին ծառայելու հայոց եկեղեցու նորօրյա ջատագովությանն ու ջերմեռանդ հավատի վերընծայմանը:

Առանձին տեղ է հատկացվում նաև կրթական, ուսումնական գործին նպաստ բերող գրքերի հրատարակմանը: Այդ իսկ նպատակով լույս են տեսնում վերն արդեն նշված «Այբբենարան»-ը, Կղ. Սաֆարյանի «Գիրք որ կոչի Բանալի գիտութեան»-ը և Գր. Խաղարյանի «Գիրք որ կոչի Շաւիղ լեզուագիտութեան»-ը: Այս երեքն, ինչ խոսք, կոչված են եղել մեկ ընդհանուր նպատակի, այն է՝ Ռուսաստանի հայաշատ վայրերում և հայկական կրթօջախներում հայ մանուկներին (և առհասարակ՝ կամեցող շատերին) հայերեն և հայերենի միջոցով ուսերեն սովորեցնելու: Ուստի այդ գրքերից հայերեն և հայերենի միջոցով ուսերեն սովորեցնելու: Ուստի այդ գրքերից հատկապես վերջին երկուսը ոչ միայն երկլեզվյան բառարաններ են, այլև

¹⁰¹ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 103:

պարունակում են նույնպիսի գրույցներ, քարգմանական նյութեր, բարոյական խրատներ, բարեկրթության հրահանգներ և այլն:

Եվ վերջապես հրատարակվում են ժամանակի գաղափարաբանությանը ծառայող, կրոնական դավանանքի պահպանման գործի սպասավորմանը կոչված գրքեր, լույս են տեսնում ընթացիկ տարեցույցներ, օրացույցներ և այլն:

Իսկ որո՞նք են եղել Գ. Խալդարյանի գործունեության բնագավառները: Մեր երկարատև պրպտումները ցույց են տալիս, որ նա եղել է հրատարակիչ, քարգմանիչ, բառարանագիր: Թերևս նորություն է նրա բանաստեղծություն գրելու փորձերի մասին նորահայտ տեղեկությունը: Այդ ժամանակներում ևս բանաստեղծություն գրելն ամենից առաջ հոգու բանաստեղծականության արտահայտությունն է: Դա բավականին հատկանշական է Խալդարյանի նման նվիրյալի համար:

Ամենից առաջ Խալդարյանը հայտնի է իբրև հրատարակիչ: Նրա տպագրական գործը մեզանում ուսումնասիրված է գրեթե ըստ ամենայնի և գնահատված է պատշաճ մակարդակով: Այդ գործը կազմում է Խալդարյանի հայրենանվեր ծառայության բուն մասը: Դրան ձգտել է ոչ միայն ինքը, այլև դրդում, քաջալերում է ստացել հայ մշակույթի երևելի գործիչներից, հատկապես՝ Հովս. Արղությանից: Դեռևս Լոնդոնում եղած ժամանակ Խալդարյանը, ինչպես նկատեցինք, ձեռք է բերում հայերեն տառատեսակներ և որպես բավարարումն Արղությանի բուռն կամեցողության և ցանկության հրատարակում է «Դաւանութիւն հաւատոյ» գիրքը: Տեղին է նշել, որ այդ գիրքը քարգմանել էր ժամանակի գերմանացի նշանավոր հայագետ Յոհան Յոախիմ Շրյոդերը: Նա, ինչպես հայտնի է, հեղինակ է հայերենագիտական մի աննախադեպ աշխատության՝ «Գանձ արամեան լեզուին» (Ամստերդամ, 1711 թ.), որի գիտական վերլուծությունը տվել են շատերը, թեև պետք է նշել, որ նրանցից քչերին է այն մատչելի եղել: Ամենաուշագրավն՝ այդ գրքի հետ կապված, Գ. Ջահուկյանի վերլուծությունն է¹⁰²: Այդ գրքում, ավելորդ չէ նշել, հին գրական հայերենի հետ միաժամանակ բերվում և ըստ ամենայն հանգամանաց քննվում են ժամանակի (արևելահայ) գրական աշխարհաբարի իրողությունները: Հայերենի մեջ Յոհ. Շրյոդերը հմտացել էր Ամստերդամում գիտական լայն գործունեություն ծավալած Թովմաս և Դուկաս Վանանդեցիներին աշակերտելու շնորհիվ: Եվ դա եղել է այն աստիճանի հիմնավոր, որ նա, ինչպես տեսնում ենք, հետագայում կարողացել է ձեռնարկել նաև հայերենից լատիներեն քարգմանությունը:

¹⁰² Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Գ. Խաբարի քերականության պատմություն, էջ 176-207:

Ուստի և երբ իրար ենք զուգակցում 18-րդ դարում հայերենագիտությանը զբաղված տարբեր կրթօջախների, հայաշատ վայրերի մշակութային գործիչների ձեռնարկումներն ու ձեռքբերումները, միանգամայն պարզ է դառնում այն, թե նրանք, անկախ մասնավոր խնդիրներում ունեցած տարածայնություններից և հակառակություններից, որքան համերաշխ ու միակամ են եղել հիմնական խնդրում՝ հայ իրականության մշակութային զարթոնքին ծառայելու հարցում: Այդ գործին է ծառայել նաև Գ.ր. Խալդարյանն իր գրահրատարակչական գործունեությամբ: Իսկ այն իր ժամանակի առումով եղել է բավականին արդյունավետ, լիովին բավարար:

Հետաքրքիր է անդրադառնալ Խալդարյանի տպագրած գրքերի ծավալին:

Փորձ ենք արել մոտավոր ձևով հաշվելու նրա տպագրած գրքերի մամուլները: Պարզվում է, որ դրանք կազմում են մոտ 170 մամուլ: Սա, ինչ խոսք, բավականին շոշափելի թիվ է, եթե հաշվի առնենք 18-րդ դարում իրականացվող մեկ հրատարակչի և նրան օժանդակող մեկ-երկու անձի հնարավորությունները:

Հայերեն գրքերի հրատարակիչ Խալդարյանը բավականաչափ տիրապետելով անգլերենին և ռուսերենին, ձեռնամուխ է եղել նաև թարգմանությունների: Իսկ դա նշանակում է, որ նա հայ գրականության, առհասարակ հայ մշակույթի զարգացման մեջ իր ներդրումն ունի նաև իբրև թարգմանիչ:

Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նրա թարգմանությամբ ռուսերեն լույս է տեսել Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խստովանիմ» (1786, այլև՝ 1788 թ.) երկը: Այնուհետև, պարզվում է, որ Խալդարյանն իր տպագրած գրքերի վերջին մամուլների ազատ մնացած էջերում սովորություն է ունեցել զետեղելու անգլերենից կատարած իր փոքրիկ («աննշան») թարգմանությունները: Այդպիսին հանդիպում են, օրինակ, «Պատմութիւն Սուրբ Գրոց» (էջ 65–66) և «Գիրք որ կոչի Վեմ գայթակղութեան» (էջ 173–176) գրքերում:

Շնորհալու նշված երկի ռուսերեն թարգմանությունն երկու դեպքում էլ տպագրված է հայերենին զուգադիր: Սա հավանաբար առաջին դեպքն է, որ հայ միջնադարյան հեղինակը հրատարակվում է ռուսերեն թարգմանությամբ: Իսկ դա նշանակում է, որ թարգմանության նպատակը գրաբար հայերենի և ժամանակի ռուսերենի զուգընթաց, փոխադարձ ուսուցումն ու յուրացումն է եղել՝ ի թիվս այլ, թերևս ավելի առաջնային նպատակների: Պետք է հատուկ նշել, որ առհասարակ թե՛ Խալդարյանը և թե՛ (մանավանդ) Արղությանն առանձին նվիրում ունեն 12-րդ դարի հայոց հովվապետ Ներսես Շնորհալու հանդեպ. համատեղ ջանքերով ոչ միայն հրատարակում են Շնորհալու երկերից մի քանիսը, այլև դրանցից մեկ-երկուսը հրատարակում են մեկից

ավելի անգամ, քարգմանում ռուսերեն, ավելին՝ լույս են ընծայում նույնիսկ Շնորհալուն վերաբերող Ներսես Լամբրոնացու մի գործը: Շնորհալին քերևաբանականին արդիական էր, լավագույն միջոց՝ նոր հարաբերությունների տարածման համար:

Իսկ անգլերենից կատարված քարգմանությունների նյութը տարբեր է: Մի դեպքում այն վերաբերում է հասարակական իրավունքներին, իսկ մյուս դեպքում շոշափվում են բարոյախոսական հարցեր, այսինքն՝ անդրադառնում է մարդկային նախանձին («նախանձավորությանը»): Տպագրվող գրքերում այդպիսի նյութի քարգմանաբար ընդգրկումն անշուշտ ունեցել է կոնկրետ հիմք և դրդապատճառ: Կարծում ենք, որ բոլոր դեպքերում այն երևան է եկել դաստիարակչական, բարեկրթության սերմանման նպատակով:

Նման լայն, արժեքավոր գործունեության շրջանակում ուրույն տեղ է զբաղեցնում Խաղարյանի բառարանագրական գործը: Մեծ է Խաղարյանի ներդրումը հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Այն առավել նշանակալից է լինում հայ-ռուսական բառարանագրության արմատավորման ու զարգացման գործում:

Մինչև այժմ մեզանում այդ գործունեությունն արժանացել է բավականին սեղմ, հակիրճ բնութագրման ու գնահատության: Իսկ մեր օրերում, երբ խիստ արդիական են հայ բառարանագիտության խնդիրներին նորովի անդրադառնալը, նոր ժամանակների պահանջների դիրքերից նախկինում երևան եկած երևույթների գնահատությունն ու արժեքավորումը, եղած գնահատությունները կարող են խիստ քերի, եթե ոչ անբավարար լինել: Բերենք այս հարցում եղած բազմաթիվ օրինակներից մեկը, քերևա ամենաընդարձակը. «Խաղարյանը նույնպես ջուղայեցի էր, վաճառականություն էր արել Հնդկաստանում, ապա տեղափոխվել էր Լոնդոն՝ գլխավորապես հայոց գրականությանը ծառայելու համար: Մեծամեծ ջանքերով ու ծախսերով նա Հոլանդիայում հայերեն տառեր պատրաստել տվեց, տպարան կազմեց, բայց շուտով այն փոխադրեց Պետերբուրգ՝ գրավվելով Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի համբավից: Իր ակնկալությունների մեջ նա չէր սխալվել: 1779-ին Արղությանը, ծանոթանալով նրա հետ, խրախուսեց նրա ձեռնարկությունը և մի շարք տպագրություններ արավ նրա տպարանում, գտնելով տպագրական ծախսերը հոգացող մեկենասներ: Ինքը Խաղարյանն էլ մասնակցել էր գրականությանը և եթե շատ բան չկարողացավ անել, պատճառն այն էր, որ երկար կյանք չունեցավ: Դրիմի հայերին Նոր Նախիջևանում և նրա շրջակայքը գաղթեցնելուց հետո կարիք էր զգացվում այնպիսի ձեռնարկների, որոնց միջոցով գաղթականները կարողանային սովորել ռուսերեն լեզուն: Այդպիսի մի ձեռնարկ կազմեց Խաղարյանը, որ ինչպես երևում է, լավ

յուրացրել էր ռուսերեն լեզուն: Այդ ձեռնարկը հրատարակվեց նրա մահից հետո, 1788-ին՝ «Գիրք որ կոչի Շալիղ լեզուագիտութեան» վերնագրով: Դա մի համառոտ բառարան էր հայերենից ռուսերեն¹⁰³:

Հետագայում ևս եղել են նրա անձի և գործի վերաբերյալ անդրադարձ ու հատկանշական գնահատություններ: Գնալով ավելի է խորացել Գ. Խալդարյանի վաստակի, հատկապես բառարանագրական աշխատանքի վերաբերյալ հետաքրքրությունը:

Այն բավարար ուշադրության է արժանացել ռուս լեզվաբանության և հայ բառարանագրության պատմությանը նվիրված աշխատություններում: Նկատի ունենք հատկապես Ս. Կ. Բուլիչի և Գ. Գասպարյանի համապատասխան գնահատություններն ու դիտարկումները¹⁰⁴: Կարծում ենք, որ դրանք ևս նախնական քայլեր են, որոնց պիտի հետևեն բառարանագրական այդ ուշագրավ հուշարձանի վերաբերյալ կատարվելիք խորը, բազմակողմանի քննությունը և տրվելիք պատշաճ գնահատությունը: Քանի որ «Շալիղ լեզուագիտութեան»-ը ուշադրության առարկա կարող է դառնալ ոչ միայն լեզվաբանության պատմության, այլև առհասարակ երկու լեզուների փոխադարձ շփումների, հայերեն-ռուսերեն երկլեզվության, մշակութային փոխազդեցության հարցերի տեսակետից:

Գ. Խալդարյանի «Գիրք որ կոչի Շալիղ լեզուագիտութեան» աշխատությունը տպագրվել է 1788 թվականին, երբ արդեն վախճանված էր հեղինակը: Գիրքը բաղկացած է չորս մասից՝ ա) «Յառաջաբանութիւն առ բարենիտ ընթերցողս» (էջ Գ-Ժբ), բ) Բառք ընտիրք ազգիս հայոց և պանծալի լեզուին ռուսաց համառոտապես դեմընդդէմ միմեանց՝ թարգմանեցեալ» (էջ 1-138), գ) «Աղօթք տեսուն Ներսէսի Շնորհալոյն... ի թարգմանութիւն Գրիգորէ» (էջ 138-153) և «Յիշատակարան գրքոյս» (էջ 154-156):

Գրքի առաջաբանը և հիշատակարանը գրել է Թադևոս Մաղաբյան Կոստանդնուպոլսեցին: Նրա արածը Լեոն հետևյալ կերպ է բնորոշում. «Արդությանն իր մոտ քարտուղարի պաշտոնով պահում էր Կ. Պոլսեցի Թադևոս վարդապետ Մաղաբյանին, որ հայկաբանի համբավ ուներ և գրում էր մի ճոռոմ, խրթին և ուռուցիկ գրաբարով: Սրան էր Արդությանը հանձնարարել տպագրելի գրքերի սրբագրությունը: Խալդարյանի այդ աշխատության համար նա գրեց մի ընդարձակ առաջաբան, որի մեջ փառաբանում էր Արդությանին անսահման չափերով, ասում էր, որ ինքն է անվանել այդ գիրքը «Շալիղ

¹⁰³ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 556:

¹⁰⁴ С. К. Булич, Очерки истории языкознания в России, т. 1, С. Петербург, 1904, Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1967:

լեզուագիտութեան», բացատրում է ձեռնարկի նպատակը և գովաբանում էր հեղինակին, անվանելով նրան գիտուն»¹⁰⁵:

Թադևոս Մաղաքյանի գրածի մեջ կա նաև ինքնագովեստի պահ՝ կապված գրքի հրատարակության ժամանակ առաջացած դժվարությունների հաղթահարման հետ: Այնպես է ներկայացվում, որ իբր բառարանի ձեռագիրը միանգամայն անմխիթար, նույնիսկ ոչ համահավաք վիճակում է եղել, և ինքն է այդ գործը գլուխ բերել և ավարտուն տեսքի հասցրել: Այնինչ դրան թերահավատորեն պետք է նայել, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ ինչպես իրավամբ նշվում է հայ բանասիրության մեջ, Գր. Խալդարյանի սույն աշխատությունը ոչ միայն պատրաստ էր, այլև մամուլի տակ է եղել, երբ վախճանվել է նրա հեղինակը¹⁰⁶: Ուստի և գրքի առաջաբանում նշված այն տեղեկությունը, թե հեղինակի այրին (նշվում է Կատարինե Չաքարովնա ձևով) շատ է թախանձել սրբագրիչին գրքի տպագրությունն ավարտին հասցնելու համար, ապա դա պետք է ընդունելի համարել ոչ ամբողջովին, այլ այն իմաստով, որ նկատի է առնվել սրբագրական, ոչ թե հրատարակչական աշխատանքը գլուխ բերելուն: Իսկ գրքի հրատարակիչը փաստորեն եղել է հեղինակի այրին: Այս հանգամանքն իր հերթին վկայում է, որ Կատարինե Խալդարյանը մեզանում, ինչպես նշում է Լեոն, հավանաբար առաջին հայուհին է, որ զբաղվելիս է եղել գրահրատարակչական աշխատանքով, և սա շատ ուշագրավ փաստ է:

Այժմ անդրադառնանք բառարանի պարունակած նյութին, կառուցվածքին, ինչպես նաև բառարանագրական առանձնահատկություններին:

Բառարանի նյութն ընտրված է իր ժամանակի հասկանալի ու մատչելի հայերենի բառապաշարից: Այդ մասին ամենից առաջ տեղեկանում ենք բառարանային բաժնում դրված ենթավերնագրերից, այն է՝ «բառք ընտիրք ազգիս հայոց և պանծալի լեզուին ռուսաց համառօտապէս դէմընդդէմ միմեանց՝ թարգմանեցեալ»: Այստեղ **ընտիր** ոչ թե նշանակում է «կանոնավոր, կատարյալ կամ լավագույն», այլ «ընտրված, եղածից ջոկջոկած՝ ուսուցման նպատակով»: Այլ կերպ ասած՝ իբրև բառարանային նյութ տեղ է գտել երկու լեզուների ոչ թե **ընտիր**, այլ **ընտրովի** բառապաշարը:

Ըստ որում բառամթերքի ընտրության բուն հիմքը ժամանակի գրաբարն է, մի հանգամանք, որին չի համապատասխանում գրքի առաջաբանի և

¹⁰⁵ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 556-557:

¹⁰⁶ Հմմտ՝ Գ. Լևոնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958, էջ 164:

«հիշատակարանի» լեզուն: Դրանք շարադրված են ճոռով, խրթին և փքուտույց ոճով, կարծես ոչ թե գրավոր խոսք է, այլ բառերի և արտահայտությունների մի «կիտվածք»:

Ավելի քան 200 տարի առաջ ստեղծված սույն բառարանն ուշագրավ է թե՛ հայերենի և թե՛ ռուսերենի բառապաշարի օգտագործման առանձնահատկությունների օգտագործման տեսակետից: Ռուսերենի բառապաշարին վերաբերող քննությունը թողնելով վերջինիս պատմության մասնագետներին՝ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ բառարանի հայերեն բառամթերքի ընտրության և բառարանային մշակման սկզբունքներին:

Բառարանն ամենից առաջ աչքի է ընկնում հետևյալ առանձնահատկություններով: Նրանում յուրաքանչյուր բառահոդված բաղկացած է երեք մասից. տրվում է հայերեն բառը, բերվում է նրա ռուսերեն (թարգմանական) համարժեքը, նախ՝ տառադարձությամբ, այնուհետև՝ ռուսերեն գրությամբ: Օրինակ՝ գրել ~ պիսատ – писать (էջ 35), դրական ~ պոլոժիտելնի – положительный (էջ 38), հոգոց հանել ~ իզդրիխատ – издыхать (էջ 80), ռուսգն, պինչ, քիթ ~ нос – нос (էջ 115), պիտանի, օգտակար, պիտանացու, պիտանատր ~ պոլեզնի – полезный (էջ 112) և այլն:

Ինչպես նկատելի է, բառարանի կառուցվածքը բավականին պարզ է: Դա ամենից առաջ բացատրվում է բառարանի բնույթով: Այն ուսումնական բառարան է. հայերեն բառի ռուսերեն համարժեքը բերվում է հայերեն տառադարձությամբ, որպեսզի հեշտացվի ռուսերեն ձևի ընկալումը, յուրացվի նրա ճիշտ, ժամանակակից արտասանությունը: Վերջին դեպքում, բնականաբար, հիմք է ընտրված 18-րդ դարի ռուսերենի արտասանական վիճակը (նորման): Հեղինակը ջանացել է ամեն կերպ ճշտորեն արտահայտել այդ վիճակը: Այս դեպքում հատուկ ուշադրություն է գրավում այն հանգամանքը, որ հեղինակը հանդես է բերել հնչույթաբանի որոշակի գիտելիքներ և համապատասխան հմտություն: Դա նկատվում է տառադարձության նույր մշանակումների մեջ:

Բառարանի կառուցվածքը միանգամայն համապատասխանում է Կդ. Սարաֆյանի «Բանալի գիտութեան» աշխատության «բառարանների» կառուցվածքին: Այստեղ ևս բառահոդվածի կարևոր մասերն էին կազմում հայերեն բառը, նրա թարգմանության տառադարձված ձևը և բուն թարգմանությունը: Եվ քանի որ այստեղ Խալդարյանը գործ է ունեցել միայն հայերեն-ռուսերեն թարգմանական ուղղվածության հետ, ուստի տառադարձման գործը իրականացվել է միայն ռուսերեն բառերի դեպքում, այնինչ Կդ. Սարաֆյանի գրքում դա վերաբերում է նաև հայերեն բառերին:

Սույն բառարանում իբրև հայերեն գլխաբառ սովորաբար բերվում են բառերի ելակետային՝ ուղիղ ձևերը, ինչպես դա արվում է առհասարակ բոլոր բառարաններում: Եվ ի տարբերություն շատ բառարանների, այստեղ երբեմն իբրև բառահոդված ընտրվում են բառերի թեք (հոլովված կամ խոնարհված) ձևերը: Դրանք ընդհանուր առմամբ լինում են ամենահաճախական կիրառության բառերի և բառային արտահայտությունների դեպքում: Օրինակ՝ **ասել** բայը բառարանում բերվում է ոչ միայն սովորական՝ **ասել** ձևով, այլև հրամայականի, սահմանական եղանակի անցյալ կատարյալի, գրաբարի ստորադասականի (համապատասխան՝ աշխարհաբարի լրծական, պայմանական և հարկադրական եղանակներին) ապառնի ժամանակի ձևերով. **ասա՛** ~ սկզբիվաի – **скажывай** (էջ 17), **ասացի** ~ եա սկզբիվալ – **я скажывал** (էջ 18), **ասացից** ~ սկածու, բուդու սկզբիվատ, ստանու սկզբիվատ – **скажу, буду скажывать, стану скажывать** (ն. տ.), **գրեա՛** ~ փիշի – **пиши**, **գրեալ** ~ պիսաննրի – **писанный**, **գրել** ~ **պիսատ** – **писать**, **գրեմ** ~ **պիշու** – **пишу**, **գրեցի** ~ եա նապիսալ – **я написал**, **գրեցից** ~ նապիշու – **напишу** (էջ 351) և այլն:

Նման բառահոդվածների գոյության փաստը խոսում է այն մասին, որ քարգմանական բառարանը տեղ–տեղ «վերածվում» է բառապաշարից բացի լեզվի քերականության ուսուցման ուղեցույցի: Այդ հանգամանքը հավաստում է, որ հատուկ նպատակներով բառարան են ներածվում ոչ միայն բառարանային, այլև առհասարակ խոսքի կառուցվածքին վերաբերող ձևեր: Դրանք, ճիշտ է, բառարանում մեծ թիվ չեն կազմում, սակայն ստեղծում են այն տպավորությունը, որ հեղինակն որոշակի տեղ է տվել խոսքի ելակետային ձևերի բառարանային ուսուցմանը:

Բավականին հետաքրքիր է այն հարցը, թե բառարանում հայերեն բառամթերքն ինչպիսի ընտրության է ենթարկված: Մեր մանրամասն և տևական քննությունը փոքրիշատե ցույց է տալիս, որ նրանում բառապաշարի հիմնական մասը քաղված է գրական հայերենից: Եվ դա իրական է, որովհետև այդ շրջանում (18–րդ դարի 2–րդ կես) բուն հայերենը դիտվում էր ժամանակի գրաբարը, իսկ նոր գրական հայերենը դեռևս գերակշիռ տեղ չէր գրավում: Բառապաշարի մնացած մասը վերցված է ժամանակի գրական աշխարհաբարից, երբեմն վերջինիս խոսակցական տարբերակներից: Ուստի կարելի է ասել, որ բառարանի բառամթերքը լեզվի կանոնականության տեսակետից չունի միակերպություն, ներկայացնում է հայերենի այն վիճակը, որ գոյություն ուներ այդ ժամանակում: Այսպես, գրաբարի համար սակավ գործածական **դիւղանամ**, **լիւղանամ** («լողանամ») ձևերի կողքին, իբրև հոմանիշ, առկա է **լեղամ** խոսակցական ձևը (էջ 83), այնուհետև **արդարութիւն**,

ճշտութիւն ձևերին հավասարաբեք է դիտված դորդութիւն ձևը (էջ 115) և այլն: Եվ իբրև այս տեսակետից բառարանի առավելություն ուշադրություն է գրավում այն, որ քանակի առումով գերակշռում են գրաբարյան բառերն ու ձևերը, իսկ մյուս կարգի միավորները համեմատաբար պակաս են: Եվ դա այդպես է, որովհետև բոլոր դեպքերում բառարանը լիարժեք կերպով և ըստ էության արտացոլում է 18-րդ դարի վերջին տասնամյակների հայերենի լեզվական վիճակը¹⁰⁷:

Այս բառարանում ուշագրավ են բառային նորաբանությունները: Դա ևս կապված է հայերենի բառապաշարի արտացոլման հանգամանքի հետ: Հեղինակը լիովին օգտվել է հայերենի այն բառերից, որոնք ոչ միայն գոյություն են ունեցել վաղուց ի վեր, այլև կազմվել կամ երևան են եկել նոր պայմաններում: Դրանք այնպիսի բառեր կամ գոյություն ունեցած բառերի իմաստային նոր կիրառություններ են, որոնք չկային հին գրական հայերենում (չենք գտնում գրաբարի հայտնի բառարաններում), կամ կիրառվելիս են եղել բոլորովին այլ իմաստներով: Օրինակ՝ աճառաւոր («կոճիկավոր»), աճառեայ, անդրագոյափոխութիւն, անբացորոշական, աչկիկ, աչնոց («ակնոց»)¹⁰⁸, ատամնատ («անատամ»), դամբարագատ, մաշիկ, մօրուսաւոր և այլն:

Իսկ որոշ բառեր հանդիպում են իմաստային նոր կիրառությամբ: Օրինակ՝ այգի բառը գործածվել է միայն «խաղողի այգի» իմաստով, գիւղաքաղաք բառը՝ սոսկ «գյուղ» (ռուս. селение) իմաստով և այլն:

Այս և նման նորաբանությունները, բնականաբար, 18-րդ դարի գրաբարի բառապաշարի առանձնահատուկ մասն են: Դրանք կամ կազմվել են նախկինում, կամ բառարանի ստեղծման շրջանում և գործածվելիս են եղել առհասարակ, կամ էլ բառարանի հեղինակի ստեղծածն են: Երկրորդն ավելի քիչ հավանական է, թեև ամենևին չի բացառվում: Հիշենք, օրինակ, Ար. Դարիբյանի «Ռուս-հայերեն բառարանում» (Երևան, 1982) տեղ գտած բազմաթիվ նորաբանությունները, որոնք հեղինակային են, որակվում են իբրև դիպվածային նորակազմություններ, այսինքն՝ բառարանի հեղինակն ինքն է դիմել նման նորակազմություններին՝ ելնելով ռուսերեն բառը հայերեն թարգմանելու անհրաժեշտությունից: Նման մոտեցում հնարավոր է գրեթե ամեն մի թարգմանական բառարան կազմելիս, և Խաղարյանի սույն բառարանը նույնպես բացառություն չէ, կարող է պարունակել նման նորաբանություններ:

¹⁰⁷ Ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի գործառնությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990:

¹⁰⁸ «Հին հայկազյան բառարանը» (հ. 1, Վենետիկ, 1749), օրինակ, ունի աչոց ձևը:

Այնուհետև, սովորական նորաբանություններից բացի, որքան նկատելի է, բառարանում կան նոր տերմիններ: Դրանք, ավելի ճիշտ, նոր ժամանակների գիտությանն ու մշակույթին վերաբերող տերմինների բառարանային գրանցումներ են: Այսպես, թերևս նշելի են տպագրական գործի մեջ երևան եկած տերմիններն ու տերմինային անվանումները: Օրինակ՝ տպագիր, տպագրեալ, տպագրութիւն, տպել (էջ 127):

Քիչ չեն դեպքերը, երբ բառահոդվածը ներկայացնում է բառակապակցություն՝ համարժեք ռուսերենի կա՛մ բառին, կա՛մ բառակապակցությանը: Օրինակ՝ մատակ արջ ~ մեդվեդիցա – медведица (էջ 85), մատակ գայլ ~ վոլչիցա – волчица (ն. տ.), մեջ գիշերոյ ~ պոլնոչ – полночь (էջ 88) և այլն:

Բառահոդվածների կառուցման ժամանակ Գ.ր. Խալդարյանը հաճախակի դիմում է հոմանիշների օգտագործմանը՝ ձգտելով հիմքում ընկած հասկացությունն արտահայտել, բնութագրել առավել լիարժեք, տարբեր կողմերով: Հմմտ. ազատել, գերծուցանել և փրկել, աճապարել, փութալ և վաղվաղել, այլակերպել և փոխակերպել և այլն: Նկատելի է, որ երբեմն բառարանում հոմանիշների շարքը հասնում է 3-ի կամ 4-ի, իսկ տեղ-տեղ անցնում է այդ սահմանը: Օրինակ՝ պիտանի, օգտակար, պիտանացու և պիտանաւոր, ռակայ, անխել, պակասաւոր և յիմար և այլն:

Երբեմն բառարանում իբրև գլխաբառ գործածվում են նաև հարադիր բայեր, այլև բառակապակցություններ: Դա արվում է այն ընթրնումով, որ նման միավորները խոսողի կողմից հայերենում գիտակցվում են իբրև հաղորդակցական մեկ պատրաստի միավոր: Օրինակ՝ հոգոց հանել ~ իզդիխատ – издыхать (էջ 80), մատակ արջ ~ մեդվեդիցա – медведица (էջ 85), մատակ ձի ~ կօբիլա, կօբիլիցա – кобыла, кобылица (էջ 85) և այլն:

Տեղ-տեղ հանդիպում են օտար բառեր (փոխառություններ): Օրինակ՝ դաբանոս, իմաստասէր ~ ֆիլոսոֆ – философ (էջ 83):

Կան նաև այլ կարգի խորթություններ: Այսպես, բառարանում ինքնաբերաբար տեղ են գտել լատինաբան արհեստական ձևեր: Այս առումով անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Հայտնի է, որ հայերենի կրած օտար ազդեցություններից մեկն էլ եղել է լատինաբանությունը: Այն սկիզբ է առնում ոչ թե 17-րդ, այլ 14-րդ դարի 30-ական թվականներից և հաղթահարվում է 18-րդ դարի սկզբից մինչև 80-ական թվականներն ընկած շրջանում¹⁰⁹: Այդ ընթացքում ստեղծվում է մի հսկայածավալ գրականություն, որն ընդգրկում է

¹⁰⁹ Հմմտ. Գ. Ջահուկյան, Գրաբարի քերականության պատմություն, էջ 4-7 և հջ. : Վ. Համբարձումյան, նշվ. աշխ., էջ 86-97:

գիտության և մշակույթի զանազան բնագավառներ: Գրվում են ինքնուրույն աշխատություններ, կատարվում քարգնանություններ: Այդ երկերի լեզուն զրաբար հայերենի այն տարբերակն է, որն ակնհայտորեն ազդված է լատիներենից: Լատինաբան ազդեցությունը հայ իրականության զանազան հատվածներում տեղ գտած միարարական շարժման արդյունք է: Հռոմի կաթոլիկական եկեղեցու քարոզիչները, իրականացնելով այսպես կոչված էքսպանսիոնիստական բուռն ձգտումներ, հայ իրականության մեջ քարոզչական գործունեությունից բացի իրենց ձեռնադրում միջոցներով ծավալում են որոշակի մշակութային գործունեություն: Վերջինս դրական երևույթ էր միջնադարյան սխոլաստիկայի պայմաններում: Եվ այն բանից հետո, երբ լատինաբանությունը մեզանում լիովին հաղթահարված էր¹¹⁰, հայերենի մի շարք գրքերում դեռևս շարունակաբար նկատվում են լատինաբան ձևեր և արտահայտություններ:

Գր. Խալդարյանի սույն բառարանի էջերում ևս դրանք հանդիպում են, թեև ոչ այնքան հաճախակի և զանգվածորեն՝ տեղ գտնելով թե՛ բառարանի մեջ, թե՛ գրքի առաջաբանում և «հիշատակարանում»: Օրինակ՝ լատագունեղ («ամենալավ»), բարեգունեղ («ամենաբարի»), որ համարժեք է դիտված ռուսերենի պրեիզրեադնրի, նախուշի – преизрядный, наилучший (էջ 54), այլև՝ լինիցեր («լինել, երանի լինել», էջ 9), լինիցեին («լինել, երանի լինել», ն. տ), ներ գործարանիս («այս գործարանում», էջ 156) և այլն:

Այսպիսով, բառարանի կարևոր առանձնահատկությունների սեղմ բնութագիրն անգամ ակներև է դարձնում նրա նշանակությունը հայ բառարանագիտության մեջ, առավել ևս խաղացած դերը ռուսական միջավայրում հայերենի ուսուցման և ըստ ամենայնի յուրացման շահեկան գործում: Միանգամայն պարզ է դառնում Գր. Խալդարյանի ներդրումն այդ միջավայրում հայերենի արմատավորման ու առաջնորման համար: Իսկ լեզվի գործնական տիրապետումն, ինչպես հայտնի է, մշակույթի լիարժեք իրազեկման կարևորագույն նախապայման է:

Վերն արդեն նշեցինք, որ Գր. Խալդարյանը փորձեր էր արել բանաստեղծություն գրելու: Դրա համար կան որոշ հիմքեր, որոնք ինչ-որ տեղ թեական կարող են լինել. Խալդարյանի հրատարակած գրքերից մի քանիսում հանդիպում ենք չափածո տողերի: «Ժամակարգութիւն հասարակաց աղօթից» (1783 թ.) գրքի բուն տիտղոսաթերթ–անվանաթերթից առաջ տպագրիչը գրել է «գովեստ բերկրանաց, եռանձնեայ դիմաց» բառերով սկսվող մի եռատող

¹¹⁰ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, Գրաբարի լատինատիպ նորամուծությունների հաղթահարումը XVIII դարում, էջ 63-72:

նոտանավոր: Այնուհետև, Ներսես Շնորհալու «Գիրք որ կոչի Յիսուս Որդի» (1785 թ.) գրքի անվանաթերթից առաջ նույնպես դրված է «Յիսուս Որդի տուօղ շնորհաց» բառերով սկսվող վեցտողյան մի նոտանավոր: Նման գետեղումը, ինչպես նկատեցինք թարգմանությունների մասին խոսելիս, կատարված է «առ ի լնլոյ զպարապ տեղիս» (տպագիր էջի դատարկ տեղը լրացնելու համար, ինչպես որ հաղորդում է տպագրիչը):

Բանասիրությանն առայժմ հայտնի չէ, թե ով է այդ տողերի հեղինակը՝ Խաղարյա՞նը, թե՞ մեկ ուրիշը (գուցե՞ Արղությանը): Թեականության պատճառը մի հայտնի վավերագրի առկայությունն է: Հայտնի է, որ Հովս. Արղությանը գրավոր անդրադարձել է տպագրված «Յիսուս Որդի» գրքի մեջ տեղ գտած սրբագրական սխալներին: Կա այդ վավերագիր-նամակը, որում ուղղակիորեն նշվում է հետևյալը. «Քանի մի ոտանաւոր խրատ առաքեցի առ քեզ դնել ի վերին Յիսուս Որդոյն, դու ոչ եղեր» (ընդգծումը մերն է -Վ. Հ.)¹¹¹: Բայց վերը տեսանք, որ այդ գրքի անվանաթերթից առաջ կա մի վեցտողից բաղկացած նոտանավոր: Արղությանի գրածն էլ նույն թվականին տպագրված գրքին է վերաբերում: Ուրեմն մնում է կարծել, որ Խաղարյանը ստացել է Արղությանից «նոտանաւոր խրատը», սակայն չի դրել անվանաթերթին, այլ դրել է իր գրածը, իր հորինածը:

Նույնպիսի տրամաբանությամբ էլ թերևս պետք է ենթադրել, որ Խաղարյանը պիտի գրած լինի նաև մյուս՝ «Ժամակարգութիւն» գրքում գետեղված նոտանավորը:

Բոլորովին այլ հարց է, թե այդ «նոտանավորները» գեղարվեստական ինչ արժեք են ներկայացնում: Կարևոր է, որ բազմաշխատ այդ գործիչը, մտավորականը փորձեր է արել չափածո բաներ գրելու: Եվ դա պատահական չէ, ոչ էլ մեծագույն առավելություն: Որովհետև բոլոր ժամանակներում էլ «գրոց» և «գրչի» մարդիկ առիթից առիթ իրենց զգացմունքներն ու ասպրումներն են արտահայտել, թղթին են հանձնել նաև չափածո ձևով: Դրան եթե ավելացնենք այն, որ այդ չափածո ասվածը բազմացվելու է բավականին մեծ քանակով, տպագրության ժամանակ, ապա ամենևին պարզ կդառնա Խաղարյանի արածը՝ չափածո մեկ-երկու տող հորինելը: Սա բնական պետք է համարել նաև Գ.ր. Խաղարյանի պես հայրենասեր անձնավորության համար:

Այսպիսով, որպես եզրակացություն կարելի է շեշտել հետևյալը: Հայ մշակույթի և առանձնապես հայ գրականության անդաստանում եղել են անուններ, որոնց գործն ու վաստակը կարծես թե մնացել է ստվերում,

¹¹¹ Տե՛ս Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարան ձեռ. № 2949, էջ 34 ք:

որովհետև նրանց մասին մինչև այժմ բավականին քիչ բան գիտենք: Սակայն այդ մարդիկ մեծ գործ են արել, կարելի է ասել՝ նվիրյալներ են: Եվ որքան քննարկվում, վերլուծվում և գնահատվում են նրանց արածն ու ներդրումը, նույնքան պարզ է դառնում, թե դեռ ինչքան կարելի է այդ ուղղությամբ աշխատանք ծավալել: Ամեն մի նման ձեռնարկում խիստ կարևոր է, եթե ուզում ենք հայ մշակույթի պատմությունը տեսնել առավել ամբողջական և ըստ էության բացահայտված ու արժեքավորված: Ըստ այսմ հայ բառարանագրության պատմությունը ևս կարոտ է նման ձեռնարկումների: Նա անմասն չէ այն պակասից ու թերացումից, որոնք նկատվում են հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության բնագավառում, հատկապես մեր օրերի նոր պահանջների ու արդիական խնդիրների տեսակետից:

ԵՂԻԱԶԱՐ ԱՌՆՁԵՑՈՒ ՄԱՏԵՆԱԿԻՑ ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐԸ

Հայ բառարանագրությունը, ինչպես հայերենագիտական գրեթե ամեն մի գիտաճյուղ, աննախադեպ, բուռն զարգացում է ապրում 19-րդ դարում: Այդ շրջանում ստեղծվում են մեծ թվով ձեռագիր և տպագիր բառարաններ: Դրանց մեծ մասն արժանացել է բառարանագիտական վերլուծության՝ կապված հատկապես հայ բառարանագրության պատմության հանգուցային հարցերի ուսումնասիրության հետ: Լույս են տեսել նաև կոնկրետ այս կամ այն հայտնի բառարանին նվիրված աշխատանքներ: Սակայն դեռ մնում են զգալի թվով բառարաններ, որոնք կա՛մ պակաս չափով են քննված, կա՛մ ամենևին չեն արժանացել որևէ ուշադրության: Նման բառարանների գիտական ուսումնասիրությամբ ոչ միայն լրացվում է մնացած բացը կամ եղած թերին, այլև նոր հնարավորություն է ստեղծվում հետագա աշխատանքների ձեռնամուխ լինելու համար:

Այդ բառարանները ևս հայերենի բառապաշարի պատմության կարևոր աղբյուր են: Ուստի այդ շրջանից մեզ հասած յուրաքանչյուր բառարան անհրաժեշտ է ուսումնասիրել, և դա անհետաձգելի պիտի լինի:

Նոր գրական հայերենի ձևավորման, զարգացման և ներկայիս առաջընթացի շատ հարցեր իրենց լիարժեք պարզաբանումը կարող են ստանալ անցյալի գրավոր աղբյուրների, մանավանդ հայերեն բառարանների մանրամասն և խորը հետազոտության միջոցով: Այդ բնագավառում ևս կարելի է մեծ աշխատանք ծավալել, որն էլ լինելու է արդի հայերենագիտության զարգացման երաշխիքներից մեկը:

Այս տեսակետից է, որ հարկ ենք համարում առանձին անդրադառնալու 19-րդ դարի հայ բառարանագիր Եղիազար արքեպիսկոպոս (Տեր-Կարապետյան) Առնջեցու մի գործի բառարանագիտական ուսումնասիրությանը¹¹²: Եվ դա անում ենք այն մոտեցումով, որ հայ բառարանագրական ամեն մի հուշարձան, հայերեն կամ հայերենին առնչվող

¹¹² Եղիազար Առնջեցու մասին տե՛ս «Արարատ», 1944, էջ 134-135:

ամեն մի բառարան կարող է դառնալ հատուկ ուշադրության առարկա և քննության առնվել ըստ ամենայնի:

Եղիազար Առնշեցին մի անհայտ և բոլորովին անծանոթ անուն չէ հայ գրավոր մշակույթի պատմության մեջ: Դատելով մեզ հասած սուղ, կցկտուր տվյալներից՝ նա պիտի ապրած լինի Էջմիածնի հոգևորական միջավայրում, որտեղ եկեղեցական ամենօրյա գործունեությանը զուգակցելիս է եղել բառարանագրական աշխատանք:

Նրա մասին տեղեկություններ են ամփոփված Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Յուզակ ձեռագրաց»-ում¹¹³: Այդ գրքի 1-ին հատորի «Անձանունների ցանկ»-ից տեղեկանում ենք, որ Եղիազար Առնշեցին «Համառօտութիւն ճարտասանութեան» (գրված 1839 թ.) աշխատության գրիչը և հեղինակն է: Այս տեղեկությունը գետեղված է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր № 3362-ում¹¹⁴: Իսկ գրքի 2-րդ հատորի «Անձանունների ցանկ»-ում նշվում է, որ նա եղել է գրիչ, թարգմանիչ և հեղինակ: Տեղեկանում ենք նաև, որ Եղիազարը թարգմանել է «Ծաղկաքաղ ընթերցուածք ի Հնոյ Կտակարանէ» գործը, այնուհետև հեղինակել «Բառագիրք գրոցս ի հայ և ի ռուս լեզու» երկը: Իսկ դրանք գտնում ենք ՄՄԶ 6418-ում¹¹⁵:

Այնուհետև, Եղիազար Առնշեցու մասին տվյալներ գտնում ենք նշված աշխատության այն հատվածներում, որտեղ տրվում է հիշյալ ձեռագրի նկարագրությունը: Այսպես, ՄՄԶ № 3362-ի դեպքում առավել կարևոր են հետևյալ հանգամանքները. ա) ձեռագիրն ավանդվում է Եղիազար Առնշեցու «Համառօտութիւն ճարտասանութեան» վերնագրով, բ) այն գրվել է 1839 թվականին, Էջմիածնում, գ) ձեռագրի գրիչն («արտագրողը») ու հեղինակը նույն անձնավորությունն է՝ Եղիազարը, դ) ձեռագիրը պարունակում է ևս մեկ գործ՝ «Նորին բառք նորաձևք մատենիս» հորջորջումով¹¹⁶:

Իսկ ՄՄԶ № 6418-ի դեպքում առավել ուշադրության են արժանի հետևյալ հանգամանքները. ա) ձեռագիրն ավանդված է «Ծաղկաքաղ ընթերցուածք ի Հնոյ Կտակարանէ», բ) այն գրված է ԺԹ դարում, գ) գրիչը և թարգմանիչը նույն անձնավորությունն է՝ Եղիազարը, դ) ձեռագիրը պարունակում է նաև մեկ երկ՝ «Բառագիրք գրոցս ի հայ և ի ռուս լեզու» վերնագրով¹¹⁷:

¹¹³ Տե՛ս «Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի», հհ. Ա-Բ, Երևան, 1965-1970 (այսուհետև՝ ՄՄԶ):

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 1490:

¹¹⁵ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 1307:

¹¹⁶ Նույն տեղում, հ. 1, էջ 996:

¹¹⁷ Նույն տեղում, հ. 2, էջ 315:

Այսպիսով, դատելով ՄՄՁ № 3362-ի տվյալներով, Եղիազար Առնջեցին հեղինակ է երկու աշխատության՝ «Համառոտութիւն ճարտասանութեան» (էջ 4ա-92բ) և «Նորին բառք նորաձևք մատենիս» (էջ 93ա-111ա): Իսկ ըստ ՄՄՁ № 6418-ի տվյալների նա թարգմանիչ է «Պատմաբանական ընթերցանութիւն ի Գլոց Հին Կտակարանաց» (էջ 1ա-141ա) և հեղինակ «Համառոտ բառարան ի հայոց ի ռուսաց, յաղագս բառից պարունակելոց յայսմ սրբազան պատմութեան» (իմա՝ նախորդի - Վ. Հ., էջ 142ա-158ա): Դժվար չէ նկատել, որ բերված գործերից երկուսն իրենց բուն վերնագրերով տարբերվում են ՄՄՁ-ում հիշատակված վերնագրերից: Դրանցից բացի հարկ է նշել, որ Եղիազար Առնջեցին բառարանագրական աշխատանքը զուգակցել է բանասիրականին, ինչպես նաև թարգմանականին:

Ստացվում է, որ Եղիազար Առնջեցին հեղինակ է «Ճարտասանութիւն» աշխատության (էջմիածին, 1839 թ.) և երկու բառարանագրական աշխատանքի, թարգմանիչ մեկ այլ երկի: Նա ինքն է իր աշխատությունների արտագրողն ու «գրիչը», քանի որ նրա անունով մեզ հասած հիշյալ երկու ձեռագրերն ինքնագիր են (գրված են հեղինակի ձեռքով):

Ուստի և բնագրագիտական (տեքստաբանական) և աղբյուրագիտական մանրագնին քննությունից պարզվում է, որ 19-րդ դարի հոգևորական մտավորական Եղիազար Առնջեցին հայ գրավոր մշակույթի գործին ծառայել է որպես հեղինակ, ինչպես նաև «գրիչ»: Նա գրել է «Ճարտասանութիւն» բավականին ընդարձակ մի աշխատություն, կազմել նրա տերմինների բառարանը («տերմինարանը»), թարգմանել «Հին Կտակարանի» մի համառոտություն, դարձյալ կազմել վերջինիս դժվարիմաց բառերի բացատրական բառարանը, ըստ որում այս վերջինը՝ հայերեն-ռուսերեն զուգադրությամբ: Այդ մասին հեղինակն ունի հատուկ ծանուցում. «յօրինեալ ի թարգմանչէ սորին յԵղիազար աբեղայէ Տէր-Կարապետեան Առնջեցոյ»¹¹⁸:

Իսկ լեզվաբանական-բառարանագիտական քննության հայեցակետից ուշադրության առարկա կարող է լինել հիշյալ երկերից երկուսը՝ ճարտասանական տերմինների բառարանը և հայերեն-ռուսերեն բառարանը: Ուստի և ստորև անդրադառնում ենք դրանց բառարանագիտական վերլուծությանը՝ դրանք կոչելով մատենակից բառարաններ:

Նախ, խոսենք առաջինի մասին:

Ձեռագրում առաջինը վերնագրված է հետևյալ կերպ. «Բառք նորաձև համառոտ մատենիս ի վերայ այբուբենից արարեալ յաշխատասիրողէ սորին»

¹¹⁸ Տե՛ս Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռ. № 6418, էջ 142ա:

(ՄՄԶ № 3362, էջ 93ա): Այն ընդգրկում է հիշյալ ձեռագրի 93ա-111ա էջերը: Ծավալով, ինչպես տեսնում ենք, այնքան էլ մեծ չէ (ընդամենը՝ 37 էջ):

Սույն բառարանն ըստ էության բառացանկ է, որ ունի որոշակի առանձնահատկություններ: Այն կազմելու վերաբերյալ հեղինակը՝ նույն ձեռագրի սկզբում նշում է որոշ մանրամասներ: Նախ, այն կազմվել է հիմնական գործի ավարտից հետո՝ հատուկ նշելով հետևյալը. «զճիգն ի գործ եղեալ՝ արարի ի վերջոյ զբառարան յինքեան պարունակեալ բառիցն երեսահամար թուովն ի վերայ այբուքենիցն, յաղագս մերձ առ ձեռն պատրաստ ունելոյ համբակաց. և մի ժամավաճառ պատաղիլ տարապարտուց ի զանազան բառարանս գուցէ թէ և ի նոսա ... զխնդրելին ոչ գտանիցեն» (էջ 3բ): Երկրորդ, ինչպես դժվար չէ նկատել, բառացանկն ունի խիստ գործնական բնույթ, այն է՝ ծառայում է հիմնական նյութի ծանուցումն ու յուրացումն հեշտացնելու նպատակին: Հեղինակն այդ իսկ պատճառով շեշտում է հետևյալը. «ուրեմն խնդամիտ յօժարութեամբ ընկալջիք զիմ նուէր սիրոյ գիրկս (փխ. ք-ով կամ առանց դրա - Վ. Հ.) աշխատանաց յարգանս և յօգուտ հայազգի մանկանց լուսատրութեան կաթողիկէ եկեղեցոյ» (ն. տ.):

Եղիազար Առնջեցու սույն ձեռագիր բառարանի («բառացանկի») մասին հայ բառարանագրության պատմությանը նվիրված աշխատություններում ոչինչ չի ասված:

Այս բավականին ուշագրավ է բառահոդվածի մշակման տեսակետից: Այսպես, բերվում է գլխաբառը, տրվում է նրա քերականական բնութագիրը (հոլովումը, խոնարհումը և այլն), այնուհետև սեղմ և որոշակի բացատրությունը, իսկ ամենավերջում նշվում է բնագրի այն էջը, որում այդ բառը գործածված է եղել: Ուստի կարելի է ասել, որ տվյալ դեպքում գործ բառը գործածված է եղել: Ուստի կարելի է ասել, որ տվյալ դեպքում գործ ունենք իր բնույթով բացատրական բառարանի հետ: Եվ որ դա այդպես է, ապա իր բնույթով բացատրական բառարանի «բառացանկի» վերջում դրված հետևյալ հավաստի է դառնում հեղինակի՝ «բառացանկի» վերջում դրված հետևյալ հիշատակությունից. «Հարկաւոր բառք համառօտ մատենին գրեցան հանդերձ նշանակութեամբ» (էջ 11ա):

Որպեսզի պարզ դառնա բառարանի բառահոդվածների կառուցվածքը, իբրև նմուշ բերենք հետևյալ բառահոդվածը. «Ազնուապետութիւն, թեան, թեամբ, թեանց, թեամբք: Է բառ բարդ, ունօղ յինքեան զերկուս նշանակութիւնս, թեանց և թեամբք: Է բառ բարդ, ունօղ յինքեան զերկուս նշանակութիւնս, երես 128» (էջ 93ա):

Ըստ այդմ, ամփոփ ձևով կարելի է ասել, որ Եղիազար Առնջեցու սույն բառարանը կառուցված է չորս բաժնով՝ գլխաբառ, քերականական նշում, բացատրություն և բնագրի էջի հղում: Բացատրությունները սովորաբար բացատրություն և բնագրի էջի հղում: Բացատրությամբ պայմանավորված և վերաբերում են բառերի բնագրային բուն կիրառությամբ պայմանավորված և

ոչ թե առհասարակ դրանց առաջնային համարվող խմատներին, և դա կարևոր է ամեն մի նման բառարանի համար¹¹⁹:

Բառարանը (ստույգ հաշվումներով) պարունակում է 521 բառահոդված: Ըստ որում հաշվել ենք նաև բառահոդվածներն ըստ էջերի: Պարզվում է, որ յուրաքանչյուր էջ միջին հաշվով պարունակում է փոքր-ինչ ավելի քան 14 բառահոդված: Ամենաշատ բառահոդված ընդգրկում է էջ 93բ-ն, որն ունի 18, իսկ ամենաքիչը՝ էջ 11ա, որն ունի 7 բառահոդված: Բառահոդվածների ընդգրկման նման տատանումն, անշուշտ, բացատրվում է բառահոդվածների մեկնաբանումների, բառարանային բացատրությունների ծավալի տարբերությամբ: Իսկ առհասարակ այդ մեկնաբանումները բավականին միօրինակ են և համաչափ:

Վերը բերված արտաքին կարգի յուրահատկություններից բացի բառարանն ունի հայերենի բառապաշարի ընդգրկման և բացատրությունների հետ կապված որոշակի առանձնահատկություններ: Դրանք ինչ-որ չափով վերաբերում են մասնավոր դեպքերի, իսկ հիմնականում կապվում են նորակազմ կամ, ինչպես ընդունված է ասել, այլ բառարաններում «չբառարանագրված» բառերի հետ:

Հարկ ենք համարում նշելու դրանցից մի քանիսը:

Հանդիպում են ոչ միայն բառական, այլև բառակապակցական տերմիններ: Օրինակ՝ կերպարանաց նախատալին (էջ 99բ): Բառարանում գրեթե բացակայում են օտարլեզվյան բառերը (բացառությամբ մեկ-երկուսի՝ հռետոր. էջ 101ա, մամոնայ. էջ 103ա, որոնք շատ հին են՝ փոխառնված): Օտարլեզվյան բառերի բացակայությունը հավաստում է, որ հեղինակը հանդես է բերել որոշակի մոտեցում հայերեն բառերի գործածության հարցում, բոլոր դեպքերում աշխատել է բառարանը գերծ պահել օտարլեզվյան բառերի այսպես կոչված պատճենումային ազդեցությունից, մանավանդ որ բառարանը հետապնդում է միայն ուսուցողական նպատակ:

Առավել ուշագրավ են նորակազմ բառերի հետ կապված առանձնահատկությունները: Վերջիններս, ինչպես գիտենք, բառարանին հաղորդում են գրական աղբյուրի արժեք: Այսպես, այստեղ ևս հանդիպում են այնպիսի բառեր, որոնք չենք գտնում հին շրջանի հայերենի բառապաշարն ընդգրկող բառարաններում, օրինակ՝ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» (հի. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837, այսուհետև՝ ՆՀԲ): Ըստ այդմ էլ կարելի է ասել, որ նման նորակազմ կամ նոր «բառարանագրած» բառերը հիմնականում պետք է

¹¹⁹ Հմմտ. Յ. Ա. Потиха, Д. Э. Розенталь, Лингвистические словари и работа с ним в школе, М., 1987, с. 14:

դիտել իբրև իր ժամանակի հայերենի բառապաշարի հարազատ տարրեր։ Դրանք գործածվում են սույն բառարանում, ուստի դրանք կարելի է բնութագրել իբրև հեղինակի ձեռնարկած թարգմանության ընթացքում երևան եկած նորակազմություններ, այսինքն՝ դիպվածային կազմություններ։ Օրինակ՝ բելավան («Բելին վանող՝ հալածող՝ քշող», էջ 94բ) բառը նորակազմություն է, որ կա՛մ եղել է իր ժամանակի հայերենի բառապաշարում առհասարակ և մուտք է գործել սույն բառարանի մեջ, կա՛մ էլ հեղինակն ինքն է կազմել ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով։ Ինչպես այլ, այնպես էլ այս դեպքում կարելի է որոշակիորեն նշել, որ քանի դեռ մեզանում չեն պարզաբանվել այդ կարգի նորակազմությունների (այլև նոր իմաստային կիրառությունների, փոխառությունների և այլն) բնագրային (ոչ բառարանագրական) աղբյուրները, դրանց համար սույն բառարանը (այլև մյուս բառարանները) ունենալու է առաջնային աղբյուրի արժեք։ Այս մոտեցումը խիստ հատկանշական է լեզվի այս կամ այն փուլի բառապաշարի պատմական վերհանման տեսակետից, որի դեպքում առավել ևս բարձրանում է բառարանագրական հուշարձանների՝ իբրև բառապաշարի «շտեմարան»-ի դերը։

Եվ սա շատ կարևոր է Եղիազար Առնջեցու սույն բառարանի գնահատության համար։ Այն, իրոք, այսօր ունի գրավոր աղբյուրի արժեք, ըստ այդմ էլ բառական որոշակի նյութ է տրամադրում հայոց լեզվի երբեմնի կազմվելիք պատմական բառարանի համար։ Ճիշտ է, «չբառարանագրված» բառերն այստեղ այնքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում (դրանք 20-ից փոքր-ինչ ավելի են), սակայն բավականին հատաքրքիր են իրենց թե՛ բառակազմական և թե՛ իմաստային կողմերով։

Դրանից բացի, լեզվի բառապաշարի պատմության համար ցանկացած գրավոր աղբյուր պետք է արժեքավորել ոչ թե նրանում տեղ գտած նորաբանությունների քանակային կողմի նկատառումով, այլ այն հաշվով, որ նրանում տեղ գտած մեկ հատիկ նորաբանությունն իսկ կարող է ունենալ արժեք և դեր խաղալ հայերենի ողջ բառապաշարի հավաքագրման և վերլուծության համար։ Ըստ այսմ կարծում ենք, որ Առնջեցու սույն բառարանը նույնպես իր լուծման է բերում հայոց լեզվի պատմության, նրա բառապաշարի վարժեր ուսումնասիրության գործում։

Անդրադառնանք բառարանում տեղ գտած նորաբանություններին՝ բառակազմորեն և իմաստաբանորեն։

ա) Առանձին խումբ են կազմում բարդ բառերը։ Օրինակ՝ բելավան (էջ 94բ), գեղածաղիկ («գեղեցիկ ծաղիկ ունօղ, կամ փթթեալ գեղեցիկ ծաղկօք. էջ 95ա), գեղեցկահիւս (ն. տ.), կեղծապատիր («կեղծական և պատյոռական». կամ «խաբեական». էջ 99բ), ճահալծորդ («պատշաճաւոր լծակցեալ, յարմար

գուգաորեալ, կամ արժանատրապէս կցորդեալ. էջ 102բ), մոլեկրօն («թիւր, խտտորնակ կրօն». էջ 103բ), վերջընթեր, տառապակիր (ն. տ.) և այլն:

բ) Համեմատաբար շատ են ածանցավոր բառերը՝ բաղադրված –ական, –աւոր, –ապէս, –ումն ածանցներով: Օրինակ՝ անընդմիջապէս (էջ 93բ)¹²⁰, եղերաւոր («ողբերգական, ողբական, լալական, գովք ողբացողաց». էջ 96ա), իրաւանական (էջ 97բ), շտեմարանումն (էջ 106ա): Այստեղ կարելի է նշել նաև –եմ, –իմ բայական–ձևակազմական մասնիկներով կազմված բայերը: Օրինակ՝ բաղյօղեմ («բաղկացուցանել կամ արտադրել յօղի ինչ». էջ 94բ)¹²¹, կալանաւորիմ (էջ 98բ), ճրագեմ («լուսաւորել, պայծառացուցանել և կամ իբրև զճրագ լոյս տալ». էջ 192բ): Բերում ենք նաև նախատառութիւն («տառից յառաջ դրումն կամ առաջին որքանութիւն տառից, կամ ըստ որքանութեան տառից». էջ 105բ) համաձանցավոր բառը, որը բաղադրված է, հավանաբար, –ութիւն վերջնաբաղադրիչ ածանցով:

գ) Համեմատաբար քիչ են բարդ ածանցավոր բառերը: Օրինակ՝ ազնուապետութիւն, առոգաբանութիւն («բառից կամ բանից գեղեցիկ և յարմար արտասանութիւն կամ վերածայնումն». էջ 94ա), դիմագրութիւն (էջ 96ա), ճառատանք (< ճառատ–անք. «ընդունայն ասութիւնք կամ ստայող և անշարայար բանք, մերթ առասպելաբանութիւնք». էջ 102ա):

դ) Բառակազմության առումով հետաքրքիր են նաև հետևյալ մասնավոր դեպքերը: Այստեղ հանդիպում է բաղյօղեմ բառը, որը չունի ՆՀԲ–ն, թեև ունի բաղյօղ: Այնուհետև, նշվում է փաստաբան բարդ բառը, որը չկա ՆՀԲ–ում, թեև հանդիպում են փաստաբանական, փաստաբանեմ, փաստաբանութիւն բառահոդվածները: Եվ դա բոլորովին արտառոց ու պատահական բան չէ, որովհետև հայերենում ևս առհասարակ հաճախ է նկատվում նման բառակազմությունը, այն է՝ բառակազմական միջանկյալ օղակի բացթողումով (հաջորդ օղակին կամ օղակներին վերաբերող) բառերի կազմում: Տվյալ դեպքում փաստաբան բառը կամ հայերեն գրական աղբյուրներում գործածված չի եղել, որ չի մտել օրինակ, ՆՀԲ–ի մեջ, կամ էլ, որն ավելի հավանական է, այսպէս կոչված հետադարձ կազմություն է (հետադարձ բառակազմություն – *dérivation régressive*)¹²²:

ե) Այնուհետև, Առնշեցու բառարանում նորակազմ բառեր են հանդիպում նաև բառահոդվածների բացատրությունների ժամանակ: Այսպէս, հեղինակը

¹²⁰ ՆՀԲ–ն ունի անընդմիջաբար:

¹²¹ ՆՀԲ–ն ունի միայն բաղյօղ:

¹²² Հմմտ. Ս. Գալստյան, Ածանցները և ածանցումը ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978: Յ. Ա. Халифман, Т. С. Макеева, О. В. Равеская, Указ. соч., с. 22 – 24:

Այս հանգամանքը հավաստում է, որ Եղիազար Առնջեցու «Բառք նորածն համառօտ» մատենակից բառարանում տեղ գտած նորաբանությունները ոչ միայն ինքնին հետաքրքիր են, այլև լինելով հաջողված կազմություններ՝ գործածվել են ժամանակի ընթացքում և հասել են մինչև մեր օրերը։ Չի բացառվում այն, որ դրան երկրորդաբար նպաստել են այլ հանգամանքներ, օրինակ՝ այլ աղբյուրներում կամ առհասարակ հայերենում տարածված լինելը։ Այդուհանդերձ, նման կազմություններն այսօր վկայակոչելու ենք ըստ Առնջեցու բառարանի այնքան ժամանակ, մինչև որ ի հայտ կգան, եթե իրոք կան, այն աղբյուրները, որոնցում դրանք գործածվելիս են եղել կամ սույն բառարանի ժամանակում, կամ էլ նրանցից առաջ։

Այս մատենակից բառարանում եղած նորաբանությունների աղբյուրագիտական նման դրվածքն ըստ էության գնահատությունն է նրա բառարանային կարևորության։ Ուստի Եղիազար Առնջեցու «Բառք նորածն համառօտ» բառարանն ունի որոշակի կարևորություն թե՛ բառարանագիտական առումով, թե՛ հայոց լեզվի բառապաշարի պատմության տեսակետից։ Իբրև ճարտասանական տերմինների մատենակից բառարան՝ այն ուշագրավ է հայերենի համապատասխան տերմինաբանության ուսումնասիրության համար։

Այժմ անդրադառնանք երկրորդ բառարանին։

Հիշենք, որ այն Եղիազար Առնջեցին կոչել է «Համառօտ բառարան ի հայոց ի ռուս լեզու»։ Այս բառարանը ևս մատենակից է։ Այն զբաղեցնում է ՄՄԶ № 6418-ի 142ա-158ա էջերը, ընդամենը 31 էջ (եթե չհաշվենք նկատելի բացթողումը)։

Այս բառարանի վերաբերյալ կան միայն սուղ տվյալներ։ Դրանք տեղ են գտել հայ տպագիր բառարանների պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում՝ կապված հատկապես հայ-ռուսական բառարանագրության հանգուցային հարցերի մեկնաբանությանն ու գնահատությանը։

Այս բառացանկ-բառարանի մասին առաջին անգամ խոսվում է Գ. Գասպարյանի մի աշխատանքում¹²³։ Այդտեղ առանձին բաժնով քննարկվում է «հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն առաջին բառարանների» հարցը (էջ 205-216) և ակնարկ կա նաև Եղիազար Առնջեցու հիշյալ աշխատանքի մասին։ Կոնկրետ դեպքում նշվում է, որ «Հայաստանում, պարսկական իշխանության օրով ... արժանի գործ է Եղիազար Առնջեցու «Համառօտ բառարան ի հայոց ի

¹²³ Գ. Գասպարյան, Հայ-ռուսական բառարանագրության ներդրումը հայ կուլտուրայի մեջ. - «Ն. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու», հ. 3, Երևան, 1948, էջ 193-291։

ռուսաց լեզու» աշխատությունը», ըստ որում տողատակին հղում կա առ ՄՄԶ № 6418-ը¹²⁴: Այնուհետև, բառարանին նույն մոտեցումով Գ. Գասպարյանն անդրադառնում է հետագա աշխատության մեջ, որտեղ նշում է հետևյալը. «Հայաստանում, պարսկական տիրապետության օրով գրված բառարանները մնացել են ձեռագիր վիճակում, մոռացված: Դեռ նախքան ռուսական տիրապետությունը Հայաստանում կազմվել են ռուսերենին առնչված մի շարք շատ գործնական բնույթ կրող բառարաններ, որոնց մեջ հիշատակության արժանի գործ է Եղիազար Տեր-Կարապետյան Առնջեցու «Համառօտ բառարան ի հայոց ի ռուսաց լեզու» աշխատությունը»¹²⁵: Այստեղ ևս տողատակին բերվում է հիշյալ ՄՄԶ № 6418-ը:

Դժվար չէ նկատել, որ երկու դեպքում էլ մեկնաբանությունն ու գնահատությունը, անկախ ժամանակային տարբերությունից, որի ընթացքում թերևս զարգացում ապրած պիտի լիներ այդ ուսումնասիրության ոլորտը, ամբողջովին նույնն են:

«Համառօտ բառարան ի հայոց ի ռուսաց լեզու»-ի կառուցվածքի վերաբերյալ կարելի է նշել հետևյալը:

Այն կազմված է երկսյուն դիրքով, ըստ որում այբբենական հերթականությամբ: Բառահոդվածներն սկսվում են էջ 143ա-ից մինչև 157ա-ն, իսկ 157բ էջը բաց է թողնված (հակառակ երեսին թանաքը ներծծելու պատճառով), էջ 158ա-ում դրված է միայն չորս բառահոդված (1-ին սյունակի վերևի մասում)՝ **մեղր, մեղք, մեսայ, մետասան**:

Մեր հաշվումներով բառարանն ընդգրկում է 742 բառահոդված: Կան բառահոդվածներով թե՛ խիտ և թե՛ նոսր էջեր: Ամենախիտը 145ա, 148բ էջերն են, որոնք պարունակում են 31-ական բառահոդված, իսկ ամենանոսրը, չհաշված հիշյալ 158ա էջը, 150ա էջն է, որն ունի 21 բառահոդված: Ըստ այդմ պարզ է դառնում, որ յուրաքանչյուր էջում զետեղված է միջին հաշվով 24 բառահոդված: Հարկ է նշել, որ այստեղ նույնպես այդ կարգի տատանումը բացատրվում է բառահոդվածների մեկնաբանումների դեպքում նկատվող տարբերություններով:

Եղիազար Առնջեցու սույն բառացանկ-բառարանի բառահոդվածները կառուցված են հետևյալ կերպ: Նշվում է հայերեն (գրաբար՝ թե՛ արժեքով և թե՛ ուղղագրությամբ) բառը (իմա՝ բառահոդվածը), փակագծում տրվում է նրա ձևաբանական բնութագիրը (հոլովումը՝ ըստ եզակի սեռական և գործիական հոլովների ձևերի, և խոնարհումը՝ ըստ բայի անորոշի և անցյալ կատարյալ

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 208:

¹²⁵ Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, էջ 104-105:

Ժամանակի եզակի 1-ին դեմքի ձևերի), նշվում է բառի խոսքիմասային պատկանելությունը (ասենք՝ գոյական, բայ, ածական և այլն), բերվում քարգմանությունը (մեկ կամ մի քանի բառով)՝ իբրև հայերեն բառի արտացոլումը (լիմաստային համարժեքը): Ըստ այդմ նկատելի է, որ բառահոդվածն ունի 4 աստիճան՝ բառը, քերականական նշումը, խոսքիմասային արտահայտությունը և ռուսերեն քարգմանությունը: Օրինակ՝ ազգական (ի, աւ), ած., родня, родственный, (էջ 143ա), ածելի (ւոյ, եււ), գոյ., брита (էջ ն. տ.), ականաւոր (ի, աւ), ած., знаменитый (ն. տ.) և այլն:

Եղիազար Առնջեցու սույն բառարանը, բացի վերը նշվածից, աչքի է ընկնում հետևյալ հետաքրքրական կողմերով: Նրանում տեղ են գտել ոչ միայն հասարակ, այլև հատուկ գոյականները՝ անձնանունները և տեղանունները: Օրինակ՝ Աբիմէլէք (այ, աւ), գոյ., Ахимелехъ (այդպես է բնագրում – Վ. Հ.) (էջ 143ա), Բաբիլոն (ի, իւ), գոյ., Вавилонъ (էջ 145բ), Բերսաբէ (ի, իւ), գոյ., Виоцебея, Верше (այդպես է բնագրում – Վ. Հ.) (էջ 146բ), Բենիամին (նի, աւ) Вениаминъ (էջ ն. տ.) և այլն:

Այնուհետև, հարկ ենք համարում նշելու, որ հեղինակը որոշ հարցերում հանդես է բերում ինչ-ինչ քերացումներ: Դրանք առնչվում են առանձնապես բառագիտական, այլև ուղղախոսական-ուղղագրական ընդունելի կանոններին: Այս հանգամանքը պետք է դնել ոչ այնքան կտրուկ մոտեցումով, այլ այն նկատառումով, որ այդ կանոններից կատարվող շեղումները, այլ կերպ ասած՝ քերացումները այնուամենայնիվ շեղումներ են քերևս իր ժամանակի լեզվական կանոններից: Այսպես, ամենուրեք ստույգ և կանոնական գրաբար ձևերի կողքին նկատելի են չնչին շեղումներ: Օրինակ՝ ձուլածու (փխ. ձուլածոյ. էջ 156բ): Կան վրիպումներ ռուսերենի նորմայից: Օրինակ՝ կին ~ жена, сужен (փխ. ց-ով): Թերևս խոսակցական լեզվի ազդեցության արդյունք է՝ մետասան ~ одинацать (փխ. одинадцать. էջ 158ա) և այլն:

«Համառոտ բառարան»-ում նկատվում են այնպիսի բառեր, որոնք չկան ՆՀԲ-ում: Դրանք ևս նույնպիսին են, ինչպիսին որ էին Առնջեցու առաջին բառարանում տեղ գտածները: Սակայն, ի տարբերություն նախորդի, այստեղ դրանք անհամեմատ քիչ են, նույնիսկ մեկ-երկու օրինակ: Այդուհանդերձ, դրանք ևս արժանի են ուշադրության՝ առհասարակ հայոց լեզվի բառապաշարի պատմության տեսակետից:

Բառարանի ողջ բառացանկը մեկառմեկ համեմատել ենք ՆՀԲ-ի տվյալների հետ: Պարզվում է, որ այստեղ ունենք ընդամենը երեք բառ, որ բառարանագրված չէ ՆՀԲ-ում: Իսկ այդ նշանակում է, որ ընդհանուր առմամբ այդ բառերի նախնական գործածությունը կասկածելի է: Հակառակ դեպքում հազիվ թե դուրս մնային ՆՀԲ-ից: Իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե այդ

բառերը կոնկրետ որ ժամանակում են գործածվել, ինչպիսի պարագաներում, ապա մնում է մի տեսակ առկախ, և այդ հարցը առայժմ լուծելի է հարաբերականորեն: Քանի դեռ, առհասարակ, հայտնի չէ մեկ այլ աղբյուր, որ պարունակելիս լինի այդ բառերը, այդքան ժամանակ դրանք պիտի վկայակոչվեն սույն բառարանի միջոցով: Այլ կերպ ասած՝ մինչև այս բառարանը հայտնի չէր մեկ այլ աղբյուր (հատկապես 19-րդ դարի), որը վկայեր այդ բառերի մասին: Դրանք են՝ զոհարարութիւն (թեան, թեամբ), գոյ., *закланіе, даръ* (էջ 149բ), հացագործութիւն (թեան, թեամբ), գոյ., *хлебникіе* (էջ 155ա), հիմնաւորութիւն (թեան, թեամբ), գոյ., *основание* (էջ 155ա):

Բառակազմորեն դրանք առաջացել են զոհարար, հացագործ և հիմնաւոր (կամ հիմնաւորեմ) բաղադրվող հիմքերից, գոյականակերտ –ութիւն ածանցի օգնությամբ: Միաժամանակ նկատենք, որ բաղադրվող հիմքերն իբրև ինքնուրույն բառեր բառարանագրված են ՆՀԲ-ում, այսինքն՝ ունեն նախնական գործածություն: Այստեղ բառակազմական պատճառաբանվածությունը (մոտիվացիան) միանգամայն բնական է, լեզվի զարգացման ընթացքին համապատասխան:

Հիշյալ երեք բառերը, կարծում ենք, մեկուսացված կազմություններ չեն, այլ հանդես են բերել որոշակի կենսունակություն: Դրանք այսօր էլ գործածական բառեր են, օժտված գործառական նույն կենսունակությամբ, ինչ ունեցել են ժամանակին: Ուստի արդի հայերենում գործածվող այդ բառերն այսօր, եթե նկատի առնենք դրանց կազմության կամ առաջացման ժամանակը, կարող ենք վկայակոչել Եղիազար Առնջեցու սույն «Համառօտ բառարան»-ը:

Այդ բառարանում հանդիպում ենք նաև հասարակութիւն բառի գործածությանը: Հայտնի է, որ այդ բառը բառարանագրված է ՆՀԲ-ում: Այստեղ, սակայն, ունենք բառի իմաստային նոր կիրառության դրսևորում: Եղիազարն այդ բառը դնում է իբրև ռուս. *общество* բառի համարժեքը (թարգմանությունը). հասարակութիւն (թեան, թեամբ), գոյ., *общество* (էջ 155ա): Իսկ այդ նշանակում է, որ նոր ժամանակներում այդ բառն ինչ-ինչ հանգամանքներում ձեռք է բերել նոր նշանակություն, որը հետզհետե, աստիճանաբար բռնում է նախորդ իմաստների տեղը, դառնում է առաջնային: Այդ դեպքում գործ ունենք այնպիսի իմաստափոխության հետ, որ ընդունված է կոչել իմաստափոխություն հասարակական պայմանների փոփոխության հետևանքով¹²⁶:

¹²⁶ Հմմտ. Է. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, էջ 73–101, 102–103: Նույնը՝ Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987, էջ 358–376, 377–378:

Ավելացնենք, որ մենք տվյալներ ունենք այն մասին, որ 18-րդ դարում այդ իմաստով հայերենում (հատկապես նոր շրջանի գրաբարում) գործածվում է հասարակապետութիւն բառը¹²⁷, որը ոչ այլ ինչ է, քան նախկինում եղած հասարակութիւն բառի իմաստային նոր կիրառության փոխարեն նորովի կազմված բառ: Իսկ դրանից հետո, ինչպես տեսնում ենք, հանդես է գալիս հասարակութիւն բառը՝ իմաստային նոր կիրառությամբ: Այդ իմաստով գործածության աղբյուրն է Եղիազար Առնջեցու սույն բառարանը:

Այսպիսով, 19-րդ դարի ձեռագիր հայերեն բառարաններում ուրույն նշանակություն ունեն Եղիազար Առնջեցու «Համառօտ բառարան ի հայոց ի ռուսաց» մատենակից (թարգմանական) բառարանը և «Բառք նորածէ համառօտ» մատենակից բացատրական բառարանը: Դրանք կազմվելիս են եղել գործնական նպատակով, ներկայացնում են բառարանագրական-բառարանակազմական ինչ-ինչ առանձնահատկություններ, պարունակում են այնպիսի բառեր, որոնք չեն հանդիպում գրաբարի (առհասարակ՝ հայերենի) բառարաններում (հատկապես՝ ՆՀԲ-ում): Հիշյալ բառարաններն ուշագրավ են ոչ միայն հայ բառարանագիտության, այլև հայոց լեզվի բառապաշարի պատմության համար: Հայոց լեզվի լիակատար բառարան ստեղծելու դեպքում անպայման հարկավոր է օգտագործել նաև այս բառարանների տվյալները: Այդքանով էլ արդիական է այդ բառարաններին անդրադառնալը մեր օրերում: Իսկ իրենց ժամանակին դրանք, անշուշտ, խաղացել են իրենց դերը, ծառայել իրենց նպատակին:

¹²⁷ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, XVII-XIX դարերի գրաբար պատմագրության լեզվական բնութագիրը. - «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, № 1, էջ 75:

В. Г. Амбарцумян

Очерки истории армянской лексикографии

(конец XVII в. — XIX в.)

(Резюме)

Армянская лексикография как отдельная область изучения армянского языка хоть и имеет определенные достижения, однако некоторые вопросы ее истории и, в особенности, теории не получили еще должного решения. Это заметно в научном анализе и оценка не только отдельных словарей, но и лексикографии вообще.

Настоящая работа посвящена одной важной сфере изучения армянской лексики—новому освещению конкретных задач лексикографии, а также оценке отдельных словарей. Ее предполагается опубликовать не целиком, а по частям (отдельными, не очень объемистыми томами).

В этом томе мы освещаем, с одной стороны, некоторые задачи теории армянской лексикографии и связанный с ними вопрос важности изучения небольших словарей, с другой стороны, сосредоточиваем внимание на тех словарях (рукописных и изданных), которые в трудах, посвященных истории армянской лексикографии (монографии, научные статьи, публикации и др.), или вообще не рассматривались, или рассматривались не непосредственно и подробно.

Стержневые задачи армянской лексикографии в соответствующих исследованиях получили частичное решение скорее в практических, чем в теоретических обсуждениях и анализе.

У нас пока еще нет твердой основы теоретического исследования

лексикографии, что должно было бы составить собственно предмет лексикографии. В начале работы мы останавливаемся на этой стержневой задаче, наиболее интересной для нынешней армянской лексикографии. С этим связан в данном случае наиболее интересный для нас вопрос о том, каковы лексикографические анализ и оценка небольших словарей армянского языка.

Аристакес Хамаданеци (XVII в.) является автором двух рукописных словарей, один из которых (Рук. 2301, стр. 167а–172б) является кратким словарем озаглавленным "Ступени слова". Он по сей день не был удостоен какого-либо лексикографического внимания. В нем в качестве заглавных приводятся слова, содержащие от одного до шести слов, и на их основе составляются новые. Это, в сущности, – слогаобразовательный словарь, так сказать, слогословарь. Он не только был полезен в свое время, с точки зрения дидактических задач, но и важен в наше время – в плане составления исторического словаря, так как в нем есть и неологизмы.

В Матенадаране рук. 7650, (1756г., стр. 41а–64б) содержит небольшой армянско-латинский словарь, который должен быть оценен не только по существу, с точки зрения лексикографического типа, но и по особенностям охвата армянских и латинских слов. Это – рукописная копия терминов, помещенных в конце труда известного философа и грамматиста XVIIв. Кл. Галаноса, которые в индо-армянской среде использовались в практических целях – для обучения.

В Матенадаране рук. 3110, 2-я половина XVIIIв., стр. 1131а–146б содержит любопытный словарь, который беспрецедентен в своем роде. Для нас это – предтеча словообразовательных словарей: даны заглавные слова, и от них образуется множество новых слов. Причем в качестве заглавных слов приводятся не только простые слова, но и аффиксы – первые или вторые словообразовательные компоненты. Примечательно и то, что в словаре есть ряд новообразований. Очевидно, словарь был составлен для удовлетворения потребности нормативно-школьного преподавания грабара.

О словаре Кл. Сарафяна в армянской лексикографии имеются только сугубо очерковые замечания. Между тем, этот труд достоин более пристального внимания, в особенности, с точки зрения сегодняшней арменистики. Этот словарь—одно из крупнейших достижений армяно—русской лексикографии. Его цель—сделать обучение этим двум языкам более эффективным, усвоение грамматических форм закрепляя усвоением лексики. В нашем анализе широко освещается ряд вопросов, относящихся к научной ценности словаря, определенные выводы.

Гр. Халдарян—великий подвижник армянской культуры, в его типографии издан ряд ценных книг, а также—посмертно—его словарь, который и в наши дни не утратил своей научной, даже дидактической значимости. Словарь имел серьезное значение в свое время: изданная в 1788г. его книга "Тропа языковедения" является важным памятником армяно—русской лексикографии.

Елиазар Аринджези (XIXв.) является автором двух трудов, достойных пристального внимания: "Армянско—русский словарь" и "Риторика" первый—двуязычный словарь, а второй—приложение, являющееся словарем ораторских терминов (Рук. 3362, стр. 93а—111а, Рук. 6418, стр. 142а—158а). Эти словари интересны не только для истории армянской лексикографии, но и для истории армянской лексики. При составлении полного словаря армянского языка следует использовать и эти словари.

Лексикография—одна из важнейших отраслей современного этапа арменистики, и сегодня также следует развернуть работы для обеспечения ее развития и совершенствования. С этой точки зрения очень важны не только изданные, но и рукописные памятники лексикографии—независимо от их объема, времени создания и поставленных задач.

V. G. Hambardzumyan

Glimpses on the history of the Armenian Dictionarology

(end of XVII c. — XIX c.)

(Summary)

As a separate branch in the Armenian study the Armenian dictionarology has got several achievements. Still its history and especially a number of theoretical problems haven't received their complete solution yet. It is obvious not only in the scientific analysis and evaluation of certain dictionaries but in dictionarology as a whole.

This work is devoted to a very important sphere of the study of the Armenian vocabulary, the new explanation of the certain problems of dictionarology, as well as evaluation of several dictionaries. It will be published in separate studies, part by part, not in a big volume.

In this volume we will speak on some theoretical problems of the theory of Armenian dictionarology, the importance of the study of non-massive dictionaries. We'll pay our special attention on printed and manuscript dictionaries which haven't been thoroughly studied in the history of the Armenian dictionarology or they have been completely unknown.

The main problems of the Armenian dictionarology have got their partial solutions more in practical than theoretical discussions and analyses.

The theoretical study of the dictionarology which is the main subject of the dictionarology is not on a strong base. At the beginning of the work we discuss the problem that nowadays is of a great interest. It is connected with the dictionological evaluation and analyses of the Armenian non-massive dictionaries which is of great importance.

Aristakes Hamadantsi is the 17th century author of two manuscript works. One of them (MMZ 2301; page 167b–172b) is a brief dictionary named “The Degrees of the Words”. It hasn’t yet got the attention in lexicology. The basic words consist of one to six syllables and they get their new derivatives. In essence it is a derivation forming dictionary, in one word it is a syllabodictionary. It was very useful in writing historical dictionaries not only in its time as well as nowadays because it has lots of novelty words.

The manuscript of Matenadaran 7560 (1756, page 41a–64b) contains a small Armenian–Latin dictionary which is valuable in its nature as a dictionary. It is also specific with the contained Armenian and Latin words. It is the copy of the terms on grammar and logics that the Kl. Galanos, the 17 century famous philosopher and grammar had collected in the end of his work. The copy of the terms had practical use in Armenian study courses in India.

The manuscript in Matenadaran 3110 (2nd half of the 18th century, pages 113a–146b) contains a significant dictionary which is unique in its nature. It is the first model of the Word–structural dictionary. It has the main words and its derivatives. As a main word it contains not only simple words as well as suffixes as the first or second part of the word. It’s interesting that the dictionary contains a number of new words. Probably the dictionary was aimed to satisfy the demands of the study of grabar (old Armenian) at schools.

We have only schematic discussion of the dictionary of K. Sarafian. Truly that work deserves a thorough attention especially from the point of view of contemporary Armenianology. That dictionary is the greatest achievement of the Armenian–Russian lexicology. It aimed to make the study of both languages more effective consolidating the grammar through mastering the vocabulary. Concerning the scientific values of the dictionary we discussed and clarified a number of problems and their solutions.

G. Kaldarian is a significant figure in the Armenian culture. Lots of valuable books were published in his publishing house and among them his dictionary published after his death. Even nowadays the dictionary keeps its scientific value. It was of great importance in its time. The book “Shavikh lezvagitutyan” (Way to Linguistics) published in 1788 is a significant monument of lexicology in Armenian–Russian lexicology.

Yegiazar Arnjetsi is a nineteenth century author of two significant works. They are "Wordbook of Armenian and Russian" and "Rhetoric's". The first one is bilingual dictionary and the second is a dictionary of rhetoric terms (MMZ 3362, pages 93a-111a, MMZ 6418, pages 142a-158a) This dictionaries are important from the point of view of the Armenian dictionarology as well as of history of the Armenian vocabulary. While forming the Armenian complete dictionaries it is necessary to use the information of these dictionaries.

The dictionarology is an important branch in modern Armenian linguistics and we need to do a broad work to secure the development and progress of that branch. For that reason both printed and manuscript dictionaries get great impotence regardless their size, the period, the aim and the role they played in their time.

ԲԱՌԱՑԱՆԿ

Ստորև ներկայացնում ենք սույն աշխատանքում իբրև օրինակ բերված այն բառերը, որոնք չունի «Նոր հայկազյան բառարանը»՝ անկախ դրանց բաղադրող կամ բաղադրվող հիմքերի հնարավոր գոյությունից

ադդէ – 30

ադին – 30

ազնուապետութիւն – 118, 119

ածելի («սայր սափրվելու համար») – 122

ադադիր – 62

ադիսարկու (ունի ադիսարկ, ադիսարկութիւն) – 62

ադքատագգեստ (ունի ադքատագգեստեալ) – 63

աճառատր – 107

աճառեայ – 107

անբացորոշական – 107

անդրագոյափոխութիւն – 107

անընդմիջապէս (ունի անընդմիջաբար) – 118, 119

անստուած (չստա՞ծ) – 57

աչկիկ – 107

աչքնոց – 87

ապականաբոյս – 58

ապարդիւն – 53

առնչափ – 59

առոգաբանութիւն – 118

ատամնատ – 107

արատաբաց – 56

արդարահաս – 62

արդարապատիժ – 62, 63

արդարավճիռ – 62, 63

արեգակնագգեստ – 62

արժանամատույց – 62
 արժանանոյտ – 62
 արտասուեղաբար – 32
 բաղդատականապէս (ունի բաղդատական) – 33
 բաղյօղեն (ունի բաղյօղ) – 118
 բանադիր (ունի բանադրանք, բանադրեն, բանադրութիւն) – 62
 բացառական (ունի բացառութիւն) – 43, 45
 բէլական («Բելին քշող՝ վանող») – 117
 բիրապատկօրէն (ունի բիրապատիկ, բիրապատկեն, բիրապատկեան) – 33
 գեղածաղիկ – 117, 119
 գեղեցկահիւս – 117, 119
 գերադրականակաբար (ունի գերադրական) – 33
 գերագուարճական – 33
 գիշերավարժ – 59
 գովանի – 61
 գործիական հոլով («չիք ի Հին. քեր. ») – 43, 48
 դատաւորական – 32
 դատողականաբար – 33
 դարահոս (ունի դարահոս առնել, դարահոսեն) – 55
 դիմագրութիւն – 118
 եղերասոր – 118, 119
 երգասաց – 56
 զոհարարութիւն – 123
 էախնդիր – 55
 էականապէս – 33
 էութենական – 32, 35
 ընդաբուսական (ունի ընդաբոյս) – 33
 ընդհանրականաբար (ունի ընդհանրական) – 33
 թուալրականապէս – 33
 ժամասաց – 55
 ինքնագրասական (ունի ինքնագրաւ) – 32
 ինքնահաւան – 55
 լայնածաւալօրէն (ունի լայնածաւալ) – 33, 55
 լիմոնի ծառ – 87
 լիւղանամ – 106
 խաղասաց – 56
 խորանայարկական (ունի խորանայարկ) – 33

խորդաբարոյ – 55
 խորհրդակցաբար – 32, 33
 ծընկան խուփն – 87
 կալանաւորիմ (ունի կալանաւոր) – 118, 119
 կաղամախիտ – 32
 կարգադիր (ունի կարգադրեմ, կարգադրութիւն) – 62
 կարծողականապէս (ունի կարծողական) – 33
 կեղծապատիր – 117, 119
 կենսաւետ – 58
 հակակասէր – 62
 հայրաբուխ(ունի հայրաբուղխ) – 61
 հայրագեղծ – 61
 հայրախողխող – 61
 հայրենատեաց – 61
 հարցաբան (ունի հարցաբանել) – 61
 հացագործութիւն (ունի հացագործ) – 123
 հաւաքաբանական (ունի հաւաքաբան) – 33
 հատրութիւն – 123
 հինգավանկ – 84
 հոգոց հանել – 105
 ձայնատրական (ունի ձայնատր) – 32, 33
 ձեղունագարդ – 30, 32
 ձեղունագարդաճեմ – 34
 ձրիավարժ – 59
 ձօնատրեալ – 32
 դամբարագատ – 107
 դամպարափայլաբար (ունի դամբարափայլ կամ դամպարափայլ) – 33
 դիւղանամ (ունի դիւղալ, տե՛ս լիւղալ) – 106
 դօղանջանողական – 33
 դօղանջաբան – 32
 ճահալծորդ – 117
 ճառատանք (ունի ճառատեմ) – 118
 ճշմարտաբանական (ունի ճշմարտաբան, ճշմարտաբանեմ) – 33
 ճշտութիւն – 107
 ճրագեմ – 118
 մաշիկ – 107
 մարգարեագիծ – 62

մարդադրամն – 62
 մեծահռչակական (ունի մեծահռչակ) – 33
 մեջ գիշերոյ – 108
 միավանկ – 84
 մոլեկրօն – 118
 մօրուսատր – 107
 յարաբերական – 47
 յաւժնուագական – 34
 յոգներանգ – 58
 նախադասական (իմա՝ ներդրական հոլով) – 43
 նախատառութիւն – 118
 նաւակառոյց (ունի նաւակառուցական) – 56, 61
 ներգոյական (իմա՝ կացողական հոլով) – 45, 47
 ներկրթական – 33
 ներսային մասն մարմնոյ – 88
 շատաշարժողապէս – 33, 34
 շարահիւսօղ (ունի շարահիւս) – 32, 35
 շտեմարանումն (ունի շտեմարանեմ) – 118, 119
 շքատր – 63
 ոգետանջ – 61
 ունակականապէս (ունի ունակական) – 33
 չարադատիչ (ունի չարադատ) – 32
 չարահաւան – 32, 35
 չափակցական (ունի չափակցութիւն) – 34
 չաբակցականաբար (փխ. փ-ով) – 33
 չորրորդավանկ – 84
 պակասական (ունի այլ իմաստով) – 43
 պահագգեստ – 59
 պատճառախօսօղ – 119
 պատմական – 48
 պարապնդողական (ունի պարապնդեմ) – 33
 պարաւանդական (ունի պարաւանդ, պարաւանդանք, պարաւանդեմ) – 32
 պղնծաձիք (փխ. ձ-ով և գ-ով) – 61
 պստկապահանջ – 59, 61
 պրասուն – 59
 ջախջախողական – 33
 ջնարաքատակ – 32

ջրապուրպուր – 59
 ռազմահատական (ունի ռազմահատ) – 32
 ռամկաժին – 59
 ռետնաճաշակ – 32
 ռետնաճաշակօրէն – 33
 սաստկահողմն – 59
 սերմնամատոյց – 60, 61
 ստորադասական (իմա՝ վերջադրական հոլովում) – 43
 սրօրէապարական – 33
 վերագդեցողաբար – 33
 վերնաչու – 61
 վերջընթեր – 118, 119
 վեցավանկ – 84
 տառապակիր – 118, 119
 տարատրոհօրէն – 33
 տիրագիր – 61
 տպագիր (ունի տպագրեմ, տպագրութիւն) – 108
 տպել – 108
 րաբունապետութիւն (ունի րաբունապետ) – 35
 ռենականապէս (իմա՝ օրենականապէս) – 33
 ռոպէաբնակ – 32, 36
 ցաւագնասիրտ – 32
 փաստաբան – 118, 119
 փարթամաբան – 32
 փրկաւետ – 58
 քանքարագիտ – 32
 քառագարդական – 33
 քառանիշ սայրասուր – 59
 քրտօրէախըմբական – 34
 օղերձական (ունի օղերձ, օղերձել . տե՛ս ուղերձ) – 31, 32
 օրհնաբանողական – 33
 ֆթնայ – 36

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Աղայան Է., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Երևան, 1984:
- Աղայան Է., Բառարանագիտություն. -Գ. Ջահուկյան, Է. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ («Ներածություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, դարձվածաբանություն»), Երևան, 1980:
- Աղայան Է., Կյանքի և գիտական գործունեության համառոտ ակնարկ. «Ստեփան Սարգսի Մալխասյանց (կենսամատենագիտություն)», Երևան, 1962:
- Աղայան Է., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987:
- Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հհ. 1 - 2, Երևան, 1940-1951:
- Աճառյան Հ., Հայերեն արձատական բառարան, հհ. 1 - 2, Երևան, 1971-1979:
- Ամալյան Հ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (V - XV դդ.), Երևան, 1966:
- Ամալյան Հ., Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձանները (XVI - XVII դդ.), Երևան, 1971:
- Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն (Ե - ԺԸ դդ.), հ. Բ, Երևան, 1976:
- Ալեքսիքեան Գ., Միրմեխեան Խ., Ազեբեան Մ., Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1 - 2, Վենետիկ, 1836-1837:
- Գալստյան Ս., Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Երևան, 1978:
- Գասպարյան Գ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968:
- Գասպարյան Գ., Հայ-ռուսական բառարանագրության ներդրումը հայ կուլտուրայի մեջ. «Ն. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտի աշխատությունների ժողովածու», հ. 3, Երևան, 1948:
- Գիրք որ կոչի Բանալի գիտութեան, արարեալ և թարգմանեալ ի ռուսաց լեզուէ ի հայ բարբառ և ի հայոց լեզուէ ի ռուսաց բարբառ, Կղեօպատրայ Սարաֆեան, Սանկտպետերբուրգ, 1788:
- Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագիր №№ 2110, 2949, 3362, 6418: Թեոդիկ, Տիպ ու տառ. «Գիր»ին ծագման և միջազգային ու հայկական տպագրութեան վրայ ձգուած ակնարկ մը, Կոստանդնուպոլիս, 1912:
- Իշխանյան Ռ., Նոր գրական հայերենը XVII-XVIII դդ., Երևան, 1979:
- Իշխանյան Ռ., Հայ գիրքը. 1512-1920, Երևան, 1981:
- Լեո, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 3, գիրք 2, Երևան, 1973:
- Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958:
- Խաչիկյան Լ., Քոնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քոնեցու գիտական գործունեությունը. Յովհաննես Քոնեցի, Յաղագս քերականին, առաջաբանը Լ. Խաչիկյանի և Ս. Ավագյանի, Երևան, 1977:
- «Կուլտուր-լուսավորական աշխատանք» (ամսագիր), № 8, 1987:
- Համբարձումյան Վ., Գրաբարի լատինատիպ նորամուծությունների հաղթահարումը XVIII դարում. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 8, 1982:

- Համբարձումյան Վ., XVIII-XIX դարերի գրաբար պատմագրության լեզվական բնութագիրը. «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 1, 1982: ...
- Համբարձումյան Վ., Հայերեն ձեռագիր բառակազմական բառարանը. «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 11, 1987:
- Համբարձումյան Վ., Հայերենի բառապաշարի բառարանային ուսուցումը. «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», № 2, 1989:
- Համբարձումյան Վ., Եղիազար Առնջեցին բառարանագիր. «Պատմա-բանասիրական հանդես», № 3, 1989
- Համբարձումյան Վ., Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ԺԸ-ԺԹ դդ., Երևան, 1990:
- Համբարձումյան Վ., Հայերը և հոռնեացիները. լեզվական շփումներ. «Երկիր», 13-ը նոյեմբերի, 1991:
- Համբարձումյան Վ., Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցին և նրա «Ջամբո» աշխատությունը. Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, քարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները Գ. Բադալյանի, Երևան, 2003:
- Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, 8, Երևան, 1978, 1984:
- Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտական ցուցակ (1512-1850), Երևան, 1963:
- Հայոց լեզվի հանգաբառարան, Երևան, 1967:
- Հովհաննես Օձնեցի, Երկեր, գրաբարից քարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, Երևան, 1999:
- Ղազարյան Ռ., Նոր հայկազյան բառարանը. «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, 1968:
- Մեյե Ա., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1978:
- Մեյթիխանյան Փ., Հայերեն նոր բառերը (բառարանագրական նյութի հիման վրա), (թեկնածուականատենախոսության սեղմագիր), Երևան, 1991:
- Պարույր Մևակ, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, Երևան, 1974, էջ 155:
- Պետրոսյան Լ., Ստեփանոս Մալխասյանի «Հայերեն բացատրական բառարանը». «Լեզվի և ոճի հարցեր» (հոդվածների ժողովածու), հ. 1, Երևան, 1960:
- Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Երևան, 1987:
- Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. 4, Երուսաղեմ, 1969:
- Ջահուկյան Գ., Հայ լեզվաբանական միտքը և աշխարհաբարի հարցերը 18-19-րդ դարերում (դոկտ.ատենախոս., ձեռագիր), Երևան, 1955:
- Ջահուկյան Գ., Գրաբարի քերականության պատմություն, Երևան, 1974:
- Ջահուկյան Գ., Ներածություն. -Գ. Ջահուկյան, Է. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոսյան, Հայոց լեզու, I մաս, Ա պրակ («Ներածություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, դարձվածաբանություն»), Երևան, 1980:
- Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987:
- Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1990:
- Սեբաստացի Մխիթար (և աշակերտք), Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հհ. 1-2, Վենետիկ, 1749-1769:
- Սիմեոն կաթողիկոս Երևանցի, Ջամբո, քարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Համբարձումյանի, պատմաաշխարհագրական բնույթի ծանոթագրությունները և քարտեզները Գ. Բադալյանի, Երևան, 2003:

- Սուրիսյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու. («Ներածություն, հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն»), Երևան, 1982:
- Տեր-Մկրտչյան Գ., Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Գիրք 1, Երևան, 1979:
- Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հհ. Ա-Բ, Երևան, 1965-1970:
- Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, М., 1969:
- Булич С. К., Очерки истории языкознания в России, т. 1, С. Петербург, 1904:
- "Дамский журнал", №13, 1830:
- Джаукян Г. Б., Общее и армянское языкознание, Ереван, 1978:
- Потиха З. А., Розенталь Д. Э., Лингвистические словари и работа с ним в школе, М., 1987:
- Тер-Григорян Л. А., Фразеологические единицы и их отражение в словарях современного армянского языка (автореферат канд. дисс.), Ереван, 1988:
- Тихинов А. Н., Словообразовательный словарь русского языка, тт. I-II, М., 1985:
- Халифман Э. А., Макеева Т. С., Раевская О. В., Словообразование в современном французском языке, М., 1983:
- Djahukian G., Armenian Lexicology. "Dictionaries. An international Encyclopedia Lexicology", New York-Berlin, 1991:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	3
Հայ բառարանագրությունը և հայերենի ոչ ծավալուն բառարանները	8
Արիստակես Համադանեցու վանկաբառարանը	26
Հայերեն-լատիներեն ձեռագիր բառարանը	38
Հայերեն ձեռագիր բառակազմական բառարանը	52
Կղեոպատրա Սաֆարյանի «Բանալի գիտութեան» գիրքն իբրև բառարանագրական աշխատանք	67
Գրիգոր Խալդարյանը բառարանագիր	92
Եղիազար Առնջեցու մատենակից բառարանները	112
<i>Резюме</i>	125
<i>Summary</i>	128
<i>Բառացանկ</i>	131
<i>Գրականության ցանկ</i>	136

[1000դ.]

ՎԱՋԳԵՆ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ՀԱՅ ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

(XVII դ. վերջ – XIX դ.)

Հ ա տ ո թ 1

Հրատարակչության տնօրեն՝ Է. Ս. Մկրտչյան
Համակարգչ. ծնավորող Գ. Ա. Հարությունյան

Տպագրությունը օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84/16:
Ծավալը՝ 8.75 մամ.: Տպաքանակը՝ 500: Գինը՝ պայմանագրային

Տպագրված է «Ձանգակ-97» հրատարակչության տպարանում.
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220091801

A $\frac{\pi}{2}$
91801

ISBN 99941-1-272-4

Ե Ր Ե Վ Ա Ն 2 0 0 6